повість

Своїй матері Марії з

Вернерів Кобилянській

посвячує

авторка

I

Я родилася 29-го падолиста...

Старі люди і сонники кажуть, що цей день — день недолі. Може. Однак мені не хочеться в те вірити. Я рада би приглянутися кождій речі до дна, я бажала би про все ясно думати, на все ясно дивитися, — адже кожда проява має свої причини й наслідки, все підлягає строгим законам, лише ми не дуже на це зважаємо. Ми не дуже доходимо причини деяких прояв, що далися би не раз змінити на добре... Ні! Ми кажемо, що все має своє призначення і так мусить бути!..

Але чого я властиво тут доторкнулася! Мої погляди мені звісні, а хто інший не буде дуже цікавий знати філософічні висновки молодої дівочої душі; довкола мене глухота і нудьга, а самій власні думки безнастанно пережовувати, — це і томить і не доводить ні до чого.

Не маю нікого, кого би мої думки й чуття в який-небудь спосіб могли заняти хоч крихітку, на одну хвилинку. Чи воно злишнє? Чи жіноче духове життя менше цікаве, як її організм?.. Справді нічим не цікаве? — Та ба! Чого захотілось!

Хто би мав мною займатися? Батька й матір утратила я в такім молодім віці, що й згадати важко, а коли дорога бабуня вмирала, мала я дванадцягь років. Вуйко Іванович, гімназійний професор, і тітка (вона спольщена німкеня), при котрих тепер живу, то...та ні! Лучче не згадувати. Очі мимохіть зайдуть слізьми, коло серця заболить, стисне і годі буде дальше писати...

Всі вони мені не раді. Відчула й пізнала я це з тої хвилини, в котрій лише зачала думати. Моє довге рудаве волосся давало кузинам та кузинкам причину до прикрих глумливих жартів та сміху. Лице моє їм "закрейдяне", а очі? Боже! наче я тому винна, що вони для них завеликі?

— Чого це ти глядиш так перед себе, начеби перший раз світ побачила? — загомонить бувало на мене тітка гостро, сердито. А я прокинувся мов та сполохана пташка. Кров у лице бухне, серце заб'ється скоріше... Я боялася на тітку або на кого-небудь з домашніх глянути сміло, ба навіть порядно очима повести. З часом привикла я не дивитись на нікого з людей, хіба лише на світ ясний, широкий...

— Наталка ходить так, якби в неї було нечисте сумління! — глумився часто найстарший кузин Муньо. — Нечисте сумління не глядить ніколи правим людям в очі!

Чи не має це мене боліти?

Я плакала по тихих ночах, що бог дав мені такі великі очі... а одного разу, коли з дому порозходилися всі і я лише сама одна лишилася, забігла нишком до салону, де висіло велике дзеркало, і глипнула в його... Двоє великих синяво-сірих... ні, зелених очей вп'ялилося сполохано в мене... і аж тепер я пересвідчилася, що вони всі що до одного говорили правду. І я від тої пори не дивилася майже ніколи в дзеркало; а коли й кинула часом в його оком, то чинила це лише тоді, як було конче потрібно. Але чому моя дорога бабуня любила ті очі й цілувала, ой, як часто цілувала! — Солодка моя малесенька русалонька,

— шептала при тім, і великі тяжкі сльози затемнювали її вид. — Бог тебе не опустить, — говорила потішаючим голосом. — Він милосердний, добрий, а ти пречінь сирота!.. Ні, ти про те все будеш ще щасливою, не будеш вічно їсти ласкавого хліба! Так, Наталочко, рибонько моя, так... — А опісля дивилася нерухомо перед себе, думаючи бог зна над чим, і втирала сльози з очей.

— Бабуню! — питала я раз. — Чому ви якось-то казали, що вам на мій вид накидується насилу думка, буцімто я до терпіння вродилася, і що коли я родилася, жебраки та якісь убогі у дім, наче кликані, заходили і просили то молока, то хліба, то грошей; це, казали ви, злий знак на будуче, не буду щастя мати... Бабуню! "Терпіти" — значить то, як когось щось дуже болить? Так, напр., коли тебе руки і ноги болять в мокре і холодне верем'я? Так, бабуню?.. Бабусенько моя золота!

Але бабуня замість відповіді цілувала мене в очі та в чоло.

— Не зважай на мої слова, дитинко, — відповіла, усміхаючись якось сумно. — Я стара, та й... бачиш, у мене нема вже ні пам'яті доброї, ні думок ясних, говорю от так, щоби не мовчати, не думаючи нічого!

— Я буду дуже, дуже щаслива, бабусенько! — запевняла я її, притискаючи її руку то до уст, то до себе... А вона почала молитися...

Так, бабуня шептала молитву, а я, приклякнувши і спираючись ліктями на її колінах, числила морщинки, що повкладалися над її очима, й дивилася нерухомо на її долішню губу, як вона під час шептання судорожне тремтіла...

* * *

Десь недалеко ударив грім і луна гуділа, котилася горами глухо, грізно, довго. Аж лячно ставало.

А опісля піднявся вихор. Гей! який дикий, несамовитий! Величезні біляві маси мряк димляться з глибоких ярів угору і мчаться в скаженім поспіху в ту сторону, куди їх вітер гонить, а все понад шпилі тих величезних, лісами вкритих гір, щоби в кінці піднятися високо під небо і заслонити його або відлетіти кудись в безвість... Коли сліджу за їх летом, здається мені, що мушу створити рамена широко, щоб і мене понесли з собою в якусь незнану щасливу далечину...

На горі вітер колише стрункі сосни; а вони так гнуться і клоняться! Аж до мене в світлицю долітає їх стогін і шум. Але то дзвенить для мене — як пісня, завсігди мила пісня. Я її любила ще малою. Не раз пролежувала годинами під старезними смереками і їх лагідне шепотіння впливало успокоюючe на так зворушену дитячу душу. Тепер, коли я без дорогої бабуні така осамочена й не маю нікого, хто мене розумів би, ба лиш розуміти хотів, стали ліси й гори якимсь одиноким моїм світом і притулком...

Від нас до лісу недалеко, і я забігаю туди часто й тайком. Тітка сердиться, коли я на ліс лише вікном споглядаю; зве мене "лінюхуючою химерницею".

Що то значить: "химерувати"?

Коли. я он там, на вершку гори, або в глибині лісу спинюся нерухомо, то мені здається, що не маю пощо додому вертати. Там розходиться грудь широко, легко, в серці немов щось ясне, сильне прокинеться і оживає. Там я і співаю, не раз навіть з полохливими пташками навперейми, любуючись власним голосом, як він далеко лісом лунає — і ніби дзвенить. Це так прегарно й весело, це так свобідно!

Зійшовши вниз, я не розказую нічого.

Ні одно словечко не перехоплюється через уста мої, що я там бачила, що пережила, яку міць принесла звідти в серці. Як, пробуючи

свої сили, потрясала молодими смереками, як, ухопившись галуззя старих дерев, висіла, немов метелик, як гойдалася, як, спинаючись без відпочинку на гору, спочивала опісля в м'якім моху, гляділа в небеса, а там хмари, прозоро-білі, ледве замітні, улітали попід ніжну синяву далеко... далеко...

— Ти знов принесла з собою земляного воздуха в хату, мовби у гробі лежала! — крикне бувало тітка терпко й змірить мене проникливе своїми зимними очима. А я через те вже й розбита. Слова ті немов мене б'ють. Мовчу. Що ж їй і відповідати? Воно й так не здалося би на нічо. Яка ж я чудна, злишня істота, на котру цілий світ сердиться, особливо відколи моя дорога бабуня розпрощалася зі мною навіки!

* * *

Домашні роботи сповняю спільно з "сестрами", однак мені ніколи не можна вивести тітку з критичного настрою супроти мене, вдоволити її хоч чим-тим. І це зле, і того не вдала, і сього не зрозуміла... Мені лише страх жаль стане, і я знов мовчу. Ні, мені вже годі боронитися!

— Чи в тобі кров замерзла, а уста заніміли, що ти ніколи ані всміхнешся і ходиш, мов та ледова краля? — загомонить тітка насмішливо на мене. А гуляю я, розвеселюся з молодшими, рознесеться подекуди й сміх мій городом, так і почую зараз: "Не знати, до чого ті сміхи, до чого ті безвстидні авантюри, чи, може, тому, що на світі так тяжко жити?"

— То, мамочко, лиш тим можна дуріти, в котрих нема ні совісті, ні чуття, — пояснює Лена, моя ровесниця. А тітка всміхнеться й потакне головою.

— Справді, — чула я раз, як говорила тітка до вуйка (а того я й до смерті не забуду), — доля з нами поступила дуже несправедливо... Окрім турботи о будучність власних дітей, маємо ще клопіт з Наталкою.

Чудний це обов'язок, Мілечку! І звідки, питаюся, приходимо ми до нього? Як ти до того приходиш? Про себе я вже й не споминаю, я не журюся нею, Мілечку, не журюся ані цятеньки. Для мене останеться це дівча раз назавсігди лише накиненою чуженицею, хоч у моїй груді б'ється тепле серце. Але ти? З того, що вона дитина твоєї сестри, не виходить, щоби ти кривдив свої діти, бо то, що я видаю на неї, могла би лучче видати на свої діти. Врем'я, нехай би вже там до лиха і виростала собі, коби мала який гріш, а то — нічого! Що ж бо значить ті чотири сотки і тих кілька срібних ложечок та тих прочих лахів, що осталися їй по твоїй матері і її родичах? Окрім того, Мілечку, вона не симпатична. О! я передвиджую, передвиджую доленьку моїх синів! Я знаю вже відтепер, що вона накинеться одному з них на карк, а як ні, то вчепиться одної з дівчат; а вони, звісно, добрі, то й будуть її терпіти. Ти гадаєш, що ні?

— Я гадаю, Павлинко, що ні. Я не журюсь нею. Вона віддасться. Ти не вважаєш, Павлинко, вона гарна...

— Гарна?! Ха-ха-ха! Пригляньсь лише, будь ласкав, ближче тій красі, тим довгим рудавим косам, котрих ніяк по-модному не укладеш на голові, тому чисто крейдяному лицю з тими зеленими нелюдськими очима, і скажи тоді, чи вона гарна! Ти не дивись, що в неї уста такі червоні — це хороблива червоність; зате в неї в лиці ні цятеньки крові. Пригадай лиш собі, яка я була в її віці. Ти забув уже, Мілечку, що мене молодіж не звала інакше, як "Марія Тереза"? Я була гарна, я визначалася межи всіма, але вона?! Окрім того, вона страшно зарозуміла. Ти не бачиш? Вона й головою не поверне в ту сторону, де находяться молоді люди, очей не підведе. Одним словом, незносне сотворіння! Іритує [1] й дразнить мене на кождім кроці. Придивись, напр., скільки вона по вечірках гуляє, і чи який молодий хлопець сяде біля неї балакати? Все лиш якісь старші вештаються коло неї.

— Це правда, — відповів вуйко сумовито. — Вона подобається більше старшим. Мені вже кілька разів прийшлося від старших почути: "У вас дуже інтересна сестрінниця!"

— Видиш? В ній єсть щось, що відпихає молодіж. Дивись, як наша Леночка розмовляє з молодіжжю, як її хлопці роєм обступають; а дивись на неї. Ах, мене не раз аж розпука обгортає, що вона зветься моєю своячкою. Оногди [2] я говорила їй, щоби була супроти мужчин приязнішою, привітнішою, не поводилась, як та статуя, мовчаливо та із спущеними віями. "Відстрашуєш (кажу їй) і найглупішого дансера [3] від себе! А вона, Мілечку, — матінко божа! — витріщила тоті свої очиська на мене, кров бухнула їй в лице... з лютості, розуміється... устами лише так по-своєму згірдливо рушила й не відповіла ані одним словечком! У вікно на вулицю то вміє й годинами дивитися або романи й інші безбожні дурниці читати. Недавно знов найшла я книжку під її подушкою в постелі. Ну! почула вона вже своє! Тобі, Мілечку, я все прощу, але що ти позволив їй книжки читати, того не прощу тобі ніколи. Ти, мабуть, бабою останешся вовік-віки!

— Годі, душко, годі, чого іритуватися? — втихомирював вуйко спокійно, як це було в нього в звичаю. — Я їй в день ангела не хотів нічого відмовити, так як і своїм дітям; а вона й не просила більше, як лише того, щоби в вільних хвилях і по домашній праці могла "читати".

— Коли має вільну хвилю, то най гаптує або шиє. Але вона хоч яка велика й здорова, то й до того не здатна. Правда, до читання то лиш сядь собі вигідно, дивися перед себе і вважай, щоби замість одної картки не обернути нараз двох. Боже мій, боже, з тої дівчини не вийде ніколи щось порядне, хоч би я й не знати скільки неустанної праці й науки завдавала собі з нею!

— Ну, ну, нехай уже... не велике діло! Вона сирота і, бачиш, одна з тих істот, над котрими добрі люди мусять і без любові мати милосердя. Я... видиш... я її... люблю, Павлинко. Мені здається, що вона добра дитина. Впрочім... все ж таки вона донька моєї одніської сестри. Лише, щоправда, коби то хлопець, а то дівча...

— Аякже, дівча, — гомоніла тітка, — а то камінь дома. Коби хоч що то, кажу, були їй родичі лишили, а то нічого, хоч буком гони. Я не знаю, мабуть, кождий крейцар, що заробили, проїдали!

— Та де проїдали, Павлинко! Парохія [4] була худа. А по тому він... обертав кожний феник на книжки, на то дрантя, що осталось їй опісля. Бог його знає, що задумував він з ними між мужиками на селі! Щось то він був мені раз споминав, що мусить дещо для своєї Наталки скласти. Та не вмів, бідака, нічого скласти. Смерть так і захопила обох і на тім скінчилося. Замовкли.

— Павлинко!

— Що, Мілечку?

— Не буде там уже далі кава готова? Я щось наче голод чую. Легуміни [5] не ситять мене ніколи!..

— Я досить чула.

На лиці мені наче мороз уклався, і я його в долоні втиснула. В горлі корч хапав; я затиснула зуби сильно, бо мені виривався зойк з уст...

І мимоволі попленталася я опісля в он той ліс.

Пощо писати, що в моїм серці діялося?

— Бабуню, бабусенько моя золота, чом ти мене покинула! — кликала я там в розпуці раз по раз... — Бабуню, бабуню... я камінь! Бабусенько моя дорога, я одна з тих, над котрими добрі люди мусять і без любові мати милосердя!.. — І ридаючи диким плачем, товкла я головою об дерева, обнімаючи їх, ніби бабуню...

Округ мене шелестіли, шамрали смереки... тихо, тихо, одностайно; а я все плакала. — З мене не вийде ніколи щось порядне! О бабусенько моя золота, чом ти мене покинула!..

Опісля гляділа я на мале містечко. Ох, як глибоко зненавиділа я ту брудну долину, ту долину, в котру .мусила про те все назад вертати! — Я непотрібна, я камінь, з мене ніколи щось порядне не вийде! — виривалось з розпукою з моїх уст раз по раз, і гарячі, тяжкі сльози котились по лицю... — Бабусенько моя золота!..

Але то все минулося, і я стала "спокійна". Не плачу більше при таких нагодах. Не лютую і не змагаюся з ніким, лише тісно мені тут. Тісно й глухо, і якийсь тайний, пожираючий жар палить мені душу. Щоби його задавити, щоб не завмерти, читаю в кождій вільній хвилині, читаю ночами... Між ними і мною росте пропасть. Вони всі завдають мені болю, свідомо й несвідомо, замучують мене безоглядно. Кожде слівце, що тітка промовить до мене, звучить болюче в моїй душі. А вуйко... о, він добрий, але чому він криється із своєю "любов'ю до мене". Чи мене не вільно любити?

* * *

Завтра кінчу двадцятий рік.

Як скоро минули літа, не лишаючи по собі ніякого сліду! Справді, безслідно, одностайно, як і всі дні та години, прожиті в пильнім безділлі. В мене лише виробилася сильна свідомість, що я тягар, над котрим добрі люди мусять і без любові мати милосердя! Без любові! Це те грізне слово, що лишило майже криваві сліди в моїм серці. Ні, ні, окрім моєї дорогої бабуні, не любив мене ніхто на світі!

Понура, ненаситна туга володіє мною, і дух мій утомлений, хоч не сотворив нічого. Він лише мучився і побивався об якийсь мур, котрим мій світ обведений. Я хотіла би чогось... не знаю ясно, чого..., що мене

вдоволяло би або що мене зробило би сильною, могучою!.. Я поринула би у щось цілою душею, так як тепер потопаю в кождій дрібній роботі цілою душею... Ах! Я хотіла би чогось!

Та ба!

Чотири стіни, проймаючий гамір дитячий, глумливі безсердечні слова моєї рідні, бездушна одностайність, що пригнітає душу, вузькоглядність, самолюбство — оце світ, в котрім я засуджена жити!

Але смерті я про те все не бажаю. Я страшно хочу жити! Я пила би це життя! Що це таке?

Боже мій! Чому не змилосердиться щось або хтось наді мною? В чім лежить моя провина, що моїм думкам і чуттю поставлено щось, немов межу? Що я немов віддана комусь на наругу і не належу собі! Я чую в собі проблиск якоїсь сили, та що з того! Її зацитькає та груба сила, що панує довкола мене всевладно...

* * *

Колись-то вечором відбувалася в нас нарада. Оба кузини радилися з родичами, який завід [6] вибрати собі на ціле життя.

— Я буду професором [7], як батько! — казав молодший. — Візьму навіть ті самі предмети: географію й історію. Чоловік має собі добрий дохід, незалежний від нікого; неділя, свято вільні, до того вакації, а "перша" [8], — сміявся хитро, — має також свої добрі сторони, коли який багатий татуньо хоче її бачити в свідоцтві свого синка.

— Ти можеш собі, про мене, бути й професором. Учися хоч би й по-хінськи [9]! — обізвався Муньо, старший. — А я рішився піти на медицину, і на тім кінець!

— На медицину? Ні, Мунечку! — запротестував вуйко флегматичне. — Медицина задорога наука. Ти маєш ще сестри, Лена вже доросла, а Катуня потребує ще довго батьківського старання. Я тебе не можу на медицину посилати.

— А Наталка, татку? І Наталка ще є! — вмішалася нараз мала семилітня Катя, що сиділа десь в кутику й прислухувалась з поважною міною розмові.

Мені уступила вся кров з лиця. Оці дитячі уста завдали несвідомо несказанні муки мойому серцю, котрим годі було уйти. Я склонила голову глибше над шитвом і шила пильно.

— Наталка? — обізвався Муньо. — Для неї не потребує ніхто капіталів складати. Вона має своїх двадцять років і нехай оглядається за яким мужем. Не правда, Наталко? Воно, правду сказавши, вже таки би й час. Ми, "молоді", розуміємо це неабияк!

Він розсміявся голосно й, засунувши зухвалим рухом руки в кишені, поглянув визиваюче на мене.

Я видержала той погляд спокійно.

— Авжеж, Муньо, для сиріт не складає ніхто капіталів. Я належу до тих, над котрими добрі люди мусять мати милосердя й без любові, — відповіла я.

— Добре відповіла, Наталко! — замітив він злосливо. — Я знав, що мої слова дадуть добрий відгомін. Впрочім, обходить мене в цій хвилі моя доля найбільше. Ти, отже, віддашся, Лену візьму до себе, коли буду доктором, а з Катею дасте собі, отче, і самі раду; з неї вийде колись неабияка красуня!

— Який ти мудрий для себе! — обізвалася Лена люто. — Я вийшла би вже найліпше, спустившись на твою ласку. Ні! Дякую дуже за неї! Нехай батько забезпечить нас сам, а ти вибери собі інший фах. З тебе був би такий доктор, як з мене... ну, лучче най не кажу! Я знаю твою любов до ближніх!

— Лена правду каже, ти не можеш іти на медицину, — обізвався знов вуйко. — Я би тобі радо помагав, ти в мене найперший син, але дівчата мої діти. Не правда, Павлинко?

— Чому не правда, Мілечку? — відповідала жінка своїм звичайним коротким, енергійним тоном. — Розуміється, що дівчата також наші діти. Але в мене є одна думка... Мілечку, я думаю вже давно над тим, щоби він пішов на медицину, хоч, розуміється, не нашим коштом.

— Ну так і що ж за думка в тебе, Павлинко?

— В мене така думка, Мілечку...

— Го-го! Я знаю, мамочко, що ви хочете казати! — перебив її, сміючись, Муньо. — В вас є та думка, щоби я з якою багачкою заручився. Не так?

— Так, мій сину! — відповіла тітка. — Я справді об тім і думаю. Лиш тим чином міг би ти піти на медицину. Чи це, може, зле?

— Зле настільки, мамочко, що я хочу бути свобідним. А заручившися, обтяжив би себе зараз якимись романтичними обов'язками. Я в романтику й ідеали не бавлюся. Я хочу діпняти лише одну ціль, а ціль та — багатство. Все проче для мене річ побічна.

— Навіть і ми, твої сестри, Муньо? — вмішалася знову Лена, промовивши голосом, що аж тремтів з якоїсь внутрішньої лютості.

— Не впадай в трагедію! — відповів він згірдливо. — Я мушу піти на медицину. А коли батько не зможе мене сам удержувати, то я заручуся з якоюсь багачкою. Між нами сказавши, мав би я вже одну, гм... гм... — Він усміхнувся многозначно і глипнув скоса на матір. І вона всміхнулася. Він був її любимцем і згоджувався з нею під кождим зглядом знамените.

— Вгадайте, мамочко!

— Не маю часу на здогади, мій сину.

— Ну, то я сам скажу! Щоб ви сказали би, напр., про Ольгу С.? — Він закинув одну ногу на другу і глипнув на матір, її лице осталося при тих словах все однакове, кам'яне, зимне.

— Ольга С.? Ну, — казала, мовби роздумуючи, — вибір не злий. Вправді, вона делікатної будови й дуже розпещена, звичайно, як всі одиначки, при тім трохи й зарозуміла, але коли вона тобі, сину, до вподоби, то й мені також.

— Вона за тебе не піде, Муню! На те спустись! — кликнула насмішливо Лена.

— За мене не піде?

— За тебе не піде! Ти з усіх хлопців найменше її обходиш; вона романтична натура, не забувай цього. Окрім того, вона буде вибирати, вона й може вибирати, бо дійсно маєтна дівчина.

— Не думай лише так, — обізвався він так само глумливо. — Я дійсно не знаю, кого би могла бажати собі за мужа, як не лікаря. Ти, бачу, не береш таких справ досить реально. Чи думала ти коли-небудь над тим, що властиво мужчина, а що жінка? Мужчина — то "все", а жінка — то "нічо". Ви, дівчата, від нас залежні, як ті рослини від сонця, від воздуха. Чуєш? Ти!! Ми надаєм вам смислу, поваги, значення, одним словом, все.

А коли вона хоче вибирати, то нехай собі з богом вибирає. Мені не тяжко й деінде обглянутися. Вигідних партій в світі ще найдеся. Дівчата підростають раз у раз, як ті гриби; і всі вони хотять заміж вийти, всі що до одної! Може, ти хочеш остатись старою панною?

Вуйко й тітка розсміялися, а й Лена скривила уста до усміху. Мені вдарило в лице немов полум'я.

Нічим є жінка?

І такий бездушний, ограничений хлопець осмілився говорити в такий спосіб о жінках? Що давало йому до того право? Природа? Однак він говорив правду. Ми дійсно від мужчин залежні, мов ті рослини від сонця, від воздуха. Але ж з якої причини? Чи та причина — то незглибима, вічна загадка, до котрої і приступити годі?

Я зложила шитво й вийшла нечутно до побічної кімнати. Тут було темно й тихо. Втомлена, сіла я в незамітний кут, заслонивши лице руками.

Поодинокі слова долітали до мене, я чула терпкий сміх тітки, однак, не прислухаючись дальшій розмові, я й не розуміла нічого.

Одне лише я знала й відчувала.

Я була лише людиною з якоюсь силою, з якимось духом, а проте... та що й казати? Правда? Справедливість? Їх нема! Нема для того, що приневолений приймати їх з другої руки...

* * *

Щось важке, мов олово, тяжить мені на душі, а кругом мене глухо й пусто, якась порожнеча аж до божевілля.

Чи нема ніякого виходу? Ніякого спасіння? Коли це інші зносять, так нехай! Я не можу! Я пробувала клонити голову терпеливо, бути такою, як ті "другі", і не змогла. Благала свівчуття, любові й не виблагала. Часто пориває мене гіркий жаль, дика вражда супроти моїх померших родичів, що мене в життя трутили, і я тепер безцільно блукаю! Пориває ненависть і біль супроти цілого світу...

В тихих безголосних ночах, коли сон утікає від моїх утомлених очей, я плачу. Та що воно поможе? Одна слізонька більше або менше в житті важить так мало! Впрочім, хто їх числить?

* * *

Оногди говорив вуйко про якогось податкового урядника, котрий різнився від своїх товаришів величезним ростом, вдоволеним усміхом і грубим срібним перстенем з синім камінцем на пальці. Цей урядник хвалився — так оповідав вуйко — що його жінка, за якою саме тепер "обглядається", мусить бути не лиш гарна, багата й освічена, але й музикальна, бо він не "пожертвується" кому-небудь!

Уявляючи собі його, як він із своїми неповоротними рухами, із своїм по найбільшій часті розігрітим лицем, трохи зизими [10] очима, шукає "музикальної" жінки, я розсміялась мимоволі вголос.

Вуйко й тітка скинули на мене оком.

— І чому ти властиво смієшся, моя кохана? — спитав вуйко в заостренім тоні (дивна річ), а тим часом тітка звузила уста так сильно, що стали якоюсь ниткою.

— Я так, вуйку; бо він такий смішний в своїй претензіональності! Самі знаєте, що він всіх розумів не поїв, а проте такий вимагаючий! Але я властиво не повинна сміятися, воно більше сумно, як "смішно"! — І з тими словами промайнув мій погляд по тітці.

— Що це знову за поетична заява? — спитала вона з зимним, інквізиторським поглядом. — Тепер дівчині годі вибирати, ждати на самих докторів і професорів. Нехай богу дякує, коли навинеться й хто-небудь та подасть кусник хліба.

Це тикалось мене. Спеціально мене. Мов поборена, опустила я через хвилю покірно голову, а несказанно гірке почуття проникло мою душу.

— Це тобі, мабуть, не до смаку, що я тепер кажу, не правда? — говорила тітка з притиском дальше. — Ти за його не пішла би. Ну, на щастя, в такім випадку мали би ми рішуче слово сказати, а не ти. Ти ждала би, може, на якого зачарованого князя, — шкода тільки, що їх уже нема. Врешті, я й справді не знаю, що тобі дає причину грати роль якоїсь "гордої". Ти, мабуть, щоденної боротьби о кусник хліба не бачиш, не розумієш, думаєш, що все, що є, так само собою приходить?

— Я, тітко? Я?! — вирвалось мені майже окликом з уст.

— Ти, ти! Ми не будемо вічно жити, і ти не будеш мати все охорону й родинну стріху. Наступить ще й така хвилина, коли з вдячністю будеш сягати за рукою такого "дурака"!

— Ніколи, ніколи! — відповідала я зворушено.

— Ха-ха-ха! Ніколи! І для чого ніколи, коли вільно спитати? Мабуть, тобі його становисько запідле?

— Становисько ні, але він сам, як чоловік, не має для мене нічого симпатичного. Він не має ані крихітки, напр., "тонкості" в собі. Чи ви ніколи не гадали, як страшно мусить житися при чоловіці, котрому не можна віддати ні серця, ні поважання? Тіточко! Я не могла би так жити! Моя натура, ціла моя вдача такі жадні якоїсь — як би то сказати? — тонкої коректності, якогось ніжного чувства... любові... — Тут і урвала я.

Це зізнання, котре я, мов тайну, берегла в серці, вихопилося мені проти волі з уст, і я того дуже жалувала. Я відвернулася від тітки, щоби не стрінутися з її холодними насмішливими поглядами і щоби не помітила, що я спаленіла...

— І ти не соромишся такі слова говорити? Мені в лице і при вуйку? Двадцятилітня дівчина! А це що знов нового?! Та правда: хто годується таким трійлом [11], як романи, тому годі інакше говорити. Я не розумію, що таке "любов". Я вийшла заміж, не хоруючи анітрохи на ту поетичну недугу. Я вела порядно своє господарство, виховувала як слід при божій помочі діти, доглядала мужа, але о любові щось маячити, зітхати за любов'ю? Мені видиться, що я мусила б тепер того й соромитися. Це чиста фантазія. Коли б я не була вийшла за твого вуйка, то була б вийшла за другого. Він був порядний, спокійний, соромливий молодець, а я така сама панна. Тому нас і бог злучив. В твоїм віку я виховувала вже Мунечка, провадила вже сама господарство, а ти... говориш про любов! Та що, як собі хто постелить, так і виспиться. Ти вже доволі доросла, аби порозуміти, що добре, а що зле.

— Воно так, тіточко... — відповіла я, усміхаючись сумно. А більше і не сказала я нічого.

Якби я й цілу ніч говорила, то все було би дурно. Не зрозуміли би. Лише до Лени полетів мій погляд, що сиділа недалеко тітки. В цій хвилі були в неї очі спущені, а щоки горіли сильним рум'янцем. Я знала. Перший раз в житті вона не згоджувалася зі своєю матір'ю.

* * *

По домашніх роботах було нам, дівчатам, вільно займатись, чим котра хотіла. Лена плела якусь величезну скатерть "для себе", а я читала. Вона й тітка мали дивний спосіб дивитися на мене, коли я бралася за книжку. Тітка прибирала тоді напівмилосердну, напівнасмішливу міну, щоби опісля з притиском вимовити слівце "знов?"

і мій — сказати б — сумлінний супокій замутити. Лена скривляла не до наслідування верхню губу, розсміявшись коротко вголос, і плела з такою ревністю, з таким запалом дальше, мовби спасіння її душі залежало від того.

Найбільше займало мене питання жіноче. Ніхто не відчував так глибоко зависимого, нужденного положення жінки, як я. Ніхто, здавалося мені, не думав стільки над рішенням його, як я. Мені снувалися прорізні думки в голові. Я бачила "питання жіноче" майже при кождій нагоді, коли приходилося жінці терпіти. Тямлю, що, перечитавши Стюарта Мілля, я плакала. З тої пори я читала з подвійною пильністю. Свідомість моєї низької освіти давила й корила мене сильно. Я постановила собі будь-що осягнути вищу освіту. Я була завзята, горда, честолюбива і не хотіла ні за що в світі бути тим "нічим", о котрім говорив Муньо з такою погордою. Я не хотіла, щоби мені аж мужчина надав смисл і значення. Рівночасно рішилася я в будучності віддати ту здобуту освіту в користь загалу. В найглибшій глибині мого серця говорив якийсь голос "віддати жінкам".

* * *

Світе широкий! Який ти для мене, молодої, недоступний, яким муром обведений!..

Та що це я знов? В голові думки стрілою мчаться. Що мені з ними самій діяти? Сама загадала, сама забула, сама, сама, сама...

Щось з того, що вичитала або роздумала, оповісти і кому другому? Адже ж я химерниця, і висміяли би мене. А хочеться оповісти, пояснити, як все в думці складається, до чого дійшла, чого би рада; як в душі не раз мов сонце зійде... ні, як в ній мов мелодія укладається... В серці так і заворушиться щось сильне, сміле. І я забуду все довкола себе. Гадки летять вперед, проваджені буйною уявою, аж слово якесь нараз

вимкнеться впівголос з уст. Тоді я з переляком пригадую собі, хто я й між ким я...

* * *

Був тихий вечір у вересні.

З дому вийшли всі на прогульку, і я лиш сама осталася. Хутко настала в хаті тишина. Користаючи із супокою, як звичайно, я взялася писати. Вже давно почала я писати статейку про положення жінок найнижчої й середньої верстви, а цього вечора хотілося більше ніж іншим разом списати придуманого. Скоро укладалися речення, здоганяла думка думку. Пишучи завзято, я почула себе немов іншою. Чулася і щасливою. "Боже великий! — подумала. — Може, я до чого й здібна, може, ти дарував хоч крихітку якого талану, може, моя маленька, малесенька праця порушить хоч в одній душі одну струну! Чей не буде так, як казала тітка, що з мене не вийде ніколи щось порядне! О, я не дамся, я буду пильно працювати над собою, щоби злетіти високо-високо! Так високо, щоби їх голоси не доходили до моєї висоти, а руки їх щоб не дотикали мене".

По двох годинах вернулися з прогульки. Лена, розстроєна чогось, лягла ранше спочивати. Уклавши руки під голову, лежала недвижно в постелі. Я вийняла знов зошит і пробувала перший раз в житті писати при ній, хоч її присутність впливала на мене завсігди лише пригноблююче. Мені хотілося нині конче докінчити першу частину. Почавши писати, я забула небавом зовсім, що, крім мене, находиться ще хтось другий в кімнаті. Хвилина за хвилиною минали.

— Що ти пишеш? — спитала вона мене нараз різко. Я підвела з переляком голову і глянула на неї.

— Ну? Що ж?

— Ет! Щось там, — відповіла я потрохи змішана. Мені стало так, якби мене хто на якім лихім учинку зловив.

— Ти не переписуєшся пречінь з ніким?

— Ні.

— Ну, так що ж ти пишеш? Може, ти поетизуєш?

Пауза...

— Чуєш? Ти!

— Чи я маю перед тобою оправдуватися?

— Що за дурна відповідь! Ти не бачиш, що вже пізно і що я хочу спати? Я втомилася.

— Обернись до стіни та й спи!

Вона скоро піднялася й сіла прямо в ліжку.

— Ти! Я скажу мамі, що через тебе не можу спати. Неспання шкодить красі, а я не маю охоти ходити з таким крейдяним лицем, як твоє. Але я тепер вже знаю. Ти, певно, мажеш якийсь стих. Любовний?.. Ха-ха-ха! Тебе на цілім божім світі ніхто не бажає; ти не гарна!..

Я не відзивалася.

— Бідолаха з шістьома срібними старосвітськими ложечками!

Я задрижала від обиди.

Як глибоко ненавиділа я її! Однак, не відзиваючись, я силкувалась остатися спокійною. На хвилинку сховала я лице в долоні і стала пригадувати, що думала перше. Думки від її голосу, мов налякані, розпорошилися.

Вона сміялася роздразнюючим сміхом, а я чула, як мені підступала кров до лиця.

— Від бабуні лишилася ще й цукерничка. Вправді не срібна, але зате дротована. Правдива старофранцузька порцеляна!..

Я все ще не відзивалася...

— Чуєш? Я хочу, щоби ти згасила світло і лягла спати. Ти!

Мене покинула нараз вся терпеливість, а пірвала шалена пристрасть, З окриком дикої злості вхопила я за зошит і шпурнула ним до землі. Серце товклося в мені до розпуки, і, згорнувши руки на грудях, глянула я на неї.

— Чого тобі ще треба? — спитала голосом, що змінився від зворушення.

— Нічого від тебе не хочу. Але скажи лучче, до чого та театральна поза? — Вона говорила в зухвалім тоні, опісля мов пригадала собі щось і додала: — Чому у тебе розплетене волосся?

Я відвернулася від неї, не відповідаючи нічого.

— Я хотіла би знати, для чого в тебе розплетене волосся, — домагалася вона знов.

— Для чого? Бо розплетене не важить так тяжко, так мені здається... Може, й це не дає тобі спати і шкодить твоїй красі?

Її очі заіскрилися.

— Так ти гадаєш, що ти красна? Пожди, я знаю добре твої думки. Ти огидна, причаєна кокетка! Ти хочеш удавати якусь "русалку", вправляєшся в якусь видуману безсоромну роль, може, Гейневу Лореляй? Ти його раз у раз читаєш, хоч мама вже кілька разів казала, що Гейне не є для молодих дівчат. — Нараз розсміялася. — Справді, це рудаво-золотисте волосся, зеленяві "морські" очі... Знаєш що? Спродай цукерничку, купи собі арфу і гребінь і йди між німці.

Не знаю, як я в тій хвилі виглядала і яким поглядом подивилася на неї. Уст створити не була я годна і на одно слово — ні! Але коли я підняла руку, щоби притиснути її до розпаленої голови, Лена з переляком сховалася під ковдрою...

По хвилі згасила я світло і кинулася сама в постіль...

Глухий біль, неописане огірчення обняли мене, і тихі стони виривалися з моєї груді. Пощо кинула мене доля в життя, поміж ті підлі, тупі душі — ні! поміж гієни, що не мають ні чувства, ні розуміння для шляхетніших зворушень серця!..

Однозвучне цокання годинника переривало тишину малої кімнати, а світло місяця лилося вікном, устелюючись срібними, матовими пасмами на помості й стіні.

Трохи згодом бачила я, як Лена вилізла нишком з постелі й забрала роздертий зошит до себе. Очі мої стулилися. Я аж надранком заснула. Мені приснилася надрейнська русалка Лореляй. Вона ніби сиділа десь на скелі над водою, перебираючи золоті струни своєї арфи. Спадаюче на груди й плечі волосся здавалося на сонці червоним плавним золотом. Її

погляд напівсумовитий, напівбайдужий був звернений у безнадійнім очікуванні в синяву далечину. Я стояла в лодці, що колисалася на хвилях, і разом з шумом моря виспівувала далеко лунаючим голосом Гейневу пісню про Лореляй:

Ich weib night, was soll es bedeuten,

Dab ich so traurig bin

Ein Marchen aus alten Zeiten,

Das kommt mir nicht aus dem Sinn [12].

Вона схилилася.

Через хвилину дивилася на мене довгим смутним поглядом, а опісля впустила вільним рухом арфу в воду.

Легко, мов стріла, понеслась тая вперед, колисалася, полискувалася в воді, мов та золота рибка.

Я поплила за нею.

Бистро несли хвилі мою лодку. Вони тиснулися жадібно круг неї, росли, змагалися, сягали за мною, аж я лякалася. За мною хвилі. Цілий безконечний простір — одно і те саме, куди не гляну, самі хвилі. Вони шумлять, борюкаються, гомонять, сміються. Сміються потайним, роздражнюючим, майже знайомим сміхом.

В мене тисяча думок. Цілий рій дум. Що гонить за мною? Де спинюсь я, куди жену я?

Десь далеко передо мною полудневий край. Я ще дитиною чула щось раз про його красу. Він ясний, золотавий, мов те сонце; манить зеленими пальмами, блакитним склепінням...

Я би злетіла туди!..

— Почерез море, — гомонять хвилі і колишуть, заливаються попереднім чудним сміхом.

— Почерез море, — долетів через воздух, немов сонний бренькіт, голос арфи... — Почерез море...

* * *

З тої пори я не можу писати.

Життя моє затроюється з кождим днем систематичніше. Лиш читати ще можу, того вже не можуть мені заборонити, бо вуйко обстає за мною. І так я читаю, буду читати. Я не дамся добровільно кинути в пітьму. Не дамся, пізнавши раз світло правди, затоптати грубій, тупій, бездушній силі.

Цих кілька словець пишу крадькома. Я би того не чинила, та мені бачиться, що удавилася б своїм горем і своїми власними чувствами, не висказавши чи властиво не виллявши їх хоч у мертвий зошит. Спрятавши обережно зошит в скриню (колись бабунину), мені неначе полегшає на серці. Смуток щезає на якийсь час. Я повеселішаю. Не боюся ні морозячих, проникаючих поглядів тітки, ні злосливих докорів решти рідні. Переконання, що я не роблю нічого злого, що сторонюся від всякого бруду, що через мої уста не переходить ніколи, ніколи лож, — додає мені сили дивитися на своїх гнобителів не поглядом ненависті, але поглядом повним, довгим і майже спокійним...

* * *

Я часом мрію об тім, як би я була раз на великім прегарнім балу, де все блистіло би, красувалось різними барвами, якоюсь чародійною красою, де товариство було би саме пишне, вибране, якісь прегарні женщини й мужчини в різних строях [13].

Прекрасно вбрана, в строю, властивім лише моїй істоті, красна, мов сонце. Я не бажала би сліпити своєю красою — о, ні! — я хотіла би лише бути красою: прояснитись нею. Краса жінки не повинна бути лише на те, щоби викликувати любов... а коли була би вже лише на те, так нехай би в мені залюбився якийсь такий, що не любив ще перед тим ніякої женщини. Я не хотіла би, щоби за мною сягнуло нараз сто рук, зрозумілись на мені всі. Ні, лише один нехай би відгадав мене, мов ту загадку.

Це смішна мрія!

В моїй душі повно мрій, багато образів, барв... Коли би я вміла музику, котрою впоююся, то укладала би все те в мелодії. Декотрі з них було би дуже, дуже трудно відограти...

* * *

На заході, на гранчастім верху зеленої гори стоїть столітній одинокий дуб-великан. Височенний, сильний собі, гордий такий! Коли сонце зайде за гори, а небо ще мов огнем палає, вирізується він виразно на нім.

Дивлячись туди, здається мені, що він рушається, що прикликує мене незамітно до себе, й мене тягне до його дивна, дивна туга. Він там стоїть сам, а я тут.

* * *

Як страшно самотньо жити! Ні, лучче сказати, як страшно жити вслід за другими!

Лена з родичами від'їхала. Забралися всі до Л., до якоїсь своячки на весілля. Я лише з маленькою Катею осталася дома.

Воздух весняний провіває, а мене обгортає туга за людьми, за життям! Мене опускає вся терпеливість. Я чогось не можу ні читати, ні писати. Я хіба гралася би звуками, але мене музики не вчили. Все мене болить, все дразнить. Хвилями опановує мене глуха лють. Я чуюся скованою, коли я жити бажаю. Жити якимось іншим, повним, яснішим життям! Ісусе Христе, чи ця вбійча одностайність безконечна?! Так лучче вже як-небудь, аби лиш інакше жити, ніж так гнило, без цілі старітися, без душі, без смислу. Це просто ростинне вегетування, хвилями перерване тихим зойком борби за існування!..

II

Недавно Лена вернулась з родичами додому, а вчора принесла вже й новину, котрою заінтересувався цілий дім. Від трьох років мешкає біля нас багатий надлісничий з донькою. Познайомившися з нами, живе з вуйком у великій приязні, а донька його Зоня, гарна, енергічна, бистроумна дівчина, єсть найліпшою товаришкою Лени. Спершу виділа лише мене. Зі мною говорила, мені звірювалася, мене до себе запрошувала, щохвилі прибігала. Лени наче й не замічала. Разів зо три лучилося Лені відвідувати її без мене. З того часу Зоня наче не та сама супроти мене. Похолодніла, стала горнутися більше до Лени, усміхалася іронічно, коли я виявляла деякі зі своїх поглядів, а остаточно дійшло до того, що ми одна другій осталися лише якимись "добрими знайомими".

Знать, не умію собі зискувати людей, як тітка каже. Не так, як Лена. Вона вміє і приговорити, присісти, попросити, і засміється в потребі, і заплаче, а яка вже ввічлива! Не раз мало під ноги не підстелиться.

Я — ні.

При чужих стаю чогось неспокійна, наче боюся їх доторкнути й словом, щоб не завдала якого болю, або щоб вони мене не діткнули чим. Зворушуся ні з цього, ні з того, особливо коли почну щось оповідати... Така вже якась неспосібна...

— Коли говориш, — критикують мене, — то, замість другому в очі дивитися, дивишся бог знає куди йому понад голову або голову відвернеш, а очі твої лише так по світу блукають!

Ні! Я неспосібна.

Більше уже з панною Марією згоджуюся, з старою гувернанткою Зониною. (В Зоні мати умерла). Вона така лагідна, ніжна. Голос у неї наче оксамитний, а сама дрібна, філігранова. Лише нервова до крайності й вразлива. Подивляю не раз її терпеливість, бо Зоня деколи така жорстока, або її батько такий скупий!..

І принесла Лена новину від Маєвських, що повернувся їх молодий свояк з Морави, де пробував два роки в якогось фабриканта за домашнього вчителя.

— Цілий дім у воєнному настрої, — оповідала. — Надлісничий захмарений, Зоня гостра, мов бритва, а пан "братанич" хоч і привітні, але такі вже неприступні, що крий боже! Не знати, що це в них стрілило; однак видко, що молодий тому причина. Та з часом я таки довідаюся, о що їм пішло. Коби лише скорше той вечірок. Ми підемо, мамочко, правда?

— Підемо. А ти подивилась би завчасу на свою рожеву сукню, Леночко; може, треба дещо відсвіжити або й докупити чого...

— Подивлюся, мамочко. А Наталка що вбере?

— Наталка? Їй би вбрати ту темно-понсову [14] сукню, що переробила з моєї. Вона лежить на ній складно і єсть їй до лиця. Тепер нема за що купувати другої. Вона це сама знає.

— Знаю, тіточко, й вберу, котру скажете. Мені байдуже, яка вона собі там, чи ясна, чи темна. Мені на думці панна Марія. Чи й вона в воєнному настрої? Раз якось давно сказала мені, що любить того "братанича" (він зветься Василь Орядин), наче рідного сина.

* * *

Нині бачила я Зониного свояка перший раз, хоч він, як чую, переходить дуже часто попри наш дім. Він високий, стрункий і, як мені видиться, смаглявий. Його рухи повільні, Лена каже: "симпатичні".

* * *

(По вечірку).

Була справді в темно-понсовій сукні. Нещасні рудаві довгі коси, котрих ніяк не можна по-модному на голові укласти, спадали свобідно на плечі. Не знаю, чи моє "крейдяне" лице, що того ж вечора, як тітка казала, відбивалося мов "безкрове" від темного тла оксамитного Medicis-ковніра — довело Лену до розпуки і злого гумору, чи, може, моя довга сукня, що без шелесту воліклася за мною? Вона усміхалася з нервовою злобою, коли наші погляди стрічалися.

— Ти навіть і сукні не вмієш в руці держати так, як треба, — казала вона. — Волочиться за тобою, мов яка гадина, і денервує.

— Нехай волочиться! Мені невигідно держати її раз у раз в руці.

— Так? Але ти певно над тим не думала, що сукня через те руйнується!

— Руйнується так само, як і твоя.

— З моєї не будуть вже більше нічого робити, а з твоєї має ще бути ковдра. Врешті, можеш її нівечити, з неї має бути ковдра для тебе, а не для мене!

— Мені не треба з неї нічого, — відповіла я. — Мені бабуня оставила дві широчезні шовкові сукні з виразним наказом, щоби я собі з них дала колись зробити ковдри.

— Гадаєш? — кликнула вона насмішливо, підносячи високо брови вгору. — З тих шовкових суконь дасть мама мені поробити ковдри! Мама каже, що тобі лишилися по бабуні срібні ложечки, і що я мушу також мати якусь пам'ятку по бабуні, як ти, бо я так само її внучка!

Я усміхнулася.

Скільки разів приходилося мені чути, що та "проста баба з міщанськими манерами" не була "жодною бабунею" і що її лише соромилися! А нараз така зміна в поглядах!

— Ти справді накривалась би ковдрами з суконь бабуниних? — спитала я іронічно. — А що важніше, ти забирала би їх від мене? І ти і тітка, ба навіть і наша стара кухарка знає, що бабуня оставила їх мені!

— Справді, тобі? — накинулася вона на мене. — А похорон за що справилося бабуні! Ти гадаєш: даром? Спитай лише в мами: вона тобі зробить докладний рахунок. Врешті, я би тобі радила навіть о тих сукнях мамі й не згадувати. По-перше, що це й так на нічо не здалось би, бо їх уже нема дома — бачиш, серце, ще від часу, як ти ночувала через тиждень у панни Марії, коли вона пробувала сама дома — а по-друге, ти знаєш, що мама не зносить опозиції, а вже найменше від тебе!

В мені кипіло.

Вже й як я знала грубості й самолюбство тітки та її дітей, однак цього не надіялася ніколи. Не надіялася, що вона порахує видатки за похорон своєї тещі, моєї дорогої бабуні, котра була без різниці для всіх добра й щира, котра подарувала тітці ще за життя стільки речей, знаючи її захланність, щоби вже тим успособити її добре для мене! Та ба! Бабуня помилилась і цим разом щодо неї. Вона відтягала видатки, котрі поносив сам один вуйко, з мого мізерного майна, котрим я дорожила лише тому, що воно походило від осіб, таких мені дорогих.

Я була обурена до крайності, однак відвернулася від неї з погордою й не сказала нічого. "О бабусенько! — подумала лише гірко. — Коли б ти знала, що тут діється, ти в гробі обернулася би!"

Бабуня лишила дітям окремо "пам'ятки". Хлопцям різні речі по дідові, котрий був капітаном, а Лені й Каті по перстеню. Вони висміяли все це, зрозумівши раз, що їх мати погорджує тими речами, котрі, щоправда, не були самі собою надто вартісні, але цінні тим, що їх дарувало щире серце доброї старушки.

Чому ж їм тепер захотілося "пам'ятки"? І то якраз суконь погорджуваної "простої баби з міщанськими манерами"? Та я це зрозуміла. Тітка не була дурно німкенею; а німкені не без причини вважаються славними ґаздинями, такими, що числяться в потребі і "з атомами"! Сукні, полишені мені бабунею, були з тяжкого, коштовного атласу, який тепер дістав би лише за грубі гроші. Ковдри з такого атласу — це чистий "капітал". Так і чому не придбати його своїй доньці? Яким же правом і яким способом? Це вже річ маловажна. Як практична жінка і як німкеня любувалася вона лише у фактах.

— Ти нині, очевидно, в дуже святочнім настрої, — почала Лена знов по короткій хвилині, під час котрої я перемагала в собі гнів і обурення, а перейшовши попри неї, не глянула навіть в ту сторону, де стояла. — Ти ступаєш так гордо, мовби ти справді була яка Медічі або Стюарт. Ха-ха-ха! Але вони мали, певно, більше крові в лиці й не мали рудого волосся... Воно тобі все не поможе! — просичала врешті явно. — Один кадриль

дасться тобі взнаки, а може, не будеш його й зовсім гуляти [15]. Ми ж пречінь знаємо, що за тобою молоді хлопці не дуже рвуться. А ти так зараз впадаєш в очі, коли не гуляєш... Ти така велика — і ми мусимо за тебе встилатися!

Мені ударила кров в лице.

— На чиє бажання йду я? — спитала я.

— Розуміється, що на бажання тітки й вуйка! Вони мають з тобою добрі заміри: та лише ти, бач, якась така нещасна!

Я усміхнулася гірким сміхом.

Угадала!..

Вступаючи в залу, спостерегла я мимоволі відразу Зониного свояка, чи як його там звуть, Орядина. Він стояв при дверях салону з кількома панами й розмовляв. Переходячи попри його, я почула його погляд на собі. Опісля ми гляділи посполу на себе. Його погляд вражав мене, а, як мені здається, мій його. Ми мовби боялися себе. Він гуляв дуже мало й майже лише з Зонею та Леною. Вони обі були нерозлучимі. Його лице смагляве, пригадує тип полудневий. Раз здавалося мені, що мушу доконче обернутися; обернувшись, стрітилася з його поглядом. Перелякана тим, відвернула я очі в противну сторону зали, зворушена чудним чуттям.

Помимо музики й танців, помимо бесіди з різними знайомими, давила мене якась нудьга, якийсь сум. В глибині серця немов боліло мене, що він не зблизився до мене ані одним кроком.

— Які ви нині гарні! — сказала мені раз тихесенько панна Марія. — Наче та надрейнська золотоволоса русалка Лореляй, лише чому ви такі

втомлені й сумні? Коли б я не знала обставин, серед яких живете, то подумала би, що тужите за кимсь.

Вона всміхнулася любо, а я здвигнула байдуже плечима.

— Мені всі байдужі, а щодо втоми, то я вийшла вже з дому прибита.

— А з ним гуляли ви? — спитала нараз живо, мов пригадувала собі щось.

— З ким?

— З Орядином.

— Ні.

— Ах! Так пождіть, я познайомлю вас з ним зараз. — Вона й встала, щоби підійти до його. Він саме в цій хвилі стояв нахилений до Зоні і слухав уважно, що вона йому говорила.

— Панно Маріє, ні! — кликнула я стиха. Вона подивилася зчудована на мене.

— Оставте, прошу! — просила я її з притиском. Вона дивилася через хвилину мовчки на мене.

— Які ви горді! — відповіла опісля. — Ви хотіли би, щоби він сам прийшов?

— Сам.

— Але ж бо ви не знаєте, який він не раз несміливий.

— Я не знаю, але дайте спокій!

І вона дала спокій, він не прийшов, а мене обгорнуло якесь сумне вдоволення...

* * *

Я дивлюся кождим разом за ним, коли переходить попри наш дім. А йде він звичайно між п'ятою й шостою вечором. Недавно казала тітка відчинити одно фронтове вікно; я відчиняю, а він наче з землі виріс — надійшов! Як же я сполохалася! Я не тямлю добре, як воно склалося, але він поздоровив мене. Мені здалося, що, здоровлячи, спаленів. Впрочім, справді не знаю. Мені самій зробилося гаряче, мов полум'ям обдало лице, і я сама змішалась. Тепер відступаю вже від вікна, коли бачу, що він іде. Він не сміє мене видіти. Не сміє!

Оногди, вже по тім поздоровленню, замітила я, як він, переходячи попри наш дім, повернув ледве-ледве замітно голову легесенько саме до того вікна, де я тоді стояла.

Пощо він мене здоровив? Адже ми собі незнайомі, а то й зовсім незнайомі...

* * *

Одна наша знайома, вдовиця по якімсь судді, оповідала тітці, що Орядин дитя "любові" якоїсь своячки надлісничого, доньки українського православного священика, й якогось музиканта.

— Але не думайте, дорога пані професорова, — оповідала вона, — що він був з тих славних угорських циганів-музикантів, межи котрими стрічається не раз справжніх князів щодо багатства! О, ні! Він був український циган і походив з Глиниці. Це сільце на Буковині вам звісне, там більше циганів, як мужиків. Українських циганів, пані професорова,

на те кладіть увагу! Граючи, видобувся він на капельмейстра глиницької банди [16], а що був добрим українцем, то її батько, священик, приймав його з патріотизму частіше в себе і з часом, дорога пані, з часом... — Тут вона урвала, закінчивши оповідання злобним, придавленим сміхом...

Не знаю, з якої причини прокинулося в моїм серці чувство ненависті супроти оповідаючої вдовиці, її вважали всі знайомі "доброю" жінкою. Вона, може, й була справді доброю, та я почула нараз ненависть до неї. її спосіб оповідання викликав в мене жаль до неї, чого я їй ніколи не забуду.

— В цигані! Поміркуйте лише собі, дорога пані професорова, в простім якімсь музиканті! Таже я би... Матінко божа!.. І то, бачите, — говорила вона дальше, — донька чесних людей, донька священика! О неї мав старатися [17] якийсь заможний купець, але вона про його й чути не хотіла. Вкінці був він ще настільки зухвалий, що ставився перед панотця й просив о руку доньки. Тоді мала збутися страшна сцена. Одні оповідали, що проступника вигнали таки зараз кудись, другі, що мати вступалася дуже за донькою і що він з нею одружився, лише що вона скоро померла, давши дитині життя. Інші кажуть, що вона його сама просила покинути її, а потім і отруїлася сірниками. Ат! хто їх там знає, де правда? Вона була ще дуже молода. Мала ледве дев'ятнадцять років. Боже, боже! — додала згодом згірдливо. — Таке молоде, а вже таке зіпсоване! Хто знає, що з неї було би ще зробилося, якби була жила; а так смерть зробила одним замахом всьому кінець.

— А чиє ж він ім'я має? — спитала тітка цікаво.

— Таже бачите: ім'я батечка свого гідного.

— Отже, мусили-таки побратися?

— А бог їх там знає! Щодо мене, то я гадаю, що справді побралися й що вона його опісля просила покинути її, а сама взяла та й отруїлася

сірниками. Це, бачите, я тому так думаю, що він зараз по її смерті кудись забрався. Без причини був би не забирався.

— Та куди забрався? — спитала тітка.

— Таже бачите: до Молдави. Хтось-то говорив, що він зібрав собі нову банду та й чкурнув туди з людьми, що йшли в Молдаву на роботу.

— І не вернувся вже?

— Не вернувся до нинішньої днини.

— А дитина?

— Дитина росла коло діда та баби; коли ж панотець помер, а дитину треба було вже доконче посилати до школи, скликала стара раду. Якийсь первий брат музиканта, бездітний мужик-ґазда, наперся взяти дитину за свою. А надлісничий, свояк небіжки, і собі намігся взяти хлопця. "Воно, — казав, — мені ближче, як тобі. Врешті ти кажеш, що не зробиш з нього пана, лише ґазду; ну, а мені, може, бог допоможе вивести його на щось ліпше, як на простого ґазду". Той собі, а цей собі! Брат музиканта, розказують, був тоді дуже лютий. "Тобі, — каже, — сиротинського гроша забагається, що йому панотець оставив, а не дитини. Тебе цілий повіт знає, який ти захланний! Ти виховаєш його так, що він буде своєї родини соромитися, що буде так само кров з мужиків ссати, як ти і тобі подібні. А я не так хотів його повести. Та нехай діється божа воля! Час покаже, хто мав ліпші наміри, чи я, простий селянин, чи ти". Розлютився та й від'їхав. А надлісничий взяв справді хлопця до себе, виховував, посилав до школи...

— А той що?

— Мужик той? Бог його знає, що. І не приїздив більше й не питав. От дурний мужик, хотів щось перед світом показати. Стара попадя теж не

хотіла йому дитини дати, тому що відразу сказав, що не випровадить хлопця в "пани". Казала, що не дасть дитини своєї доньки на "пастуха". От таке-то, люба пані професорова. Ціла комедія!

— Ну, це вже правда, — обізвалася тітка, — що це дуже поетична легенда.

— Але видите! — почала знов по хвилі вдовиця. — Мені все здається, що вони, ніби надлісничий і Орядин, не дуже-то люблять ся. Через цілий час, як Орядин пробував на Мораві, не приїздив ані раз його відвідати. Впрочім, це знаєте й самі, бо живете з ними в сусідстві і як одна родина.

— Та ні, не приїздив! Це вже може бути, що не люблять ся. Надлісничий і Зоня майже ніколи про його й не згадували. Лише стара гувернантка розпадається над ним, — розповідала якось ще давніше Зоня. Я цілу тоту панну Марію, правду сказавши, не дуже-то зношу, ласкава пані. З тими її "нервами"... їй-богу! не раз мене чорт бере! Бувши на місці Маєвського, я була би їй вже давно за всю тоту її науку подякувала!

— А ви ніби як думаєте, люба пані професорова, що надлісничий як, буде її вічно в себе держати? — відповіла вдовиця. — Він мав навіть десь казати, що скоро лише доньку заміж віддасть, то зараз жениться вдруге. Пощо ж йому тоді старого толуба дома держати та пусто й дурно годувати? Нині на світі гірко жити, а вона й так не займається дома ніякою роботою. От залежить той цвікер [18] на ніс, прижмурить очі та й зігнеться то над одним столом, то над другим, а там часом ніби й до пекарні загляне. Справжнім господарством займається Зоня сама.

— Ну, так до чого ж йому гувернантка? — спитала тітка.

— Та це лиш так, бачите, от для форми, щоби ніби якась старша женщина дома була. Уже чого він для Зоні не зробить, не стерпить, —

так її любить, що боже! Але-бо й є за що! Вона жвава й розумна дівчина; мабуть, скоро навинеться їй жених.

— Авжеж! — Тут тітка зітхнула.

— Тоді нехай панна Марія йде до свого любимця, — докинула вдовиця.

— Та так! Бо й куди ж їй подітися? Хто візьме на службу стару гувернантку? А він, як чую, й так хоче вийти на великого пана. Чую: хоче бути адвокатом. Чи ви не замітили, пані, як він гордо голову носить?

— О, гордо, гордо! Він знає, що є гладкий хлопець.

— Гладкий? Ха-ха-ха! Ви щось мов не довиджуєте добре, пані!

— Ну, щодо того, то, може, й справді старі очі не довиджують добре. Але я чую, що надлісничий хоче, аби він покинув студії юридичні та й вступив на теологію. Воно й не було би зле, — філософувала стара. — Нехай вступить в стан божий і молиться за гріхи своїх родичів. Йому, правду сказавши, і нема іншої будучності; по нім видно на перший погляд, що він мішаної раси. Боженьку, боженьку! — зітхнула. — Які ж то не раз люди на світі бувають! І при порядних родичах виросте, і вивчиться, а навинеться яке-таке, а воно й розум утратить! — Тут і урвала вдовиця, зітхнувши протяжно, глибоко. Опісля поправила окуляри на носі, уста знизились в кутиках, і вона почала так скоро плести панчоху, що дроти лише мигтіли.

Тітка підвела голову, погляд її спинився чомусь проникливо на мені.

І до сьогоднішньої днини не можу я догадатися, що той погляд мав мені сказати.

Пам'ятаю лише, що мої уста мимоволі затремтіли згірдливо й що я вийшла з кімнати. Переступаючи через поріг, повернула я ще раз голову за "доброю" вдовицею. її погляд стрітився з моїм. Глибокий, чигаючий погляд. В тій же таки самій хвилі опустила вона руки з панчохою на коліна, присунулася ближче до тітки — і я чула інстинктивно, що тепер почнеться обмова моєї особи...

* * *

Я його вже два дні не бачила. А нині так хотіла його побачити!

Надворі прегарна, ясна, зориста ніч, що своїм чарівним спокоєм викликає дивну тугу з усіх закутків серця; і саме перед моїм вікном завис місяць над горами, тими темними, мовчазними великанами, низько-низенько, що видиться: рукою би його досягнув.

Орядина не дуже люблять дома.

Мені здається, що я мала би йому багато що оповідати.

Мене обняла нетерпеливість, туга; я сміюся сльозами, а плачу радістю... перенятим плачем!

Чому це так? Боже мій, чому!

Але я не чуюся нещасливою, як перше, о ні! Я щаслива!

Я знаю, як він зветься. Він зветься — Василь.

Василь! — це гарне ім'я.

* * *

Ми ходили вчора з Леною за орудками [19] для тітки в місто, і нам лучилося бачити його. Чим ближче він до нас надходив, тим менше могла я говорити. Думки розліталися мені в голові, мішалися чомусь; а коли надійшов уже зовсім близько, то я замовкла цілком. Певна, що поздоровить нас, я підвела очі, і він справді нас поздоровив. Його погляд спинився на мені так... сама не знаю, як! Я відчула його так, як не відчула ще ніякого погляду досі.

Він минав по моїй стороні, а мені навинулась думка, що він змінився в тій самій хвилі. Який же він гарний!

* * *

Ми познайомилися. Воно склалося так: від кількох днів пробував у нас один товариш вуйків, професор з Р., на ім'я Лорден. Бажаючи його з своїми тутешніми товаришами познайомити, велів вуйко нам всім надвечір зібратися й піти в міський город [20]. Туди сходились всі знайомі. Вечір був прегарний, воздух свіжий; в городі грала добра музика і, увійшовши туди, застали ми вже велику громаду гостей.

Я була нині — як Лена казала (вона була в незвичайно ласкавім настрої) — "неприступна". Якась томляча туга загніздилася мені в серці.

Зі входом в город опанувало мене легке, на лихорадку подобаюче зворушення. Цікаво обвів мій погляд групи людей: перші, другі; стрів знайомих; звичайні лиця, а нині начеб нудніші, як звичайно.

Пішли далі, — я все роздивляюся. Нараз стиснула мене Лена за руку.

— Ходім туди! — кликнула втішно. — Он туди, близько альтани! — І, звернувшись живо до тітки, шепнула їй кілька слів до вуха. Мені причулося ім'я Зоні, і я глянула на вказане місце. Під величезною, добре мені знайомою липою сидів надлісничий зі своїми "жінками", а біля них

один молодий судовий практикант, Ленина і Зонина "тайна". Тітка звернулася туди, а ми обі за нею.

Дуже живо й дуже галасливо відбулися привітання. Не побалакавши ще як слід, найшли десь уже й причину до найсердечнішого сміху. Розділились коло двох столів і посідали. Лена немов знов зрослася з Зонею, а молодий урядник і собі сів біля їх, веселий і ласкавий до Зоні, хоч Лена горнеться більше до його.

Побачивши мене, що стою ще нерішена, до кого прилучитися, Зоня обзирнулася довкола себе.

— Де Василь дівся? — спитала бистро. — Василю! — кликнула нетерпеливо, а трохи згодом віддалилася від нас, розглядаючися на всі сторони живо.

Відчувши, о що річ іде, мені стало ніяково, і я була готова підійти до панни Марії, але тут схопила мене Лена за руку.

— Пожди, — мовила, — не бачиш? Зоня хоче тебе познайомити з Орядином. З ним лучче забавишся, як з панною Марією, він і так казав мені колись-то, що рад би тебе пізнати. Панна Марія розбесідувалася так живо з професором Лорденом, що було би нечемно переривати їм бесіду!

— А я таки піду до неї, — відповіла я холодно. Я вже зрозуміла, чому й вона бажала мене позбутися, бажала знайомства мого з Орядином. Вона не любила мене коло себе, коли який мужчина зближався до неї. Зоні вона не боялася, бо була гарніша від неї. Тепер вона держала так сильно мою руку, мов кліщами.

— Яка ти! — сміялася насилу. — Мабуть, нинішній комплімент Лордена, що подобаєш з твоїм волоссям на Лореляй, сподобався тобі

так, що ти хотіла би його ще раз почути? А от дивись, там вже іде Зоня. — І справді почувся десь Зонин голос біля нас.

— Я би лише рада знати, — гомоніла вона, — чому ти нас покинув!

— Невже ти за моїм товариством скучала? — чути було відповідь трохи іронічну.

— Ет! що ти плетеш! Я хочу тебе познайомити з панною Наталією Верковичівною. От що! З нами ти й так нудишся.

І в тій-таки хвилі станула з ним передо мною й познайомила нас. За хвильку й заки ми ще вспіли промовити до себе хоч слово, зникли всі троє так скоро, якби в землю запалися.

Ми остались самі.

Я була змішана й не знала, що промовити. До того здавалося мені, що тітка, котра недалеко сиділа, підслухує кожде моє слівце, слідить за кождим моїм рухом і загомонить кождої хвилі по-свому на мене. Та цим разом я, мабуть, помилилася. Саме в цій хвилі розлягся вимушений сміх її, а з ним злилося і вуйкове добродушне, широке "ге-ге-ге!". Забава лилася там, очевидно, веселою струєю, й мені не було чого боятися.

— Не погуляти б і нам трохи по саду? — спитав він, запинаючи свої рукавички надто скоро.

— Добре! Ходім!

І ми пішли вільною ходою вперед, більше розглядаючись, як бесідуючи. Переходячи попри "наших", задержався він на хвильку, бо панна Марія хотіла йому щось сказати.

— Відшукайте, Василечку, Зоню, бо я її ніде не бачу. Як забралися всі троє, так і пропали. Я боюся, щоби не перестудилася в своїй легкій одежі.

— Лишіть їх, панно Маріє! — перебила тітка скоро. — Лишіть їх! Не знаєте? Молодіж чується свобіднішою, коли не бачить надзорців над собою. Нехай бавляться! Лишіть їх, пане Орядин!

Орядин склонився мовчки, а я закусила уста, на котрі закрався насилу усміх. Мені говорила тітка неустанно, що оставатися дівчатам без старших в товаристві молодих мужчин — то найгрубше переступство супроти доброго смаку, а тут...

— Еге! пане studious [21]! — почувся десь за моїми плечима немилий голос професора Лордена. — Це справді ви, Орядин?

— А я, я! — відповів цей, обзираючись з немалим зчудуванням і мов немило вражений.

— Гм, з Морави? Гм, та чому не подасте їй (він кивнув головою на мене), тій Лореляй, рам'я [22]?

— Які вже в вас дивні вигади, пане професоре! — вмішалась тітка. — Вже цілком перехрестили нашу Наталочку... ха-ха-ха.

— Еге, гм, еге! — воркотів він під носом, підкручуючи свої сивіючі вуса і не зводячи з мене ані на хвилину своїх блискучих малих очей.

Відопхана тітчиним сміхом і тим його поглядом, відвернулась я від цілого товариства і пішла звільна вперед. За кілька хвилин опинився й Орядин біля мене.

— Ій-богу! — говорив, ступаючи скоро поруч мене. — І не надіявся ніколи побачити тут оцеї мумії з Р. Що він тут робить?

— Він у нас. Приїхав на кілька днів до вуйка. А ви знали його теж давніше?

— Чи я знав! Він був моїм професором. Ми ненавиділися — страх! Я його за те, що "пік" за греку [23], а він мене, як говорив, за мою "зухвалість". Як же він вам подобається? — І при цих своїх послідніх словах розсміявся сам.

— Несимпатичний. Робить враження причаєного; впрочім, не люблю оставатися з ним сама.

Він усміхнувся, поглянувши десь далеко вперед себе.

— Причаєного, кажете. Це було би ще о нім лагідно сказано. Він чоловік без серця, без душі, мстивий, а до того консерватист до смішності. Не знаєте, чи живе ще його жінка?

— Живе. Але він жалівся, що дуже хора і що пробуває вже довший час з дитиною у своїх родичів.

— Бідна! Вона була така гарна й така лагідна. Він коли тільки прийшов зі школи в злім настрої, то все починав з нею сварку. Ми, хлопці, всі о тім знали. Вже замучив її, мабуть, зовсім; їй і так не було багато потрібно, вона була ніжна, мов та паутинка...

— Вона має бути далеко молодша від його, споминав вуйко.

— Молодша. Він оженився трохи пізно. Чи ви розмовляли з ним довше?

— Ні, а потім...мені не хочеться того слухати, що він мені говорить!

— Він зве вас Лореляй, — закинув Орядин.

— І не мав що ліпшого придумати! — відповіла я, мимоволі сердито. — От... німець!

Він усміхнувся.

— Не говорити б нам ліпше о чім іншім? — спитала я.

— І я так думаю. Не люблю про його згадувати. Може би, ми де-небудь сіли? Город малий, приходиться лиш другим з дороги уступатися, а тим лише втомитеся.

Саме проти нас, під кущами турецького бозу, стояла лавка, з світлом поруч. Там ми усіли, — замовкли.

Довкола нас гамір, музика, розмови, сміхи, а ми наче поніміли. Він зняв мовчки капелюх з голови і відгортав волосся з чола. Трохи згодом почула я його погляд на собі.

— От що тепер сказав би я до хвилини... — обізвався він.

— Що? — я глянула на його спокійно, вижидаючи.

— Сказав би: тривай ще, ти така гарна!

— Чим гарна?

— Тим, що переживаю її з вами. Я не відзивалася, а він, потрохи зворушений, говорив далі:

— Другий просив би вас в тій хвилі о прощення, а я, користаючи з кождої хвилини...

— Чому о прощення? — перебила я йому, здивована.

— Ну, за моє здоровлення колись-то, коли я вас не пізнав перше по законах етикетальних, а так лише.

— З чутки? — Це слово вимовила я мимоволі гірко. Завдяки любові моєї тітки, я не тішилася найліпшою славою між знайомими. .

Мов переляканий, підвів він голову й видивився на мене.

— Ви мене не зрозуміли, — сказав опісля лагідно. — Мені, правда, лучилося чути дещо про вас, але що я всяким поголоскам не довіряю, то не повірив і тим про вас і не виробляв собі ніякого суду про вас, т. є. [24] аж до цієї хвилини, коли я міг оце прочитати. За це також вибачте мені.

З тими словами виняв хутко з грудної кишені свого пальта малий зошит, котрий я з першого погляду пізнала, і мені з лиця зникла потім вся кров. У його находився той Леною захований зошит, котрий я роздерла...

— Це вам Зоня передала? — були одинокі мої слова.

— Зоня. Але вам це прикро?

— Прикро!

— Не гнівайтеся! — просив він. — Праця ваша не находиться в негідних руках.

— Але йшла через негідні руки!

— Забудьте це!

— Хіба можна?

— Можна. — І він усміхнувся. — Я аж опісля, значить, по прочитанню розвідки, довідався, яким способом вона дісталася в Зонині руки. Мені впала вона припадкове в руки, але не жалуйте того. Побачивши вас того вечора, як ваші очі говорили об чімсь, чого посеред бездушної товпи не було, я знав, що кожде мною почуте слівце було неправдою, і я зрозумів вас. Я знаю, що ваша праця була писана "кров'ю вашого серця", і я відчув, що мушу вас пізнати; але тоді я не міг до вас підійти, мусив відложити це на другий раз. Лише одного (додав по хвилі, коли я мовчала) не розумію: чому це ви, мабуть замість motto [25], поклали стишок над працею:

Es кlingt mir oft im Herzen

Wie ein verlorener Klang,

Der sich vergebens sehnet

Zu tonen im Gesang

Ich kann das Lied nicht finden

Zu dem er taugen mag,

Er wird wohl still verklingen

Im letzten Herzenschlag… [26]

Слів не знайду я, щоб вилить

Душу палкую свою.

Мабуть, ця пісня зі мною

Ляже в могилу мою.

— Він, правда, перечеркнений цілком, однак ви хотіли його покласти?

— Я хотіла, — відповіла я, — я мусила хотіти, хоч він і не має нічого спільного з темою розвідки. У мене бувають не раз дивні, дивні чуття; не "чуття", — поправилась я мимовільно, — лише поодинокі почуття, справді, немов які згублені, заблукані в людському серці тони, котрі не знають, до котрої мелодії приналежні, де їм пристати. Вони настроюють мене так розпучливо! Чи ви бували з себе завсігди задоволені? — звернулась я живо до його. — Завсігди? Чи вас не мучить часами туга статись ще іншим? Мене мучить! Тоді звуки томлять мене. А відтак здається мені, що я одна з тих натур, цебто одна з тих неудачників, котрі ніби до всього мають хист, а проте не доводять до нічого! Це пересвідчення обнімає мою душу якоюсь лиховісною наміткою. Хто мені докаже, що я не одна з тих безталанних?

— Ваша праця! — відповів він, вдивившись в мене якимсь довгим, допитливим поглядом.

— Яка праця? — спитала я іронічно. Він зчудувався.

— Ну, я маю на увазі писання.

— Справді? Не що інше?

— Ні.

— Так я мусила би цілком потонути в тій праці, щоби здобути собі такий доказ; цілою душею, не розриваючись!

— То потоніть!

— Я би хотіла.

— Зробіть це якимсь обов'язком для себе.

— О, цього не треба, в мене є досить волі і я люблю писання так само, як напр., і музику, лише що...

— Що?

— О нічо, нічо! — і тут я урвала.

— Що? — домагався він цікаво.

— Я зроблю це якимсь обов'язком, — відповіла я з притиском, але я думала щось інше. Іменно думала я, що мені годі тонути в уподобаннях, що дома слідять за мною, мов за злочинницею. Що тітка майже брутальним способом заборонила мені "культ примх і романтики". А коли ще Лена розповіла їй раз, що якийсь там "пан" кепкував собі з моїх ідей, розкричалася, що я відстрашую женихів від її дому. Що люди готові подумати, буцімто вона впоїла в мене ті "легенди", і що її донька теж така...

"Щоб ти не посміла поводитись після свого розуму, коли тобі добре!" — казала. Того не могла я йому говорити. Я встидалася за темноту й брусоватість [27] своєї рідні і за те, що я жила в таких зависимих, майже негідних обставинах. Негідних тим, що я переживала різні степені упокорення.

— Я буду про те все добиватися свого, — сказала я, — доки не доб'юся.

— Не піддавайтеся ніяким впливам, — обізвався він, мов відчитав, що в моїй душі діялося, — і кріпіть вашу душу, значить, — не будьте надто вразливі на щоденщину!

— Чи так можна? — спитала я його вдруге з нетаєним зчудуванням.

— Можна.

— А тепер... тепер прошу вас, зверніть мені мій зошит! — просила я. — Він дістався без мого відома в Зонині руки...

— Оставте мені його, він не має тепер для вас вартості!

— Для вас може він її ще менше мати.

— Противно [28]. Мені дає він знов доказ, що існує рід інтелігенції, котра виробляється дійсно сама з себе й котра викликає поступ.

Живо й скоро полилася вже наша дальша розмова. Мені здавалося, що я вже з ним давно знайома і лиш говорити з ним не мала нагоди.

З його бесіди дізналася я, що він був соціал-демократом і загорілим [29] поклонником Маркса. Що ожидав спасіння від соціалістів; що признавав лише одну справу, а то справу соціалістів. — Все інше, — говорив, — тоне в тій одній великій могучій ідеї, є злучене з нею тисячними невидимими й нерозривними зв'язками. — Вкінці спитав мене, що я про те думаю.

Я не думала нічого певного, не мала досі жодного ясного виробленого суду; але я боялася якогось хаосу в будучності, котрий немов відчувала, боялася царювання ще грубшої безоглядніщої сили, як досі.

— В вас говорить лише ваше тонке вразливе сумління, — відповів він нетерпеливо на мої слова, — але перше всього питаю вас: чи ви вірите в силу людської інтелігенції?

— Вірю; але вірю так само і в силу пристрасті, що потягає інтелігенцію в свій вир, вірю в силу самолюбства, вірю в нетривкість людської натури.

— Щоби бути досконалим, — відповів він, — треба бути філософом. Але об тім ви не думали, що чоловік не винуватий тому, яким став? Не думали, що він завдячує свою істоту тому грунтові й тій землі, на котрій виростає, тому сонцю й теплу, що його вигріває; тим обставинам, що його окружають, опановують. Об тім, мабуть, не думали? Не думали також, що нужда й розпука зроджує в людській душі скорше злі, як добрі прикмети, що борба за існування деморалізує? Я вірю в те й для того вірю, що з царством соціалістичних догм зросте правдивий поступ, що світло знання й краси поллється широкою струєю скрізь, і що аж тоді виб'є для всіх досі гнетених, невислуханих і слабих година дійсно людяного щастя, розвинеться цвіт правдивої любові! Дорога до такого життя проста. Оскілько буде меншати визискування одиниці одиницею, оскілько буде меншати визискування народу народом, остілько будуть марніти й ослабати зароди зла, буде змінюватися, перетворюватися людська натура, а головне наші теперешні "ідеали", цебто: багатство, високі становиська і т. д. Ви, може, вірите так само, як ще й багато інших, мильно [30] в якийсь поділ власності, тому боїтеся хаосу в будучності? — спитав Орядин. — Або вірите, може, в цілковите знесення приватної власності? Тоді помиляєтеся. Характеристичним у соціалістів є не змагання до знесення власності взагалі, а змагання до знесення форм власності буржуазної. Цебто спосіб присвоювання, котрий дозволяє бідному лише тому жити, щоби працювати на других, і то лише до того часу, доки це владолюбній верстві потрібне. Годі мені розводитись тут о цій квестії [31] бог зна як, але хто вірить в ідею поступу, той мусить пізнати й переконатися, що вона становить основу всякого руху й праці, і що всіх причин суспільного перевороту або змін не шукати нам в людських головах, в їх зростаючім пізнанні "вічної" правди або неправди і справедливості, але попросту в змінах продукування й заміни; не в релігії й філософії, лише в економії дотичної [32] епохи, — і що соціалізм не є ніякою хоробою й ніяким з'явищем, поодинокими умами штучно виробленим, а рухом природним.

Він замовк і дивився на свою сигару, що тліла між пальцями, а чоло його уклалося в морщинки. Зворушився бесідою.

Задумана й уражена палкістю його переконання, дивилася я ще безмовно на нього. Він, мабуть, відчув мій погляд. Звернувся живо до мене і, всміхаючись якось іронічно, сказав:

— Я, може, не повинен був об тім говорити?

— Чому? — спитала я спокійно.

— А тому, що... але ні, — поправився зараз, — з вами можу я об тім говорити, ви звертаєтесь самі на цей шлях, що я про нього говорив. Це посвідчила мені провідна думка вашої розвідки і лише ви ще того не свідомі. З часом переконає вас власне положення у всім. — Трохи згодом сказав: — Родичів у вас нема, це знаю; але не маєте кого, хто би вам по душі був близький?

— Не маю.

— І не мали ніколи?

— Дитиною мала я бабуню...

Він засміявся тихо, однак так, що мені стало жалко, так жалко! Опісля глянув мені в очі, що мимовільно зайшли слізьми, і я бачила, що його ще перед хвилиною спокійне лице змінилося.

— Ми ступаємо одною дорогою, — сказав зміненим голосом і встав, мовби хотів над якимсь наглим зворушенням запанувати. До нас підійшла панна Марія з тіткою, і він, стиснувши кріпко мою руку, віддалився...

Високо на небі миготіли, блищали зорі, світив місяць. Звуки гарної угорської музики розливались — далеко...

Я сиділа вже біля моєї тітки, що голосно бесідувала, сиділа в чуднім настрої. Чим дужчий гамір зростав довкола мене, тим більша тишина змагалася в мені...

Півгодини пізніше виходили ми з городу. Саме тоді навинувся й він, немов виріс із землі коло мене.

— Хотів ще з вами попрощатися, — сказав і подав удруге руку.

* * *

— Ти говорила що з Орядином? — питала мене тітка під час повороту додому.

— Говорила.

— І що він за чоловік?

Мені не конче хотілося розповісти, що я про нього думаю, і я сказала лише, що він "поступовець" [33].

— Гай, гай! — загомоніла тітка. — Поступовець! Біда лише, що зраджує своїми зубами своє поетичне походження.

— І я мав честь говорити з ним, — обізвався вуйко з колючою іронією. — Але зробив на мене страшно лихе враження. Чванився своїм розумом чи властиво тим, що бачив і читав много, а з того виходило, що ми тут ніби й не чуємо і не знаємо, що діється справді деінде! Це не злий інтерес! Це зовсім так, мовби такий молодик поступив від нас, в котрих стільки практики на спині, в культурі дальше! Не так, товаришу?

— Ха-ха! — сміявся стиха професор Лорден. — Я знаю цього пташка. Ще з гімназії знаю його. Замість при толкуванні [34] держати перед очима Гомера або Вергілія, читав собі російські або французькі новелки. Ну, та за те й діставав він від мене свої добре заслужені ноти [35]. Як крейда білий ставав в таких хвилях, дурів, лютився, як скажений! Ха-ха! Я переконаний, що остануся для нього якимось irritamentum [36] на ціле життя. Не бракувало багато, а був би перепав при матурі, але що був сильним математиком, то професор того предмета, саме той, що придбав йому місце в Мораві, вступився за ним, а всі прочі панове мов показилися і перепустили.

— Чую, що він соціаліст! — замітив вуйко голосним шепотом, а тітка в тій же хвилі оглянулася.

— Мене це зовсім не дивує, — відказав професор. — Пролетарі такі, як він, множаться в страшенний спосіб, а він, напр., то саме відповідне medium [37] до соціалістичних експериментів. І ви, Лореляй, мовите, що він "поступовець"? — звернувся до мене, вдивляючись в мене своїми немилими очима.

— Кажу, пане професор.

Він засміявся знов, а тітка закашляла.

— Знаєш, Наталочко, — обізвався вуйко, — що я об таких поступовцях-соціалістах думаю?

— Що, вуйку?

— Я думаю, що то авантюрники. В них нема віри, нема характеру. Вони не спосібні віддатися якому-небудь сталому заводові, видержати в тім, як цього вимагає закон. Вони — духовні потвори, зроджені нездоровою лектурою. Занехавши всяку чесну працю, перебирають на

себе роль реформаторів і спускаються на чуже добро. Смерті вони не бояться, бо в них нема бога. Так я об них думаю!

— А що найприкріше в цілій справі, — докинув професор, — це те, що їх поступовання заразливе, мов чума!

— Справді, заразливе! — кликнула тітка гірким тоном і поступила такими швидкими кроками вперед, що малий професор, ступаючи досі поруч неї, остався цілком позаду.

Опріч мене, мабуть, і він відчув, що тітчин окрик "справді заразливе" тичився мене, бо, догонивши її, сказав голосно:

— Щодо мене, то я радив би молодим людям, особливо панночкам, читати, замість соціалістичних книжок, Чокові "Stunden der Andacht" [38]. Оце пристоїть жінкам ліпше, підносить духа, я сказав би навіть — чистить душу.

— Амінь! — шепнула мені Лена в ухо, сміючись стиха.

— Коли собі бажаєте, — звернувся до мене, — то я можу вам цими творами служити. Маю їх у своїй бібліотеці. Моя жінка мусила їх також читати.

— Дякую, — відповіла я, — але я тепер читаю Шекспіра.

— То я буду просити о ті книжки, пане професор! — кликнула тітка. Вона була з незвісних ще мені причин розсерджена на мене до крайності.

— Нехай би мені виїхав котрий з моїх синів з новомодними ідеями, я би їм дав! Побачили б! Я їм забороню й найменших зносин із тим паничем. Не дурно і його дядько незадоволений з його, але він чесний собі чоловік, отже, мовчить, а може, й боїться! — замітив вуйко.

— Певна річ, що лише боїться, — підтвердила тітка. — Адже нігілістичні замахи звісні всім. Мені саме в тій хвилі приходить на думку, що Зоня оповідала: коли, каже, Орядин виходить з дому, то все забирає з собою ключ від своєї кімнати, так що вони не можуть туди ніяким чином дістатися, а його куфер [39] подорожній запертий завсігди обережно!

— Ну, вже він впадає кожному в очі, — додав вуйко. — Для мене вже доволі цього, що кепкує собі з нашої балаканки й політики. Це мене дуже вразило. Я не люблю надто молодих критиків, а особливо таких, що не мають ще жодного становища і живуть з ласки других. Побачимо, де він опиниться за двадцять років! Чи не буде і для нього річ важна дбати передусім про себе, а опісля про "народ". Я рад би то побачити. Він каже, що в нас інтелігенція замало працює для народу, що деінде бачив він іншу силу, що яка праця, така й будучність, що все лиш від нас залежить! Ну-ну! Побачимо, по-ба-чи-мо!

— Але ж, тату! — запротестувала нараз Лена, що досі заховувалася цілком пасивно. — Чому вже цілком зле про нього думати? Чи це не може бути, щоб він мав в дечім слушність? Зоня з ним не дуже любиться, сваряться обоє аж надто часто, але вона сама признає, що він здібний і не такий вузькоглядний, як наші тутешні люди! Врешті, що це має нас обходити або гнівати, як хто думає, або як мильно поступає? Ми цього не робимо — і на тім справа скінчена! А що річ певна і чого не можна заперечити, це те, що він елегантний хлопець і за ним можна пропадати. Він подобається мені, тату!

— Лено! — скрикнула тітка.

Але Лена вже й так мовчала.

Я також замовкла.

В моїм умі товпились чудні думки, змагалися різні голоси, а проміж них виринав він раз по раз, говорячи, що обставини творять з чоловіка то, чим він є.

Я би вірила йому; ах, я би вірила йому!..

* * *

На заході, саме над "Чорним яром" і над великанською горою, подобаючою на піраміду й зарослою лісом, палало небо червонявим золотом. А там далі, де "Зубчаста Лиса" злучалася з білявою скалою, там стелилися по небі прозорі, зеленяво-сині пасма хмарок...

Воздух напоєний пахучою свіжістю, а земля ще дише вогкістю, викликаною коротким наглим дощем...

В моїм серці немов весна прокинулася; сама дивуюся своїй веселості, любуюся сама веселим сміхом своїм.

Я знов його бачила. Чула голос його знов. Обмінялася знов думками з ним... Ах, я тому така весела!

Але чому він при Зоні так здержується, а Лену чому майже ігнорує? Зо мною він знов інший. Весело-зворушений, слідить за кождим рухом і словом моїм. Часом мішається. Тоді й мені стає ніяково і я паленію...

* * *

Інтелігенція нашого містечка давала на добродійну ціль концерт (у користь убогих дітей), і на бажання вуйка ми мусили всі на нім явитися.

— Концерти снуються людям в голові, — нарікала тітка сердито, — і то не скорше або пізніше, лише саме в той вечір, коли я мала собі ладити білля до прання! Що мені до того? Якого лиха мені там іти?

Це тикалося вуйка, що стояв перед дзеркалом, силуючись зав'язати святочну краватку "по-людськи". Я сиділа неспостережена в тій самій кімнаті й пришивала щось до сукні.

— Скажи сам, Мілечку, що має мій дім при тій афері шукати? Чи я маю тут у школах діти, чи що? Впрочім, концертовий комітет забув, що й Лена грає на фортеп'яні та співає. Ти, правда, не завважав того, тобі взагалі було і є байдуже, що світ гадає про талант і прикмети твоїх дітей. Коли подумаю, що такий зарозумілець, як он той (вона повела згірдливо головою в сторону, де мешкав надлісничий), нині виступає, а про моїх дітей, зовсім не таких, як він, з цілком іншою генеалогією, забули, — коли подумаю це, то мене зараз корчі беруть!

І мовби ті корчі справді брали її, притисла руку під серце, а уста викривила болісно.

— Годі ж бо, годі, Павлинко! — успокоював вуйко, котрого серце було вже зворушене. — Чого іритуватися без потреби? Нехай він виступає собі і сто разів по концертах, все ж таки він останеться тим, ким є, сином простого музиканта, все ж таки він не рівня нашим дітям. Мене лише гніває, що на нього звернули зараз увагу, і що тим чином скріпили його зарозумілість. Я був би його не запросив до участі в концерті. Нехай би грав і так, як сам Паганіні! Я би його тим покарав за зарозумілість. Але наші людиська добрі, вважали вже на старого Маєвського та й, певно, тому запросили.

— І мене лише тото одно помиряє з ними, — відповіла тітка вже спокійніше і, приступивши до вуйка, зав'язала "святочну краватку" сама, як звичайно.

— По концерті будуть і танці, мамочко! — кликнула Лена з побічної кімнати. — Правду сказавши, мене то обійшло зовсім мало, що я не буду брати в концерті участі. Могла би ще дістати трему [40], помилитися в грі — нащо мені сорому?

— Чуєш, Мілечку, що за скромна дитина?

— Добра і учтива дитина, — відповів вуйко голосним шепотом.

Тітка зітхнула, піднявши журливо чоло вгору.

— Вона мусить десь конче виїхати, Мілечку.

— А то чого? — спитав вуйко з нетаєним зчудуванням. Тітка усміхнулась гірко.

— Чого? Хіба ти й сам не здогадуєшся, чому? Хто її тут побачить?

Вуйко зрозумів її вмить.

— Як гадаєш, Павлинко, зовсім так, як ти гадаєш! — відповів скоро. — Обі мусять виїхати, показатися світові!

— Обі? І чого ти так кричиш, Мілечку? Ти, мабуть, забув зовсім, що в мене суть нерви! — З тими словами глянула на вуйка довгим, зимним, многозначущим поглядом, — вона замітила, що я чула їх розмову.

— Наталко, щоб ти мені не посміла з Орядином розмовляти! — гукнула до мене гострим тоном і поглядом.

В мені забилося серце з наглого переляку, і я видивилася на неї великими очима.

— Чого видивилася на мене? Я говорила прецінь виразно. Впрочім, можу свої слова і повторити. Щоб ти мені не посміла з ним говорити! Лена мені оповідала, що він її ігнорує, і тому я не позволю, щоб з мого дому заприязнювався хто з ним!

— Тіточко! Я не знаю... я не можу вам цього напевно приректи [41], — відповіла я, мішаючись.

— Що?

— Не можу приректи напевно. Він для мене завсігди такий привітний і ласкавий, що це було би нечемністю відповідати йому грубістю. Він... він ніколи мене не образив ані словом, ані поведенням...

— Ха-ха-ха! — розсміялася вона своїм звичайним сміхом; а того сміху було доволі, щоби мене вивести з рівноваги.

— І ти справді така наївна, може, гадаєш, що він любиться в тобі, тому що з тобою балакає, і що він може тому з тобою й ожениться?

— Тітко! — вирвалися з жахом слова з моїх уст, і гаряча полумінь обілляла мене. — Тіточко, я цього ніколи, ніколи не гадала!

— Ага? Не гадала? Хто би тобі повірив! Чому ж ти почервоніла, як буряк, коли не гадала? Скажи: чому?

Я чула, як спаленіла ще більше і як слова оборони застрягли мені в горлі.

Видиш? — глумилась вона. — Я знала, що говорила!

Тіточко, ви не маєте ніколи наді мною милосердя!

— Що? — скричала. — Ти говориш мені такі слова? Мені, що власне я змилосердилася над тобою і стала тобі другою матір'ю? Що було би нині з тебе, якби не я? Невдячна ти! В тебе нема серця, ти навіть не знаєш, що ти говориш!

— Чому би не знала, тіточко? Знаю!

Вона засміялася так, як перше, а вуйко обізвався журливо:

— Ти все ліпше знаєш від тіточки, Наталко, все що до крихітки. Тому завдаєш їй неустанно жалю твоїм премудрим поведенням. Не знаю, звідки набралося в тебе стільки того розуму. Іди! Іди й поглянь в дзеркало, щоби ти знала, як злість і впертість окрашають дівоче лице. Ти гадаєш, що то добре, що ти слухаєш тільки свого власного розуму, що робиш тітці все наперекір? Ти повинна йти насліпо за її приказами, не повинна й писнути! Все, що вона робить, робить з планом; а тепер іди й принеси мені з кишені моєї буденної камізельки оленеву шкірку до окуляр. Але ні, погоди!.. Чи ти знаєш, хто Орядин є? Знаєш, напр., що то таке соціалізм? Доки він нічого певного в руках не має, доти він нуль, і доти не повинен ані женитися, ані дівчині про любов говорити. Це теж якісь передчасні зворушення, котрі я зовсім не похваляю. Як буде вже мати свій кусень хліба, тоді най приходить; а тепер — іди!

Я пішла.

— Ти бачив її очі, Мілечку? — чула я ще. — Бачив, як побіліла? Імпертинентне [42], завзяте сотворіння!

Орядин брав дійсно участь в концерті. Грав на скрипці якусь чудову угорську фантазію в супроводі фортеп'яна.

На мене має музика ще з дитинства сильний вплив, і я була би найщасливішою людиною в світі, коли би мене були музики вчили. Та ба!

Але я любуюся і грою других. П'ю-упоююсь нею, мов любощами живої істоти. Плачу з незглибимого смутку і кріпшаю. Справді, я кріпшаю, почувши голос музики. Відчуваю, як з нею враз піднімаються якісь голоси в моїй душі і, злившись з нею в одно, дзвенять одною піснею. Тоді здається мені, що це пісня моєї істоти... Я не могла під час його гри відірвати від нього погляду.

Як же прегарно грав він, а й сам який був гарний!

Моє серце рвалося до нього, обнімало його! Чи його? Чи ним викликану прекрасну гармонію? Цього я вже не знала виразно. Знала лише те, що серце моє було переповнене чимсь сильним і що тому він був винен! А він, мабуть, відчув мій погляд, відгадав. Раз мусив через хвилину в грі станути. Під час того звернув голову саме в ту сторону, де я сиділа, і його погляд спинився на мені — так гарно! Мені станула вся душа, всі думки в очах, а він усміхнувся очима. Поздоровляв мене так. Опісля здавалося мені, що вираз його лиця змінюється, так мовби відкрив що в моїм лиці.

З моєї пам'яті виринули нараз тітчині й вуйкові болісні слова, і мій вид затемнився сльозами. Я опустила повіки, а він потягнув різко смиком по струнах...

Коли скінчив грати, посипалися грімкі оплески. Він склонився потрохи змішаний і, відгорнувши волосся з чола, зійшов, утомлений, в залу.

По концерті почалися танці. Цим разом обходили вони мене мало. Я шукала його. Моя ціла істота розуміла тепер лиш його одного, линула до нього в дивній суміші горя і втіхи. Він стояв з другими молодими людьми посеред зали й дивився на тих, що танцювали.

І я танцювала, ведена зручною рукою, легко, ледве дотикаючись помосту. Панок мій шептав мені раз по раз до вуха, що гуляю знамените і що я "прегарний мотиль"!

Я сміялася. Я сміюся завсігди, коли мені приходиться таке слухати. Лена каже, що це негарно — сміятися панам в лице, але ж я не можу їх за те подивляти! Насміюся з них добре, насміюся й поверну спокійна додому.

Минаючи в танці Орядина, я уникала його погляду. Боялася з ним стрінутись, хоч хотіла того. Ах! я не розуміла вже себе добре. Я мов потонула всею душею в якусь весну! Мов перебралася в якийсь цілком новий препишний стрій!

Під час малої паузи в танцях надійшов і він до мене. — До вас годі добитися, — говорив, усміхаючись. — Я жду вже півгодини й дивлюся, коли лишать вас в супокою, та ледве діждався.

З тим подав мені рам'я й ми пішли, як багато інших пар, проходжуватися по залі. Він говорив мені щось про танці і що не танцює, а я завважала з зачудуванням, що на нас звернулися всі погляди й слідили цікаво. І чому ж дивилися так всі на нас? Чим різнилися ми від других пар? Може, я справді така "велика", як Лена не раз мовила, і впадала при нім в очі? Але ні! Я лише трошки вища і тонша від Лени — так це не могла бути та причина; а він був гарний і елегантний, ростом трохи вищий за мене — і я не могла так "страшно" при нім виглядати!

Чи він не спостеріг, як за нами зверталися голови поважних матрон і мужчин? Я не сказала би, що зверталися зі злим виразом! Ні! Але все ж таки зверталися!

Він не бачив нічого.

Ступав собі так свобідно, майже гордо, мов провадив бог зна кого! А я, певна, що він біля мене, була й собі не менше гарно настроєна. Раз стрінули ми й Лену з якимсь панком, і вона усміхнулася до мене значущим усміхом.

В тій самій хвилі глянув мені Орядин допитливо в очі.

— Я й забув спитатися в вас, — казав він, — як вам подобалася концертова музика?

— Добре, — відповіла я, але я відчула, що він хотів щось інше почути, напр., чому на моїх очах були хоч і як слабі ознаки плачу?

— Я люблю музику, — говорила я далі, не звертаючи уваги на його допитливий погляд, — і жалую досі лише того одного, що не вчилася її.

— А в іншім ви щасливі? — спитав він жартома.

— На такі питання треба багато відповідати. Передусім треба мати й дар бути щасливим.

— А в вас того дару нема?

— О, противно! — відповіла я живо. — Я би навіть важилася сказати, що в мене є дуже великий дар до того. В деяких хвилях відчуваю так виразно, що я властиво натура страшно жадібна життя! Берусь за все надто гарячкове, так мовби мені не мало стати досить часу, щоби всього зазнати. Добра і зла життєвого! Що це таке?

— Це вже вдача така, — відповів він, і його очі промайнули палко по мені. — Я не можу цього об собі сказати. Мені чогось зовсім не спішно знати, що дарує мені доля, хіба дещо рад би я знати. — Нараз спитав живо, вп'явши в мене свої великі чорні очі (ми вже сиділи) : — Ви знаєте, хто був мій батько?

— Знаю!

Мовчанка.

— Моя мати вмерла цілком молодою, я навіть і не пам'ятаю її...

— І я свою ледве пам'ятаю, — замітила я півголосом.

— Так? Бо мою забрали боги етикету; отже, від тих нема мені чого доброго надіятись. Скільки то зароду зла в мені, — іронізував, — а скільки легкодушності! Ви би не повірили!

— Ви самі в то не вірите, ви, певно, лиш огірчені!

— О; в цій хвилі зовсім ні! — відповів майже весело. — Ті, що пересвідчували мене об тім, то люди практичні, розважні — і може, й не помиляються. Врешті я й сам вірю, що можна унаслідити, напр., характер і т. п. Чому би це не мало бути правдою? Одно виявилося вже. Я палкий, непостійний, навіть пристрасний, а деколи то ні з цього, ні з того не додержу віри, мов та собака! — і засміявся тихо.

— О! Чому ви так говорите?

— То не говорити вам того?

— Ні!

— Коли мені хочеться вам це сказати!

— То ви справді такі?

— Справді.

— Я не вірю. Не вірю, що ви віроломні супроти себе!

Він поглянув на мене зчудованим поглядом. — Супроти себе? Ні, над тим я не думав. Я думав об віроломності супроти других, а це знов щось інше.

— Ну, це щось майже звичайне, — сказала я. — Чому лише одну картину любити в своїм житті, коли їх так багато?

— Тепер ви іронізуєте...

— О, зовсім ні. В мене суть свої погляди на вірність.

— Але деякі картини зостаються нам преціньмайже на ціле життя в пам'яті, — промовив потім зниженим голосом. — Приміром: котрі роблять на нас своєю красою або своїм сюжетом сильне враження. Ви не вірите? . — Чому ні? Я любила свою бабуню з цілої душі, любила наді все, а проте люблю майже так само і свою матір, хоч її майже не знаю. Дивуюся сама, з якої хвилі остався образ її в моїй пам'яті і чому саме з тої хвилі! Я мала ледве три чи чотири роки і, захорувавши раз, переплакала тоді цілу ніч, а вона не спала зі мною також цілу ніч. Другого дня винесла мене в город. День мусив бути прегарний, бо я надворі переслалася. Проснувшися, мені хотілося бавитись. Вона встала — ах, її мусила боліти голова, бо вона була така втомлена! Довге, довге волосся її було цілком розплетене і вкривало її стать золотим плащем майже до землі. Вона піднялася на пальці, щоб уломити мені галузочку цвітучої акації — і так бачу я її донині, так, як спинається на пальці, з піднятими вгору руками, в якійсь ясній легенькій одежі... Тоту картину, чи ліпше сказати: тоту хвильку, зберегла я донині у своїй пам'яті і задля того образу, виритого в моїй душі, я люблю її. Чому вбилося те все в тій хвилі в мою пам'ять? Чому не в іншій, напр., в такій, коли давала мені щось, на що я була дуже ласа? Чи це не цікаве?.. І до цього образу з тої хвилини нав'язує моя уява різнородні інші картини, різнородні події, і я

так люблю її! Той образ міг на мене лише своєю красою зробити враження на ціле життя — не правда ж?

— Правда, правда! — відповів він із сяючим поглядом. — І ви мусите бути цілком до неї подібні...

— Бабуня казала!

— Лорден зве вас Лореляй. Я би вас також так звав, якби не він перший ужив того прізвиська.

Я усміхнулася.

— Але він мені надто ненависний, — говорив Орядин, — щоби я повторяв те, в чім він любується, і тому я надам вам інше ім'я.

— Наприклад: яке?

Він подивився на мене якось так чудно-чудно, що я, спаленівши, опустила очі.

— Не знаю, чи ви згодилися би з тою назвою, — спитав зворушений.

Я не питала більше. А він мов боявся, щоб слово те не вирвалося йому самовільно з уст, і також замовк. Через хвилину обізвався:

— Він змалював мене не дуже гарно перед вашою ріднею, як я довідався, а до мого дядька донеслося вже, що я споганюю свою будучність, "бавлячись в Лассаля".

— Це й я чула.

— А що ви думаєте?

— Я би хотіла, щоб ви мені самі сказали, що я маю думати!

— Ви — добрі! — сказав він з поглядом щирої подяки. — І я недармо повірив у вас зараз з першого разу. Повірив у якусь щирість у вас, як віриться в поворот весни! А щодо "лассальства", то річ мається так: якимось наслідником Лассаля я не є; лише та справа, для котрої працював він і для котрої боровся, займає й мене, так як і багато-багато других. Але мій план життя інший. Перше хочу осягнути независиме становище і здобути собі способи до борби, а опісля стану боротися з тим, що мені буде здаватися найтяжчим лихом нашого народу. Нині не можу означити ясно, на що кинуся вперше. Кождий час має свої рани — і я би кинувся на все лихо, задавив би все відразу, якби до того було в однім чоловіці досить сили. Але поки зможу свою цеглу доложити до великого будинку, хочу здобути те, що мені до того потрібне!

Тут промовчав хвилину, стягнувши грізно брови, і по нім було видно, що бореться з думками.

— Боже мій! — промовив опісля з якогось наглого зворушення здавленим голосом. — Коли подумаю, скільки в нас праці потрібно, скільки сили й науки, який той час короткий, в котрім можна щось зробити, а яке життя приготовлюють мені мої кормильці, то приходиться хіба збожеволіти!

З його груді вирвався мов стогін, а по мені холодом пробігло. Він затиснув уста, силкуючись успокоїтися, а мій погляд опинився на його лиці. Він був сильно зворушений, але й я не мусила в тій хвилі спокійно виглядати, бо коли кинув на мене оком, показався на його устах гіркий усміх.

— Бачите? — промовив впівголос. — Я дійсно пристрасний, але я не винуватий тому, що в моїх жилах не пливе зовсім "біла" кров і що від часу до часу пробивається в мені — як дядько каже — квінтесенція мого люду!

Саме в цій хвилі надійшов до мене якийсь молодик і попросив до танцю.

Я відказала, дякуючи. Він видивився зчудовано на нас і віддалився, звиняючись. Може, уразився? Нехай і так! Мені байдуже!

— Ви наразилися задля мене! — промовив Орядин. — А чи я заслужив на це?

— З пустих поговірок не роблю собі нічого! — відповіла я зневажливо.

— Але коли б вони не були пусті (він дивився на мене дожидаюче, гаряче), — тоді що?

— Тоді терпіла би! — відповіла я мимоволі покірно, покраснівши від його погляду. — Але це не важне, — додала я гордо, — лучче скажіть мені, яке життя приготовлюють вам.

— Моя родина приневолює мене йти на теологію.

— Отже, це правда?

— Правда, правда! Наука, котру вибрав, вимагає більше грошей, а я... знаєте самі! Я розумію, чому вони бажають одного, а не хотять другого! Я для них чужий, а тепер, коли ще домагаюся свого, т. є. того, що мій дід оставив мені на студії, став я аж "недолюдком"! Це огірчує мене до крайності. Лучче були би зробили, якби були мене віддали моєму батькові зараз першої доби по смерті матері, як він цього добивався. Я би, може, ходив нині зі скрипкою під пахою, проживаючи життям простого селянина, не сумуючи по "образованому" ні холодом, ні голодом. Або нехай би віддали братові батька, як обидва того хотіли. Але тепер посилати мене. до них, коли один не хоче про мене нічого знати, бо з мене зробився "панич", а другий, хто знає, чи й живий?..

Тепер, коли світло знання й іншого життя розкрилось передо мною, коли стою так близько до свого "полудня", оставити мене на ласку й неласку недолі — це не впору жарт! Впрочім, я не домагаюся їх добра, лише свого. Прикро це лише настільки, що я на те спустився. Якби не це, то я робив би собі мало що з того; жив би так, як досі. З своєї школярської праці, а не їх хлібом.

— А на стрийка зовсім не надієтесь? — спитала я.

— Ні. Це темний чоловік. Він каже або йти на мужика, або як вже в пани, так іти на попа. Інший стан в нього підлий. Каже: висисає мужиків!

Він замовк роздразнений, а я не могла здобутися на якісь його настроєві відповідні слова. Мені було його жаль, і я була цілком перенята його долею. Вона була подібна до моєї, мов одна крапелька води до другої, і лучча лиш тим, що він яко мужчина мав вартість, а я яко женщина ні!

Перед нами уставлялися пари до кадриля й декотрі з них, оглянувшись поза себе і побачивши нас побіч себе, споглядали на нас цікаво. Він замітив це і звернувся заклопотаний до мене.

— Я поганий самолюб! — сказав. — Оповідаю вам бог зна що за себе і не бачу, що ось тут твориться. Ви би, може, й гуляли, якби... — Він не вспів докінчити речення. Перед нами з'явилася, наче вкопана, наче з землі виросла — тітка.

Один-однісінький погляд на її ледяні очі, на її лице з устами, згірдливо стисненими — і я спізнала, що вона у воєннім настрої. На вершку її високої, модної фризури [43] дрижали кінці стяжок фіолетового чепчика, що стирчали догори, а страусове перо, що по довгім відпочинку на дні її найдорожчої скрині опинилося цього вечора

на такім "високім становиську", дрижало і хиталося сумно з причини надто енергічних рухів голови.

— Ти тут сидиш? — спитала холодно.

— Тут, тіточко.

— Ангажована?

— Ні...

— Прошу уважати мене за свого дансера! — вмішався чемно Орядин, склонившися передо мною. — Я сам в цій хвилі хотів просити вас о цього кадриля.

Тітка мов не добачувала його.

— На тобі Ленину мантильку і віднеси її до побічного салону або до гардеробу! — розказувала, випрямившись, мов свічка.

І я її надто добре зрозуміла.

Мене не гуляючої не смів ніхто бачити, а в товаристві Орядина не хотіла вона мене бачити. Те мусила я зрозуміти, а зрозумівши, мусила виконати її розказ, коли не хотіла викликати своєю впертістю гіркої бучі дома.

Красніючи з упокорення аж під волосся, я піднялася, щоб сповнити її приказ, але Орядин заступив мені дорогу.

— Невже ж би ви дійсно трудилися сама задля цеі дрібної справи? — обізвався, усміхаючися якось дивно. — Дайте мені! Я передам її якомусь

слузі, щоб мав нагоду цього вечора сповнити свій лакейський обов'язок! Ми маємо преціньо танцювати!

У тітки заіскрилися очі, і вона підняла гордо голову.

— Ти чула, Наталко, що я говорила?

— Чула, тіточко, я йду.

— Підете самі? — звернувся Орядин до мене, й я налякалася його погляду. Його очі запалали наглим гнівом, а його смагляне лице поблідло.

— Я вернуся зараз, пане Орядин, — замітила я, відповідаючи йому благаючим поглядом. Нехай би вже мовчав!

— Ну, коли хочете самі віднести, так я вас проведу. — І, незважаючи на тітчину смішну, розказуючо-зарозумілу поставу, подав мені рам'я й, забравши від мене нещасне corpus delicti [44], пішов зі мною. Вона осталася, мов скаменіла, на своїм місці. Я не оглядалася за нею. Але мені здавалося, що і всі прочі гості почули, так як я, слівце, що вона просичала: "Scan-da-los!" [45]

У великій притикаючій кімнаті було багато гостей. Деякі грали в карти, деякі в шахи, а інші знов балакали свобідно при скляночці.

В одній часті кімнати, коло великого, квітами заставленого вікна відкрив Орядин ще вільне місце, і майже незамічені пішли ми обоє туди. Мені підсунув він фотель, а сам притягнув для себе крісло.

Я не сідала. Відвернувшись до вікна, старалася опанувати зворушення, котре заволоділо мною так сильно, що я трохи не плакала. Ніколи не відчувала я так глибоко упокорення і зневаги, як цього вечора, і ніколи не боліло воно мене так сильно, як в цій хвилі!

— Чи ви боронитесь завсігди так? — спитав він, приступаючи ближче до мене і стараючись ухопити мій погляд.

Я не могла відповісти. Затявши зуби й силуючись здержати сльози, що тиснулися насильно в очі, я поступилася від нього за групу густих олеандрів, що стояли тут, немов жива стіна, та відлучали нас від прочих гостей, і втерла крадькома сльози.

Але він це вже замітив і зараз спинився біля мене.

— Ви плачете, — сказав зворушеним голосом. — Бачу, що це я виновником цілої пригоди, мені це страшно прикро!

Я заперечила мовчки головою.

— Ні? О, так, я ж це відчув! Вже з початку цього вечора відчув я. Мені це тим прикріше, що, стрінувши вас...

Він не докінчив речення. З невимовного жалю, що обгорнув мене нагло наново, немов могутня, довго здержувана хвиля, закрила я скоро лице руками так, як чинила це вже дитиною, коли мене сильний біль або смуток обгортав — і тихий, ледве чутний стогін вирвався крізь затиснені уста.

— І ви кажете, що ні? — промовив голосом, тремтячим від зворушення. — Але я знаю... успокойтеся! Прошу вас, успокойтеся!.. Цей раз, цей однісінький раз зробіть це для мене! — І він стягнув лагідно мої руки з лиця і притис їх щиро до уст. — Я вас прошу! Прошу вас так, як проситься того, кого любиться! Чуєте, кого любиться, любить!

Цього було забагато на одну хвилину. Він притягнув мене гарячим рухом до себе, і я мимовільно склонила лице на його груди.

Чи я плакала?

Я вже не знаю. Жалем, зворушенням і якимсь несказанно гарним, перемагаючим чуттям приголомшена, я майже не пам'яталася. Я знаю лише, що він гладив моє довге ненависне волосся лагідно-лагідно, мов мати, ніжною, люб'ячою рукою і що говорив тихим здавленим голосом якісь успокоюючі, добрі, а заразом — боже! — і чудно роздразнюючі слова. Слова, якими говориться до малих, пристрасно люблених дітей...

Опісля я почула край чола його уста, почула їх на руках, на волоссі; почула, як билося сильно його серце, відчула його зворушену душу — і я схаменулася. Обгорнена гарячою струєю сорому і переляку, я подалася взад, відвертаючи паленіюче лице в тінь, щоби не бачив!

Але він був мов оп'янілий.

Обвивши мій стан рукою, впився своїми гарячими очима в мій вид.

— Пожди ще, русалко! — шептав пристрасно. — Ще хвилину, одну-одніську! Хвилину ще! Я люблю тепер! Досі не любив ще ніколи. Ти також ні? Скажи, пташко, ти також ні?

— І я ні, досі ні!

— Так любімося! — шептав він...

Він цілував нечутно кінці пальців моїх (лице я ховала), голубив до себе. — Нехай, — казав, — насичуся цею хвилиною за цілий час, в котрім мене ніхто не любив... і — на довгий, довгий час! Завтра я від'їжджаю!

— О боже! Це не може бути!

— І я би не хотів.

— Так останься!

— Остався б, рибко, й обороняв би тебе, але я мушу!

— Тепер, Орядин?

— Тепер, тепер, коли я тебе найшов, русалко прегарна! Коли я тебе не випускав би ніколи з рук, коли тебе любив би й упивався твоєю любов'ю!

Я сиділа в фотелю, байдужна на голосне сусідство, і слухала з широко створеними гарячими очима уважно його слів. Він також, окрім мене, не бачив нікого. Сидів близько мене і говорив упівголос, що не бачив ніколи такої людини, як я. Що полюбив мене з першої хвилі, коли побачив мене, і що не забуде мене ніколи. Він не знав, що моє положення таке безвідрадне, що моє окруження таке невідповідне. Він ненавидить ту, що зветься моєю тіткою; він задавив би її, ту мегеру, ту препогану жінку! Ні, нема на цілім світі гидшого з'явиська, як жінка без чуття, без тонкості, з сухими, чисто практичними поглядами... А я, прегарна русалка його, царівна його, з сумлінням, "ніжним, мов павутина", я виростала під її безпосередньою опікою і доглядом і мала годуватися її любов'ю! Нехай я стопчу ту "любов" і нехай ані не корюся, не піддаюся нічиїй власті, нічиїй! Чи я це чую? Лиш (він усміхнувся гарно), лиш його!.. А я подала йому руку.

— Будучність наша, — мовив з сяючими очима, — і коли вже діб'юся до цілі, тоді я прийду! А до неї діб'юся! Вже який я "непостійний і віроломний", але в дечім я й вірний! Ти будеш бачити, пташко!

Справді, я хотіла, бачити й я знала, що побачу, я це відчувала цілою душею, всіма нервами. О боже, як все гарно складалося! Коби лише скорше, скорше, коби лише борше [46] забратися звідси, діждатися "полудня"... Ах, я була така щаслива, була така упоєна, перенята ним, його істотою, кождим його словом і духом, що — як те море з берегів, так виступила з себе.

— Коби лише скорше, Орядин! — заговорила я, вп'явши очі в його гарне інтелігентне лице (щоби "насититися" також, говорячи вже його словами). — Я хочу жити, Василечку, прегарним, чудовим життям. О, ти не знаєш, ти не можеш знати! Чому це так, — шептала я в поспіху, — що ти не можеш в тій хвилі мою душу чути? Ти почув би таку пісню, якої не чув досі ніколи в житті. О Орядин! — і розсміялася з якогось щастя. — Я тебе дуже люблю! — Його рука звисала з поруччя крісла, ніжна, біла, в пальцях тонка, майже жіноча; я її вхопила так, як чинила це в превеликій, розкішній радості з рукою бабуниною, і притисла її бурливо до себе. — Як ти будеш вже у цілі, тоді ти прибудеш! О, яка я горда!.. Але я твоя царівна... не правда ж? Твоя, Орядин! — І знов сміялася, мов та пустотлива дитина.

— Моя! І як то дивно, дивно, що ми досі не зналися!

— А тепер нараз так добре пізналися! О Орядин, я аж тепер відчуваю, яке життя прегарне!

— А я, — що любов така могуча сила!

— Ми якраз шість разів бачилися, а нині... подумай лише! — І веселий, майже свавільний усміх завмер на моїх устах, слова урвалися... На порозі нашої кімнати появилися дві статі: Лена з ще одною дамою. Обидві підходили до нас. Стара дама прижмурила очі, ніби не розпізнавала мене добре, а опісля звернулися її очі на його. Лена несла голову на тітчин лад.

— Де моя мантилька? — кликнула грубо. — Дай її тут і ходи додому! Мама кличе, але зараз, бо на нас чекає повіз пана М.!

Зі мною враз піднявся й Орядин, і я глянула на його. На його устах грала лиха усмішка, а очі його спинилися ворожо на розігрітім лиці моєї кузинки.

— Таки зараз мусить іти панна Верковичівна? — спитав з нетаєним насміхом.

— Повіз чекає!

— Ага, повіз!

Мов підтята одним замахом, мов зів'яла, звернулась я до нього. Завтра, т. є. за кілька годин, від'їде він! Моє щастя скінчилося! Мовчки подала я йому руку, а він стиснув її так само мовчки. В нього горіли очі, а я чула, як зі мною заходила зміна. Справді, моє щастя скінчилося! Опісля розсталися ми. Як уві сні, оглянулась я ще раз за ним. Він стояв на тім самім місці, не звертаючи з мене очей... О, того погляду я ніколи не забуду! Шалена розпука пірвала мене, а з грудей вирвався зойк. Чому я не мала при нім остатися? Чому? Я ж його любила, любила, любила! Я — його царівна!..

III

Від'їхав. Для мене все завмерло. Ходжу, блуджу, нагадую собі... його нема! Ні в чім нема! Ніде нема! Хвилями шалію, і товкла би головою об стіну. До послідньої сльози ридала би за ним! Ні, кривавими слізьми ридала би за ним!

Понурі маси мряк тягнуться над горами, вітер гуде лиховісно. Смереки на горах хиляться, потрясувані ним, мов у шаленім болю. Я тут, у долині, сиджу сама і прислухаюся вихрові своєї душі...

Дика, невгомонна туга розриває моє серце. Моє щастя скінчилося...

— Ти виглядаєш, Наталко, — каже тітка, — так, якби їла саму крейду, а твої очі дивляться так, якби перед ними ставали щохвилі інші мари!

Лена усміхнулася двозначне.

— Може, й стають мари, мамочко; адже послідній концерт викликав їх! — І її уста викривилися насмішливо. Тітка підняла очі вгору і, зітхнувши, сказала гірко:

— Пошануй мене, моя дитино! Пошануй, не згадуй тих Славних людей, бо мені й без них гірко!

— Знаєш, мамочко, що він таки не вступив на теологію?

Я сиділа мовчки над шитвом.

— Так куди забрався?

— До В., мамочко! Хоче таки права кінчити чи якісь іспити здавати. Бог його знає! Хоче таки в адвокати йти. Так оповідала Зоня, мамочко, бо мене тото нічого не обходить, так як і він не обходить мене нічого. Заким то він чого діб'ється! А ще тим більше, що має лише з лекцій удержуватися. Перед своїм від'їздом сварився страшно з Маєвським. Казав йому, що він лихвар і що не соромиться сирітськими грішми добувати знов чуже добро! Але що він, Орядин, буде паном йому на злість, всім своїм ворогам на злість! Таке там було, мамочко. Він від'їхав тому так несподівано скоро, бо йому прислав якийсь товариш його, якийсь син багатого шляхтича, гроші, і він до нього поїхав! Бог знає, мамочко, як він буде крутити або вже й крутить, мене то нічого не обходить. Зоня така рада, що він від'їхав! Каже: через нього дома лише сцени. І все через гроші! Врешті, якось жили би, казала, але через гроші... Тепер їм усім мов камінь із серця спав.

При її послідніх словах я тихо засміялася.

— Чого ти смієшся? — спитала тітка.

— Що їм камінь із серця спав. Він упоминався за спадщину по своїм дідові, за гроші, випозичені Маєвським, і через те стався каменем...

— Це він тобі певно оповідав, коли ви сиділи в поетично украшенім куті, а я мало що з сорому в землю не запалася, що кревнячка мого мужа вдається в розмову з соціалістом! — І її зимні очі спинилися проникливе на мені.

— Оповідав мені! — відповіла я, зворушена вже.

— Ха-ха-ха! Славно! Не говорив тобі також, що тебе любить? — Тут Лена засміялася вголос.

— Ви не годні мені вже болю завдавати, тіточко, ні! — Це промовила я цілком спокійно, але заразом перелякана своїм зміненим голосом.

— Чому ти так побіліла, коли невинна?

— Чому? Мабуть, тому, що я слаба, що безнастанна боротьба з вами нищить мої сили. Ви, певно, не гадали ніколи над тим, що струна, натягнена над міру, вривається.

Вона усміхнулася холодно.

— Отже, слаба! Дивно лише, що виросла в тій "безнастанній боротьбі", мов тополя. Але ти, певно, о нервах думала?

— О нервах!

— Ну, видиш, я зрозуміла тебе зараз. Біда лише, що якраз я в ніякі нерви не вірю. Тому не вірю, що діждалася вже майже п'ятдесятьох років, а не мала нагоди пізнати їх впливу. В тебе суть нерви, а, я, бувши в твоїм віку, мала замість нервів соромливість. Розумієш мене?

Соромливість! З соціалістами я не вдавалася, а писати також не бралася. Я бралася за голку, за варення, за прятання [47], за молитвеники — за тото бралась я, але за ніякі питання та ідеї... Ха-ха-ха! Нехай мене питали би, я вже знала би що відповісти. Ну, в тебе воно інакше. Погляди вже інші — тому, мабуть, твоя кров винна. Ти вдалася в твою матір, а, вона походила з військових. Які військові люди — то ми знаємо. Чи це було, напр., в порядку, що вона була з твоїм батьком п'ять років заручена? Що заручилася ще з гімназистом? Я те все знаю і для того тримаю тебе в руках; для того стараюся неустанно зломити й направити твою натуру, бо я знаю, що то значить легка кров. Звідки бралась би у тебе зухвалість говорити з мужчиною, коли це я вважала невідповідним? Звідки береться в тебе кокетерія? Я її тебе не вчила! Я тебе не вчила, саме тоді спускати очі, коли мужчина при тобі, щоби він подивляв "довгі" вії!.. Це вроджена кокетерія. Яблуко не відкотиться ніколи далеко від яблуньки. Ти донька твоєї прегарної матінки, котра бавилася в аристократку і завела велику бучу, що її брат жениться з донькою чесного купця, і котра опісля сама вийшла за попа! Тямлю, що по тих її словах я спинилася біля неї.

— Обиджайте мене, зневажайте, як хочете, — промовила я дрижачими устами, — коли це дає вам якесь вдоволення і має бути помстою за мою матір, але її саму оставте в спокою! Не вам годиться згадувати мені о ній, не вам, що ви, мабуть, так само ненавиділи її, як і мене. Я знаю це з уст моєї бабуні!

Її очі заіскрилися, і вона зміряла мене зневажливим поглядом.

— Але не тобі годиться давати науку мені, що з моєї ласки живеш, те собі запам'ятай! А щодо бабуні, то її словами не зіб'єш мене з толку. Я ліпше знала обох, як ти. Одної ти не знала зовсім, а друга розвезла тебе і впоювала вже з дитинства панські забаги. Тим-то і не могли ми ніколи погодитися. А що я властиво хотіла сказати, то було це, що нехай би мені офіцер станув перед очі, нехай би мені на мою дитину відважився поглянути, то ж то почув би своє! А коли тобі хочеться вийти за шабельку або за соціаліста, то — про мене! Я свої руки обмию і не буду

ніякому скандалові винна! Моє сумління чисте, я досить навчала і говорила!

Я хотіла щось відповісти, але саме в цій хвилі створила мала Катя двері і, звертаючи головку в тітчин спосіб до мене, закликала:

— Ходи, Наталко, покажи мені, як задачу робити! Не знаю, як її писати, ту дурну задачу!

— Зажди хвилину, прийду пізніше!

— Ждати? Я не хочу ждати. Я мушу тепер написати задачу, пізніше хочу бавитися та й вже. Ходи! — вона тупнула нетерпеливо-розвезено ногою.

— Катя! Коли кого о що-небудь проситься, то чиниться це в спосіб чемний! — упімнула я.

Дівча дивилося мені через хвилину серйозно в очі. Опісля глипнуло скоро на матір і, закопиливши спідню губку, сказало:

— Ти не смієш мені розказувати, розумієш?..

* * *

Мені остались лише книжки по його від'їзді. Читаю дуже багато. Хочу станути духово на рівнім степені з ним: хочу, щоб не хилився до мене. З ним враз хочу здійматися почерез усі перепони, усі труди, почерез увесь бруд життя, хочу летіти, дібратися до щастя, до "полудня"...

Передумую цілу його істоту, почавши від поодиноких поглядів його, аж до його характеру, до його натури. Раз сказав він:

"Мені закидують, що я не постійний; це може бути, але в двох речах я консеквентний [48], а то — в ненависті до ворогів мого народу, і в ненависті до тих, котрі мене вразять свідомо. Гай, гай, який я тоді консеквентний! Ви не повірили б".

А в любові чи буде вірний? О, він буде вірний, адже він упоюється сам любов'ю! Ні, я остануся вже на ціле життя царівна його, прегарна русалка його! Я це відчуваю. Він же діб'ється до мети, любов до мене буде йому додавати сили. О, так! Адже вона та сила, що творить. Чи не так? Любов усе переможе. Я лише журюся, як він буде жити, з чого жити?.. Він ненавидить тітку, але він не знає, як я ненавиджу того, що зветься йому дядьком. Це правда, що він лихвар, поганий, скупий чоловік; про те натякнула мені панна Марія сама в одній гіркій хвилині. На жадання Орядина, щоб видав йому хоч дещо з його маленького капіталу, відповів він, що капітал той лежить "в домі", в котрім і він, Орядин, пересиджує. Нехай позичає на дім, у кого хоче, він не має нічого проти того. Так, а дім записаний на Зоню, за котру одну дав би собі і голову стяти. Такий він!

Але я вірю в Орядина, в його здатність, в його волю, і тому успокоююся. Молилась я рідко досі, але за його буду молитися. На горі, в тихій глибині лісу буду молитися. "Над сиротою бог з калитою", — так бабуня казала!

* * *

(Дев'ять місяців пізніше).

Гу! Як мене переняло холодом! Гріюся і не можу розігрітися... Ха-ха-ха! І чи я все добре зачула, добре зрозуміла? Все? Боже мій, боже! — і аж нині дізналась я о тім всім!..

Перед п'ятьма місяцями писав Орядин до Маєвського, щоб йому прислав його гроші. Благав на чім світ стоїть. Писав, що мліє з голоду,

що лекцій, на котрі числив із певністю, не може дістати, а товариші, що спомагали його дотепер, бідні, і він не може приймати від них нічого, давиться їх данинами. І много, много такого! А Маєвський відписав йому на те, що коли медведеві діється добре, то нехай не йде на лід гуляти. Що він йому ніколи хліба не жалував, дверей перед ним не зачинював. Що був йому завсігди щирим дорадником і заступав радо місце батька; що останеться таким і на будуче. Однак вибраний Орядином завід не для його. .Не для бідного сироти, котрому батько оставив лише скрипку, а мати золоту обручку. Що дідом оставлений гріш має бути на випадок хороби або іншого нещастя. Дід його бажав собі також, щоб він вступив на теологію, в їх родині були з роду в рід самі священики. Він, такий сирота, повинен придержуватися традиції і звичаїв родинних і, яко син селянина, звертатися до народу й жити з ним. Нехай тому не фантазує про бог зна що, а вертає хутко додому та й вступає на теологію, бо час уходить і не вертається. Це він пише йому зі щирого батьківського серця і яко старий досвідчений чоловік, котрий вміє з життям числитись, хоч був також колись сам молодим, гарячим молодцем...

П'ять місяців пізніше, значить тепер, писав знов.

Сивіє, каже, з гризоти та впослідніє просить о свої гроші. Йому ведеться просто, як "собаці". "Не пішлете мені моїх власних грошей, пише, то удамся до суду! Схаменіться, коли не хочете мати людської душі на сумлінні. Не пхайте мене в погань і не забувайте, що викликає нужда в людськім серці!"

А він, Маєвський?

— Отже, судові хоче віддати мене мій "син", — казав. — І діждався я з бідної, на сміх полишеної сиротини на старі літа підпори! — І розсміявся гірко. — Га! Нехай віддає; це вже наслідки нинішньої модної філософії; і я покорюсь їй. Я лише спитаюся: чи має він свідків на це, як мені дід його передав гроші? Які гроші? Скільки їх було? І що він, дід його, справді передавав мені їх? І під якою умовою? Врешті, кілько разів казав я йому, що та дрібниця, яка осталась йому по дідові, лежить ось

тут у домі, що не пропаде! Досі він і не питався про те докладно, що властиво осталось йому від його родини, аж тепер нараз! Я бачу за тим щось інше, — казав дальше. — То пахне чимось іншим; пахне вже юридичними штучками, яких не видумала його голова. Але нехай! Вже який я собі й є незначний і простий чоловік, але останнього кусника хліба не зречуся через його! В мене є і своя дитина! Нині-завтра я замкну очі, і хто тоді стане про неї дбати? Мені би вже й не ходило о тих бідолашних кілька ринських, але мені ходить о те, щоб його чортівську зухвалість зломити. Зі своєю загорілістю він заженеться в нещастя. Він слухає модних принципів, а знаєте, пане професоре, душу тих принципів? Вона ось в тих немногих словах: "Що твоє, то й моє, але що моє, то не твоє!" Зрозуміли, куди стежка в горах? Але най-но (шепотів злобно), я заграю йому іншої пісеньки! Заграю її, лише най ще трошки зажде! Я лагідний, доки лагідний, але як раз страчу терпеливість, тоді не ручу за себе!..

І пішов. Ще дзвенить мені його масний, фарисейський голос в ушах, ще хата мов тремтить досі, як тріснув сінними дверми за собою. Як я його ненавиджу, ненавиджу, ненавиджу!.. Ісусе Христе!

Таким самим солодким, жалісним, рівним голосом обманює він і мужиків, видирає в них гроші за найменшу провину, за дрібку сухого ломаччя або за те, як здибле кого в лісі...

Я перешукувала судорожне тремтячими пальцями всі висувки свого комоду, всі пуделка в ній. Думала найти хоч щось, на гріш подобаюче. Але я найшла лише кілька старих, продірявлених монет, які дістала раз від бабуні...

Глуха, несказанна розпука обгорнула мене.

Що діяти?

Передумую раз у раз те, що почула.

— Посилайте гроші на дорогу і пишіть, най вертає! — радив вуйко щиро.

— І побачили б ви його, якби я післав гроші на дорогу! — сміявся надлісничий. — Поверне він сам! Лише най поживе там ще трошки, най поживе! Не знаєте? До часу збанок воду носить!..

Я закрила очі руками, а він з'явився перед моєю душею.

З'явився блідий, з тліючими очима, в старій одежі, голодний!

Я зойкнула. Орядин! чи ти бачиш? Я не в силі тобі помогти! Я, царівна твоя!

І я наче зів'яла від двох годин.

* * *

Минають дні, минають ночі,

Минає літо, шелестить

Пожовкле листя... гаснуть очі;

Заснули думи, серце спить.

І все заснуло — і не знаю,

Чи я живу, чи доживаю,

Чи так по світі волочусь,

вже й не плачу й не сміюсь...

Т. Шевченко

Чи моя душа з утоми завмерла? Чи вбійча, безнадійна одностайність зробила мене байдужною? Я вже не розумію себе. Живу від рана до вечора, бо вечора діждатися треба, а ніч пересплю, бо за нею наступає ранок. Мені однаково, що завтра буде, а позавтра? теж байдуже!

Деколи обзивається в мені голос, що життя винно мені ще багато. Тоді згадую його і розум трачу. Плачу, аж доки не успокоюся. А супокій цей, то ледоватий, тупий сум.

Не раз знов в гарячих днях, коли воздух аж жаркий, опадаю зовсім із сил. Тоді кидаюсь де-небудь у траву і придивляюся малесеньким, ледве видним мушкам, як кружляють у воздусі. Часом засипляю, а він — немов лише того ждав — присниться. Завсігди палкий, веселий... сміється з мене, що в мене сумління "ніжне, мов павутинка"...

* * *

Сьогодні по обіді сиділи ми обі з тіткою в городі і пороли якусь стару сукню. Вуйко, повернувши із школи, запалив собі люльку і сів коло нас.

— Ну і що ж, Мілечку, що ж там нового? — питала тітка, котра не любила довших хвиль мовчанки.

— А що ж би там нового, Павлинко? От все однаково: дітвора пустує, не вчиться. Школа для них — то кримінал. Лучче би по горах, по дворі гуляла! Га, молодіж! В молодіжі, звісно, думки бог зна де...

— А дальше, Мілечку?

— Ну, відтак, Павлинко, я зголоднів. Оце найновіше! — Він засміявся добродушно і глядів за густими клубами диму в воздусі.

— А мене сердить, Мілечку, що Лена нічого з Л. не пише, — казала тітка. — Як поїхала, то якби в воду пірнула. Я не розумію, чому тепер діти так скоро забувають на родичів. А вона також!

— Ну, що ж? Добре ведесь їй там у тітки і тому мовчить!

— Це правда, що їй у моєї сестри буде добре вестися, але все-таки я рада би знати, як і що.

— Що ж би ти хотіла знати, Павлинко?

— Ей, Мілечку, тобі треба зараз все як на лопату класти, — відповіла тітка нетерпеливо. — Ти ніколи не здогадаєшся сам того, що треба!

— Мабуть, чи доволі гуляє, Павлинко? — спитав вуйко, потрохи заклопотаний, що знов раз не здогадався. Тітка усміхнулася гірко.

— Ти гадаєш, Мілечку, що двадцятитрьохлітню дівчину висипається задля гуляння в світ? Ну вже що, але на політиці не розумівся ти ніколи.

— Ти вгадала, Павлинко! — сказав вуйко, підносячи високо брови. — Вгадала. Я держався завсігди супроти політичних змагань байдуже або здалека. Це не добре, як всі політикують. Для мене мій завід — політика. Ти гадаєш, Павлинко, що з підростаючими хлопчиськами не треба також деколи політикувати? Ой, ще й як! Але я завсігди за спокоєм. Найкраща хвиля в житті — то хвиля, прожита в спокою. Мене мої ученики розуміють і люблять через те. Я і вчу їх любити спокій, і тому, Павлинко, я не бавлюся в політику, котра веде до нарушування спокою. Ні, боротьба за царську бороду не обходила мене ніколи.

— За царську бороду! Але коли тут іде о будучності твоєї дитини?

Вуйко стривожився.

— Так що ж з нею, Павлинко? Може, їй грошей треба, а ти не хочеш мені прямо сказати? Тітка зітхнула.

— О Мілечку, коли б вона гроші мала, то мала би і все, що їй треба. Тоді я би не посилала її в світ між люди....

— То кажи їй додому вертати, Павлинко! Всюди добре, але, щоправда, дома все-таки найліпше.

— Що вона дома пічне? Хто її побачить? З ким зійдеться? Пропаде, та й годі; а літа не вернуться назад. Вуйкові наче світло зійшло в голові. Здогадався.

— Твоя правда, Павлинко. Вже най там побуде якийсь час, там, мабуть, більше молодіжі, як тут!

І вуйко знов наложив люльку; всі замовкли.

Я скінчила свою роботу. Поклавши її коло себе, я сперлася вигідно об спинку лавки. Погляд звернувся мимоволі на захід. Сонце спускалося за темно-синяві гори, лишаючи жаристу полумінь на небі. Зубчаста скала, що різко від червоно-золотистого неба відрисовувалася, прикувала мій взір. Там царював дуб-великан.

Ще стояв.

Ні вихор, ні блискавиці не зламали його. Навіть не зігнули. Сильний, та й годі! Вдивляючись в ту гарну, як в казці, картину, я забула на хвильку ціле окруження. Так само жаріло раз і в моїм серці, так само відбивався і він на золотистім тлі моєї молодої, любові жадібної душі. Прегарні фантастичні мрії окружали його так само, як он тут на небозводі окружають дуба ніжно-рожеві хмари.

Тепер вже все здавлене. Понура тьма відречення облягла бажання, і вони завмерли. Більше як рік минуло з того часу, і ніяка згадка, ніяке слово від його не відсвіжило їх.

— Але чому і хлопці нічого не пишуть? — обізвалася знов тітка. — Передвчора святкувала свої іменини, а з них жоден ані не писнув. Це вже негарно. Я заслужила собі за свою любов і тяжку працю на іншу подяку і на іншу увагу. Але вони пишуть лиш тоді, як їм грошей треба; а як дістануть їх, то і знов мовби позникали з землі. Ти написав би коли до них гостріше, Мілечку. Ти занадто добрий. Тим ти їх псуєш, Мілечку; гостре слово не пошкодить їм нічого, і не пошкодило ще ніколи.

— Ет! що ти хочеш, Павлинко, від твоїх дітей? Вони добрі, послушні, рахуються з грішми, розсудливі — так і чого ж ще від них жадати? Глянь на других родичів, що ті мають зі своїми дітьми клопоту! А ми — що?

— Що мене другі обходять, Мілечку?

— Мусять обходити, адже ми живемо з людьми! От глянь хоч би і на надлісничого, а Орядин і не його дитина!

— Наші діти, Мілечку, не пара Орядину. Врешті, пішов собі з дому і на тім скінчилося!

— Ха-ха-ха! На тім скінчилося! Ні, Павлинко, на тім не скінчилося!

— Маєвський не посилав йому жодних грошей, — відповіла тітка. — Правду сказавши, він не обійшовся з ним гарно. Вже як було, так було, але нехай би був йому капав по кілька ринських; але він — ні — та й годі! Я не кажу, він чесний і добрий чоловік, але коли йде о те, щоби видобути з нього який гріш, то вже не дай господи! Перекинеться вмить у змію! Так чим же терпить від хлопця?

— То ти не чула нічого?

— Що ж мала я чути? Сам знаєш, то не в моїй натурі плентатися по хатах і вивідуватися.

— Так я тобі скажу, чого не чула. Орядин розігрався шалено в карти. Тим пробував, мабуть (міркуй лиш), здобувати гроші на науку. Вигравати було добре, але чим програне віддавати? Отже, заскаржив Маєвського через якогось лихваря, котрому записався, правдоподібно з цілою душею, о своє майно (він мав від діда якісь льоси [49]), і Маєвський мусить тепер давати гроші, хоч не знати відки бери!

— І що ж Мілечку?

— Одну половину заплатив цими днями, а за другу випросився на якийсь час.

— Дурак, Мілечку.

— Чому дурак? Нащо йому клопотів? А може, ще й фантування [50]? Льоси Орядина він зужив, це правда, але їх вартість була би для його не пропала, т. є. він би був йому гроші віддав. Він все казав: як віддасть Зоню. А хоч би і не віддав, так боже мій! за що годував його, виховував? Божим духом він же не жив; Маєвський також гірко працює, не сидить із заложеними руками.

— Що я завсігди говорила, Мілечку? Що я завсігди говорила, що скупий два рази тратить! Якби був йому часом післав який гріш, був би ліпше на тім вийшов. Тепер буде приневолений все віддати. Добре йому так!

Дурних і скупих я не жалую. Але Орядин, Мілечку, Орядин, кажеш, розігрався?

— Грає, оповідають, так, що страх!

— Хто, кажеш, оповідає?

— Молодий М. Він бачився чи раз з ним в В.

— Він бреше, Мілечку. Я би йому не повірила у всім.

— Так вірмо лише в половину того, що говорить, то все останеться якась правда. М. говорив, що "колишній реформатор, соціал-демократ зійшов на пси. Голови, каже, не носить вже тепер як олень, але як той вовк, що на здобич виходить". Так казав. Скільки на тім правди, мені байдуже! Славити бога, що мої діти не "реформатори": були би, може, також з часом показилися.

— Ха-ха-ха! Я знала, що Орядин авантюрник. Я завсігди казала і кажу, що яблуко не відкотиться ніколи далеко від яблуньки. Він унаслідив ті нещасні примхи, певно, від свого батька, а тоті — гонять чоловіка неустанно від щастя до нещастя; зміняють часто настрій душі. Це я знала!

Мене обняло холодом, і я сиділа недвижно. Зовсім недвижно! Очі дивилися кудись в далечину, руки лежали на колінах обезсилені, а уста немов засохли... Нараз засміявся вуйко якось чудно.

— Чому ти смієшся, Мілечку? — спитала тітка. — Що я кажу, то правда.

— Я не сумніваюся в тім, Павлинко. Я лиш собі щось пригадав. — І, звернувшись до мене, вимовив з притиском слово: "Поступовець!"

Я здвигнула мовчки плечима. Все було мені байдуже, і лиш одного на світі хотіла я дізнатися, а то, як йому взагалі ведеться. Хотіла більше "світла" в тій справі мати.

— І чому ти так тихо сидиш, Наталочко? А брови, бач, як болісно стягнула. Жалуєш?

— Чого?

— Жалуєш?

— Чого мала би жалувати?

— Чого? Ну, тепер наче й не знаєш? Адже торішньої оборони, котра, правду сказавши, відбувалася без слів, але від того чуттям не менше гаряче. Ти не згоджувалася ніколи з нашим судом про його; але пригадай собі, що я віщував поступовцям і соціал-демократам.

— Пригадую собі, вуйку!

— Так видиш, я мав слушність, коли остерігав перед його ідеями.

— Чи ви не знаєте чогось більше про його? — спитала я, майже не зважаючи на його послідні слова.

— Та що там! Я такими речами не дуже цікавлюся. Упав морально, і на тім кінець; бо віддатися спокусі якоїсь страсті і не могти опануватися супроти неї — значить вложити на себе моральний дефект. Боже, боже! розбурхана страсть в людській груді — це щось страшного! Це те саме, що взяти пістоль і покалічитись навіки — так на мою думку. Другі задивляються на такі речі менше строго, але для мене це найстрашніше в світі! Нехай господь кожного боронить від таких духовних недуг! Ліпша смерть.

— Ліпша смерть, вуйку.

Він поглянув на мене, зчудований, може, моїм безтонним голосом, а я чула, що в мене горіли очі дивним вогнем.

— Як ти казала, Наталко?

— Я казала: ліпша смерть, як життя, опутане неміччю і брудом.

— Що за дивна зміна в поглядах, — обізвалася тітка глумливо і, заходячи в хату, змірила мене насмішливо очима.

— Вуйку, — обізвалась я, оставшись з ним сама, — це не може бути, щоб він зараз спершу піддався тій убійчій пристрасті. — І ожидаючи пояснення, здавалося мені, що його відповідь не останеться без впливу на моє дальше життя.

— Ну, так, зараз спершу ні. Мене вразило в тій історії те, що він хотів тим способом прийти до грошей. Наталко, це після мене дуже нечесно. Те, що він не може в пристрасті погамуватися, менше огидне. Те я злучив би з його палкою натурою.

— То все певна правда, вуйку, тото, що він хотів таким способом до грошей прийти?

— Правда. Він не таїв того. Хвалився зневажливо, що на нім мстяться обставини "убогих", і що те, що вони вибрали собі і його за оруддя, не важне. Що в нього сильне, невразливе сумління і він обграє маючих спокійно.

— Вуєчку, тепер я вірю! — зойкнула я тихо, і мої уста викривились до якогось усміху. Тому що в нього "сильне, невразливе сумління"!

— Ти могла і так повірити, а що найважніше, не потребувала взагалі одушевлятися ним. Коли би в його була гордість, то повинен був без надумування вступити на теологію і навіть не просити Маєвського о

гроші, коли цей вже такий скупар. А так що? З ким він провадить борбу? Зі своїм дядьком чи з обставинами? Боюся, щоб він не спіткнувся назавсігди в тій борбі. На мою думку, це цілком байдуже, котрий завід подає чоловікові кусник хліба, нехай лиш буде чесний і для других корисний. Стан духовний неабиякий; освічених людей треба і між народом. Хто хоче дійсно працювати, найде всюди нагоду. Лиш волі треба, Наталочко, а не слів!

— Він не любить стану духовного; каже, що не годиться з його природничо-науковими поглядами і що духовенство не має будуччини.

— Так? Він це вже знає? Га, може, воно й справді так. Може, й не має будуччини. Щоправда, епоха безбожності настала. Але я тебе запевняю, Наталко, що погляди природничо-наукові можна з наукою Христовою погодити. Бери на увагу, Наталко: з наукою Христовою! Він міг, отже, цілком добре вступити на теологію. Був би мав нагоду працювати для народу в найширшім значенні слова. А хоч би і був толкував мужикам по-свому, що бог — природа, а учив їх при тім любові ближнього, чесноти, правдолюбності, учив правді, був би все більше зробив, як так!

— Мабуть, не міг, вуєчку! — сказала я тихо.

— Бо фантаст! Бо напоївся іншими ідеями!

— Вуйку, його погляди про те все не суть, наскільки я їх пізнала, як ви не раз казали: хоробливі.

— Не хоробливі! То не доказує ще нічого. Але замість того я спитаю тебе, що поможе думання і старання одиниць, коли загал не приймає того? Нехай чоловік буде умний і розсудливий скільки хоче, але коли він цієї філософії не вміє приноровити до життя, то ця філософія неправедна. Вона навіть шкідлива, мутить талановиті уми і викликує хоробливий настрій. Ти також так, як і він, перенята тим духом "будуччини": бажаєте чогось, а самі не знаєте чого. Горе тому, хто

більше жадає, ніж сам в силі дати; хто будить голод, а не заспокоює його. Що задумує такий Орядин або йому подібні? Яка в них провідна думка? Хотять долю народу поліпшити, усунути хиби суспільності? Горстка одна? Ха-ха-ха! Бачиш, на чім зачепився він один, заки зайшов він до мети? Яка сила його характеру й яка в його мораль? Такі вони всі, оті модні філософи і реформатори, що не хотять узнавати долі й недолі — і то, що всі однаково не можуть жити і не будуть жити! Така моя думка, а мені здається, що й думка більшості.

— Я думаю інакше, вуйку! Мені здається, що обов'язок кожного чоловіка є противитися тому, що показалося неправим і погубним, а зате приймати те, що подає здібний ум. Допровадити оту упряму "більшість" до пізнання правди й обов'язків. Лиш таким чином можливий всякий поступ. Але, на жаль, вуйку, покуса вашого принципу занадто могуча і занадто принадна, щоб їм мало що не всі не корилися, хоч душа його — то самолюбство. Хотівши йому вічно коритись, ми не вийшли би ніколи з темряви і з брехні!

— Так Орядин каже?

— Може, і він каже.

— І ти віриш в те?

— Вірю. Так само, як в існування "ідеальних вимог" життя.

Він помовчав хвилину.

— У кождого свої думки, — сказав опісля з притиском. — Я тобі бажаю щастя, щиро бажаю тобі його, бо ти одинока дитина моєї дорогої сестри, однак ти літаєш занадто високо думками, а ліпше було би держатися землі і йти давнім убитим шляхом. Держись, щоби не поховалася в житті, як Орядин. Щоб не поплуталась в ідеях і не взяла, замість моралі добра, моралі зла в серце.

Замовк і піднявся з місця.

І я замовкла та поволіклась за ним у хату.

Побачившись наостанку сама в своїй кімнаті, я кинулась безмовно на постіль. О, ні, я не плакала! Здавивши долонями виски, я лежала нерухомо. "Зломився, зломився!" — була одинока думка, що томила неустанно мою душу. Боже, боже, боже! чи не лучче смерть, як пірнути в бруд і погань?

Лучче вмерти...

* * *

Неустанно дзвенить мені в ушах початок так званої Mondscheinsonate [51] Бетховена, неустанно дзвенить. У тієї сонати цілком така сама пристрасна краса, вона так само нездужає на тугу, як і місячна ніч перенята чимсь демонічним, от як хоч би й моя душа тепер!

Справді, в мені прокинулось щось невмолимо строге. Наприклад: я не вагалась сказати вголос: "Ліпша смерть, ніж життя, опутане неміччю і брудом". І я вірю в це. Хто знає, може б, я була в силі подати йому і пістоль, коли б зажадав того від мене?

Але, може, він іншим стане? Ліпшим, може? Чи, може, впаде ще нижче? Чи, може, стане буденним чоловіком? Іменно буденним чоловіком. Так воно й буде. Час все затре і все буде добре.

Ух! що це за добро, на, котрім лише час затре бруд!

Ні, моє серце відвернулося від його. Брудом своїм завдав мені такого болю, якби вмер; однак смерть має в собі щось помиряючого, коли не дразнить і розриває душу. І чому не вмер уже радше!

Чим більше думаю над ним, тим більше нездужаю. Я цілком утомлена. Всі мої думки впились у його поступування супроти себе і других, і висновки їх нищать мене. Чому знеславився! ах! і чому упадає тепер передо мною!

Та що! Він бив мене тими своїми вчинками. Це ж кінець нашої історії. Тихий, беззвучний, відчутний кінець.

І чому піддався тій брудній силі, споганив себе безсильністю; чому забув, що я — його царівна?

Якась ненависть прокидається хвилями в мені проти нього... Чи справді проти нього, чи проти немочі? Цього я не знаю напевне. Часом маю таке почуття, якби він перейшов через мене важкими грубими кроками, мов звір...

IV

(Геть-геть пізніше).

У нас знов перебуває професор Лорден. Він повдовів. І то вже давно повдовів. Я ненавиджу його, особливо коли зачне критикувати Орядина. Орядин слабодух, але ще нижчі від його нехай не критикують його. Найліпше про Орядина говорить ще Зоня. Вона каже, що в нім перемогла його гаряча натура.

Завтра Лорден від'їжджає.

Чого він слідить неустанно за мною своїми хитрими блискучими очима? І все "Лореляй" і "Лореляй" прозиває мене, а на самоті, мов на глум, каже мені, що я гарна!

* * *

(Знов пізніше).

Цього вечора прикликала мене тітка до себе. Мала щось сказати. Я пішла.

Вона сиділа коло столу і держала якийсь лист у руці. Видалася мені чомусь прибитою.

— Що вам, тіточко? — спитала я, занепокоєна. — Може, сталося з вами що немиле? Чи, може, одержали яку лиху вістку від Лени або від братів?

Вона усміхнулася насилу.

— Ні, — відповіла. — Нічого такого нема. Цим разом... то єсть, нині йде про... тебе.

— Про мене?

— Так! Подумай собі лише! Професор Лорден хоче з тобою женитися!

— Зі мною!.. — І усміхнувшись якимсь безвиразним усміхом, дивилась я на неї широко отвертими очима. — Лорден, тіточко?

— Лорден! Але ти, бачу, здивована. Думала, мабуть, про кого іншого? (Послідн є слово вимовила з притиском, і її очі вп'ялися ще гостріше в мене).

Я глянула на неї.

— Про нікого я не думала, а про це вже ніколи.

— Ну, бачиш, не одно діється несподівано. І я цього не надіялася. Ніколи в світі не надіялася цього. Лист прибув ще нині зранку, але я... я... не мала часу з тобою говорити об тім. Він просить о скору відповідь. Впрочім, тут нема що багато думати. Ти чей приймеш його, те розуміється само собою!

При її послідніх словах обгорнуло мене несказанно гірке чуття, але заразом з тим піднялася вся гордість моєї істоти. Я чула, як в мене очі заіскрилися.

— А коли я цього не вчиню?

У тітки очі замиготіли.

— Як?

— Тіточко, я не хочу за його йти!

— Ти не підеш за його?

— Я, тітко, я... я не піду за його!

— І вільно спитати, чому?

— Я не хочу його! Тіточко — я за його? Я не можу!

— Ага! Ти хочеш тим певно сказати, що його не любиш? — Вона сказала це з холодним усміхом і зовсім спокійно. — Ну, щодо того, то він твоєї любові і не жадний...

— Так?

— Так, моя кохана! Він вправді пише, що бажає для своєї хатини "голубки-господині", але це, розуміється, лиш гарна фраза. Певна річ, він, чоловік старший і статечний, не буде мріяти вже про любов. Це й не личило би йому. Він подає замість любові щось ліпше і щось таке, що може дівоче серце наповнити дійсною вдячністю. Він подає бідній сироті хліба, гарне становисько, поважання і значення. А ти? Застановися лише, що таке ти? Що внесеш ти йому в дім? Коли ти на це сама не прийдеш, чого я при твоїй зарозумілості і надіюся, то я тобі сама скажу.

— Лишіть, тіточко, не кажіть! Я сама знаю. Я — то величезний нуль, котрий, крім кількох срібних ложечок, не внесе йому нічого більше в дім. Але я вам щось іншого скажу, тітко. Я не каліка, щоби без любові приймати дарунки ласки. Тому нехай він обглянеться завчасу за іншою голубкою. Він мені не пара, а я йому. Про любов я вже й не говорю; я його й не поважаю!

— Так? Навіть і не поважаєш? — почувся нараз голос вуйка десь за моїми плечима, і він з'явився в цій хвилі в кімнаті. — Ти думаєш, що коли чоловік не цілком молодий, не плете небилиць, не скаче коло дівчини, як комедіант, так його через те годі вже й поважати, і через те він не здатний на мужа? А на мою думку, то саме він, Лорден, відповідний для тебе муж. Він чоловік немолодий... з дозрілими пересвідченнями, з досвідом, розважний... може, йому вдалося б твій звихнений ум повести на рівну дорогу, зробити з тебе праведну, нормальну людину, жінку, як бог приказав. Нам це, на жаль, не вдалося!

— Впрочім, — перебила тітка скоро, — впрочім, на кого ти думаєш ждати? Я не відповіла зараз.

— На кого іншого або й на нікого! — відповіла я опісля.

— Знамените! — кликнув вуйко і почав зворушений ходити по світлиці.

— Я рада би знати, хто той інший? — обізвалася знов тітка. — Коли б лише хутко з'явився! Твій час дорогий, Наталко, і може, на мою думку, лиш тепер хосен [52] принести. Послідній рік лишив на тобі якісь сліди; ти — даруй вже за мою одвертість — схудла й споганіла!

Я усміхнулася і відвернулася до вікна, що було відчинене.

Надворі стояла тепла осінь.

На небі блистіли незлічимі зорі, а з-за темно-синявих гір виринав місяць, мов огняний кружок. Я вихилилася далеко вниз. Мені здавалося, що спокій, який розлягся в природі, перейде і на мене, вплине на мою в тій хвилі сильно зворушену душу.

— Хочеш, може, з зірок вичитати, коли з'явиться той інший? — почала тітка наново, коли я на її питання не давала ніякої відповіді. В ту саму хвилю станув і вуйко коло мене, і його рука поклалася важко на моє плече. Обзирнувшись, глянула я в його лице. В тій хвилі видалось воно мені подібним до тітчиного, холодним і кам'яним.

— Ожиданий інший, — говорив з притиском і глумом, — не з'явиться. В послідньому часі писали за ним з дому кілька разів, але не одержали ніякої відповіді. Ніхто не знає, де він обертається. Вибий собі, проте, з голови ті мрії, котрі, як я переконуюся, викохала ти надармо!

— Чому ви мені оце кажете, вуйку? Ви або помиляєтесь зовсім, або я вас не розумію.

— А я гадаю, що ти мене розумієш! — відповів він і, згорнувши руки на грудях, станув передо мною, вдивившись в мене грізно.

— Що такого, Мілечку? Що це знов за нові афронти? — загомоніла тітка, водячи допитливо очима від його до мене. Вуйко не відповідав

нічого, а замість того почав ходити по світлиці, що у його бувало все ознакою зворушення або гніву.

— Відай, не дочекаюся відповіді від нікого, — говорила тітка, — хоч і маю право домагатися її. Наталко, — накинулась на мене, — зараз мені оправдайся!

— Що ж мені казати? — відповіла я, усміхаючись. — Хіба, може, те, що вуйко помиляється у своїх здогадках, котрі я, впрочім, зачинаю розуміти. Я не жду, вуйку, на Орядина! — додала сухо.

Вуйко видивився на мене.

— Помиляюся? — кликнув. — Помиляюся? Так тобі цей пройдисвіт не завернув голови? Чому ж ти освідчин чесного, поважного чоловіка не хочеш прийняти? Надієшся, певно, що він ще поверне і поведе тебе до шлюбу? То я помиляюся, коли кажу, що поміж двома нездоровими умами існує якась однаковість і — симпатія? Другим (говорив вуйко сильно зворушений дальше) була би певно така смішна думка і в голову не прийшла, бо ні він не має нічого, ні ти не маєш, однак мені накинулась вона в послідній часі сама насилу, хоч я за нею не дуже й глядав. Ти сама зрадилася, хоч ні разу не промовила й слова. О! — кликнув огірчений. — Коли б твій батечко-філософ міг тепер твоє поведення бачити, тішився б!

— Тішився би, вуйку, справді, якби заглянув у глибінь моїх думок, — відповіла я гордо. — Ми з Орядином — не криюся з тим — розуміли глибоко одно другого; ми мали однакові погляди майже під кождим взглядом. Однак щодо любові, вуйку, то (тут усміхнулася я мимоволі гірко) ми закінчили вже, заким ще зачали! Коли кажу, що не можу за Лордена вийти, то не для того, щоб я ждала на Орядина, ні, ні! Лише тому, що в моїм серці живе для його, для Лордена, сама ворожа споминка. Я завзята, — говорила я дальше вже тремтячим голосом, —

зломлюся або стануся для його і для себе важким горем, але я не зігнуся ніколи, вуйку, ніколи!

— Ну-ну! Це гарні слова, чисто панянські, дівочі! — обізвалася тітка. — Нема що казати. Впрочім, нічого тобі не поможе. Твої приватні чуття і думки не повинні в тій справі відогравати великої ролі, бо вони псують твою будучність; богу дякувати, що ще і ми маємо якесь право докинути деяке слівце до твоїх рішень. Ми, твої добродії, заступники безталанних родичів твоїх, ми, кормильці твої. Чи ти чула? Ти гадаєш, що такі партії, як Лорден, валяються по дорозі? Ой, ні, ні! Ти мусиш за його вийти! Для тебе нема луччої забезпеки на будучність, як та, а навіть і надії на іншу нема. Наш дім не порожній, Лена і Катя також живуть, а хлопців треба ще довгий час спомагати, доки вийдуть на людей і будуть мати свій кусник хліба. Схаменись, кажу послідній раз по-доброму! Хіба ти задумуєш і дальше наш гірко зароблений хліб їсти, кров нашу ссати?

— Ой тітко! — зойкнула я. — Бійтеся бога!

— Чого б я мала бога боятися? Це, що я кажу, правда, і з тим стану хоч би і до сповіді. Лучче ти бійся бога! Це в тебе нема сумління й уваги. Але я вже сама поведу тебе так, як хочу! Аби знала, що з хвилини, в котрій відмовиш Лорденові, стане мій дім для тебе зачинений. Шукай собі тоді іншої стріхи і іншої рідні. Шукай тоді собі свого реформатора!

Я відвернулася мовчки, притиснувши долонями виски, а вона гукала дальше:

— Треба мати щастя! Друга радувалася б на цілий світ, що її спасає чоловік з таким становищем від голоду і холоду, а тут вона... — і урвала. — Впрочім, добре йому так! — додала з якоюсь злобною утіхою. — Коли вже не знав іншого вибору. Правду сказавши, я мала його за розумнішого чоловіка, а тепер переконуюся, що в його курячий розум. Най же радується тепер гарною Лореляй!

З сильно стуленими устами і болісно стягненими бровами стояла я, як перше, коло вікна, дивилася в ніч. Серце билося глухо, а за чолом мчалися божевільні, поплутані, сполохані думки, шукаючи виходу з цього положення. Однак дармо! Вони не приводили ніякої полегші, ніякого рятунку, ніякої помочі! Всюди спотикала я перепони, всюди була непотрібна.

— Гляди лише туди, гляди! — (слова її падали мов удари на мене). — Може, він вирине з чарівної темряви і визволить тебе від земських мук!

— Коби виринув! — вмішався вуйко. — Але тої хвилі не діждеться, мабуть, ніхто. Бог знає, в якім закутку світу волочиться він і чи поверне ще назад сюди!

— І чого б мав ще назад повертати, якого біса, і кому би захотілося його? — питала тітка сердито.

— Захотілося! Кому би його захотілося, Павлинко? Маєвському? Той не тужив за ним ніколи. За ним питають із суду. Якийсь брат його батька, про котрого говорили, що хотів його взяти за свого, помер і лишив йому цілий свій маєток. Подумай собі, Павлинко, такому гуляці маєток!

— Иой, боженьку! Та що ти кажеш, Мілечку? Чи то правда?

— Свята правда, Павлинко!

— І я ж не кажу завсігди, що треба мати щастя! — застогнала вона. — Але ж і вибрав собі наслідника, нема що казати. За одну ніч прогайнує довголітню працю. І кажеш, Мілечку, цілий маєток?

— Цілий, Павлинко. Він не мав ні жінки, ні дітей!

— І багато ж його там?

— Не знаю. Мабуть, звичайний собі маєточок селянина-ґазди. Небіжчик, чую, жив лише в тім господарстві, пхав у його ввесь свій гріш.

— Щоб опісля розійшовся за одну ніч! — докінчила тітка злобно.

— А що ж. Воно завсігди так буває. Одні суть бджолами, а другі трутнями.

— Нема правди на світі, Мілечку!

— Нема! І я так скажу! Я працюю ціле життя, гарую [53] як чорний віл, ані не граю, ані не п'ю, а все я жебрак! А другий і не робить і не дбає, а йому дістанеться ні сяк, ні так — ет! "правда"!..

— А що Маєвський на те, Мілечку?

— Е, що Маєвський! Він говорить тепер так, якби любив Орядина бог знає як. Зве його добрим хлопцем і каже, що хотів би, аби він повернув додому на якийсь час "відпічнути". Це він, певно, тому так каже, бо Орядин, по одержанню однієї половини грошей від Маєвського, зрікся другої. Впрочім, може, хоче і видурити від його спадщину; бо він, як я думаю, великий рахмайстер! [54]

— Ну! А я ж не казала, Мілечку? Гой! гой! старий лис, хто його не знає! І я певна, що те йому вдасться!

— Га! З капіталом в руках можна нині всього добитися. Впрочім, ліпше най бере Маєвський, ніж має взяти якийсь жид, бо сяк чи так, а та праця селянина опиниться в руках жидівських! Орядин розвіє її скоро!

— Страх, Мілечку! В мене аж нерви задрижали!

— Прогайнує, програє! Вже коли не боявся він свого вуйка — все ж він вуйко! — віддати в руки лихваря, то він і свою душу годен [55] за гроші продати, а не то кусник землі, не здобутий власною працею!

"Не прогайнує! Не програє!" — відповідав в моїй душі якийсь голос, і він рвався мені на уста, щоби станути в обороні того, що був в тій хвилі далеко і не міг сам боронитися; однак цей голос застряг мені в горлі, і я усміхнулася злобно. Ба! що я видумала! Звідки знаю, що не прогайнує? Де запорука? Звідки я знаю, який він тепер і чи я дійсно знала його добре? Тепер лежать між нами два роки і те, що його побідило, а мені болю завдало. Я ж сама вже не та, що була. Тепер немов дозріліша стала. Отже, що нас в'яже? Ота одна тодішня хвилина, "любов" ота? Ні! Він вільний, свобідний тепер, пан своєї долі — а я... ха-ха-ха! царівна для себе!

Мені осталося з собою закінчити.

І я знов пірнула думками бог зна куди.

Тітка якби угадала мої думки. Звернувшись по короткій глибокій задумі до мене, промовила сухо:

— Ми віддалились трохи від властивого предмета, однак я думаю, що справу треба закінчити, і що не будеш нас тут до півночі держати. Нині мусить зробитися всьому кінець, а який кінець, знаєш!

Мене обгорнула шалена розпука, і я приступила до неї.

— Даруйте мені лише цю одну ніч! — вирвалось, мов зойк, з моєї груді.

— До чого? Аби комедію продовжити? Ти чула, що я говорила, і так мусить бути!

— Даруйте!

Її очі спинилися лячно на мені, і вона відступилася від мене.

— Про мене! — сказала опісля. — Іди, однак будь хоч цей однісінький раз, хоч на одну хвилину для себе самої розумна; а потім (т. є. по вінчанню) як собі хочеш!

* * *

Ясна ніч настала вже давно, а я все ще не спала.

Я мучилася.

По великій віконній шибі билася кутиками якась велика муха, бриніла безустанно. Раз тонесенько, жалібно, однозвучне, а раз нетерпеливо нижче і нижче, опісля знов болюче.

Я лежала, мов тяжко хора. Побиваючись божевільними думками, замітила я, що заслухувалась мимовільно все наново в той тонесенький, жалібний бренькіт. Що їй такого? Чого побивалася? Чи її мучила туга за польотом в зористу холодну ніч, і вона товклася, шукала даремно виходу? Чи, може, попалася нехотячи в павутину, а та, уклавшись на ніжні крильця, гамувала її? Коли б так, то я знала б уже наперед, що з нею станеться. Звільна або й нагло спуститься звідкись згори на неї павук, ухопиться її тонесенькими довгими ніжками, обплутає, обмотає... Вони хвилину поборються... Вона в борбі зойкне дивним, тонесеньким голосом; опісля він переможе її і таки виссе кров...

Це знала я вже наперед;

І знов стала я про себе думати. Чому звернулися мої думки до минувшини, коли передо мною спинилася вже будуччина? Передо мною виринали картини з моїх наймолодших літ. Я думала про померших

родичів, про бабуню і про те, що вона мені завсігди об них оповідала. Приміром, як не раз радилися над моєю долею. Я була в них лише одна-однісінька, і тому мало все добро світу мені припасти. Батько пестив мене, майже не випускав з рук, а мати розпадалася...

Та ба! Настав такий час, що все розпалося...

Обернувшись бистрим рухом до стіни, склонила я голову глибше к грудям і притиснула розпалене чоло до холодної стіни. Скоро спливали великі гарячі сльози по лиці.

І дальше гналися думки вперед, пориваючи з собою погані брутальні картини. Помчались також попри мертві одностайні хвилі, в котрих молодий ум побивався голодний, висліджуючи власною слабою силою безпідставні упередження, нівечив їх і рвався до правди. А далі, далі доля усміхнулася до мене...

— Будучність наша, — казав він тоді певним, гордим голосом, — і ти побачиш. — А я, упоєна любов'ю, котрої не зазнавала від нікого, повірила. Однак у чім наша будучність? В мене нема її в нічім, хіба, може, в його є вона; А тепер я і "бачу". Бачу, що любов не завсігди буває тією могучою силою, об котрій говорять, що вона творить. Йому вона не змогла стати навіть талісманом проти брудних пристрастей і спокус. Чому не обізвався ані одним словом, чому не признався хоч і до сумної правди, може би... а то ворожі уста донесли, що весло сили загубив, що човен розбився, а сам потонув...

Я і він. Обоє ми станули вже при цілі; добились уже будучності. Йому остається лише "прийти", як обіцяв... І, плачучи, розсміялася я з такої будучності. Він спіткнувся нікчемно при першім вихрі; бо і в чім же лежала його сила? Вона не могла вже тоді в нім бути. А я що таке? Що мучить мене вдень і вночі, чого ще мені забагається?

І я поринула у свою власну, розлючену, зневолену душу, мов у яку непогідну бурливу ніч, — .бог знає за чим...

Муха все ще бриніла. Срібне світло місяця лллялося вікном у кімнату, а старий годинник цокав тихесенько, мов той дідик в пантофельках, щоб нікого не збудити своїм ходом.

Гадки кружили за чолом, мов бджоли в улію, і я піддалася цілком їх потузі.

Що мені нині ввечір говорила тітка, і що я їй відповів дала? "Коли Лорденові відмовиш, — говорила, — тоді шукай собі іншої стріхи, шукай реформатора!"

Перед моєю душею виринула легко зігнута стать старого тирана, його чигаючий взір, кінчаста борода. Я закусила губи. В горлі давила, як і перше, мішанина шаленого сміху і плачу. Лучче вмерти!

І відтак станув і він передо мною. "Пожди ще, русалко! — шептав пристрасно. — Ще одну хвилину, я люблю тебе!"

Коби хоч перед душею не ставав, було би легше, а так і ті спогади завзялися на мене.

— Вмерти мені? Вмерти? — шептали скоро уста, і судорожно зарилися пальці в волосся. — Я не хочу вмирати! — сказала сама аж уголос.

І знов минали хвилина за хвилиною.

— На іншого або на жодного буду ждати! — відповіла я тітці. Що за плитке самодурство, котрим обманювала саму себе! Адже тим "іншим" не був хто інший, лише Орядин, а Орядин — ну, що ж з ним? От як поплуталася в самодурстві, котрим хотіла спастися; яка дурниця

вийшла! Мені ні на кого ждати. Люди в моїх обставинах не ждуть. Не їм можна кермувати своєю долею. А коли серце противиться, збожеволієш... Нехай собі! На те хліб є. Хліб не один раз показався найпевнішим ліком на упрямість і любовні химери. Хіба би, може, ще завтра... о "завтра"! Ха-ха-ха! Завтра!

Я втиснула лице в долоні і — думала чи не думала? Тихо, тихо, тихо...

Вона все бринить жалісно, тонесенько... здається, безконечно. Бореться ще? Чи вже конає?..

І чому я це без потреби обминаю? Адже і відчуваю я і знаю, що в однім закутку мого серця сидить якесь "щось" і сміється нишком злобною веселістю. Це "щось" знає, що я завтра стану перед тіткою і мої уста, не затремтівши ані раз, вимовлять "піду". І я піду!

* * *

Чому я плачу? Що на таке життя родилася? Адже і в мені повинна бути якась відпорна сила, а чому я піддаюся? Якій силі улягаю я?

Мені не раз здавалося, що я сильна, що я горда; я була навіть об тім твердо переконана. Думала навіть, що я ліпша від других, що стою вище (о смійтеся!) від других, заслужила на прегарну долю; що не поступила би ніколи супроти "власних переконань", що вмерла би скорше... а тепер, коли настала хвиля показатися такою... тепер... ні! я не знаю, що тепер!

Друга пішла би, може, де в "світ". Я ні! Чого мені в світ іти? Чи там ліпше? Всюди однаково, а я була би й деінде також однакова, значить: безсильна.

Ні, я вже "піду". Таки піду! Знаю вже напевно, що так зроблю. І ще раз, упослідн€ кажу собі, нікчемній, підлій, що... піду!..

Як думала, так і сталося.

Вранці поволіклася до тітки і заявила, що піду. Обоє, т. є. тітка і вуйко, аж засяяли з радості.

— І не надіявся від тебе чого іншого, Наталочко, — мовив вуйко, потираючи з задоволення руки. — Знав я таки добре, що ти собі розумниця, що любиш лише боротися. Упряма трохи. Ге-ге-ге!

Я не відповідала нічого, хотіла якнайборше знов віддалитися. Мене боліли очі, і я була обезсилена до крайності. Тітка придержала мене ласкаво і навіть, вперше в житті, поцілувала. Ненависне "рудаве" волосся діждалося, що рука її не цуралася його погладити.

— Ти, звісно, не можеш ще оцінити свого щастя, — поясняла вона мені, коли її погляд відкрив щось-то на моїм лиці. — Застановись лише над тим, що ти увійдеш у зовсім уряджений дім, в котрім не буде, певно, бракувати ані одного цвяшка, ані найдрібнішої речі, і що тото все значить! Я переконана, що він справить ще не одну гарну річ, щоби свою молоду жіночку, свою — як то він з німецька каже — "Лореляй" задоволити. Я знаю мужчин, що любили свої другі жінки сто разів більше, як перших. Лорден виглядає також на такого чоловіка. З першою жінкою женився, може, задля маєтку, однак за тобою, оскільки я це замітила, він формально побиваєтьс€. У старшого чоловіка це не маловажна річ. Тобі буде добре у його.

Мене обгорнуло погане, гидке чувство, і я відвернулася від неї. Вона цього не замітила. Махаючи в одно маленькою срібною ложечкою, говорила спокійно дальше:

— Він має гарну платню, Наталочко, а дитина, малий, слабий хробачок, має осібний маєток по матері. Коли би вмерло — чую, що дуже мізерне — то маєток припав би на батька, бо у матері, окрім старих родичів, не було ніяких ні братів, ні сестер. Ну, а він, звісно, не взяв би маєтку з собою до гробуї

— Ох, тіточко, не говоріть таке! — просила я її, а вона розсміялася весело.

— Годі ж бо, годі! — успокоювала підсолодженим, аж немилим голосом. — Того нема ще чого лякатися! Тому він ще не потребує вмирати, що говориться об можливім випадку. Видиш? Поетична мана спала тобі вже з очей, коли подумала об тім, а з тим і об усім! Побоюєшся вже о своє щастя? О дитинко! В кождій хвилі життя треба числитися, треба дивитися на все розумом, а не серцем. Так, напр., ти над тим певно ані хвилинки не думала, що, вийшовши за Лордена, станеш і для нас неабиякою підпорою. Лена і Катя будуть могти не раз і не два у тебе побувати, тобі ж вони сестри, а Лорден також обох сердечне любить. До Лени горнеться, мов до рідної сестри. Ти, правду сказавши, нам таки чимало вдячності винна. Ми тобі ніколи кусника хліба не жалували. Вчили, не щадили труда, щоби вивести тебе в люди. Не гріши, Наталко, уважаючи себе нещасливою. Бог наділив тебе ще доброю долею. Подумай, як другі живуть, і чи трапиться другій так скоро, ні з цього ні з того, муж з таким становиськом, чи трапиться увійти в зовсім уряджений дім?

Вона ще довго говорила і переконувала мене. А я, встромивши очі в срібну ложечку, слухала й не слухала. Опісля вчепилися мене слова: "зовсім уряджений дім, зовсім уряджений дім" і дзвеніли мені довго-довго в ушах...

* * *

Отже, я вже у цілі. Що ж би ще мало бути? Одним словом, священика мається все втихомирити, все забути і поховати. Замість того присягну моєму мужеві вічну любов, вірність і послух. Що-небудь з минувшого життя забирати в нове — зовсім не потрібно. Минувшість поховаю.

Ці слова пишу без гніву і не в розпуці. Я спокійна. Неначеб навіки позбулася всього несупокою...

* * *

(Пізніше).

Я не знаю, але я або підла, або трус! Я боюся голоду або смерті, а моральної смерті я не боюся! Чи це так має бути? Що я "спокійна", я писала колись тут. Ха-ха-ха! Така спокійна, як прикована голодна вовчиця. Щоб наситити тіло, запродую душу. За те я гідна назви скотини! Це сама найліпша назва для таких, що так поступають, як я.

* * *

При таких нікчемних, обезславляючих обставинах годі бути "чоловіком". А я вважаю чоловіка чимсь божеським. Чому не удавлюся тим кусником хліба, що, затроєний їдовитими [56] словами, подається мені за страву? Що це за трусливість і нікчемність, що приковує мене про те все до життя? Так, як ланцюг тоту собаку до буди...

Хвилями я не вірю у велич чоловіка. Він занадто дрібний зі своєю натурою. О, хто мене переконав би, що зароди в його душі не єсть брехнею, що вони не на те, щоб статися колись убійчою силою для других?

Нікчемна, нужденна, малодушна істота — оце я! Не маю навіть відваги вмерти. Чи не так само, як — Орядин?

* * *

Вмерти — значить не бути. Чому я не хочу вмерти? Я думаю, що це тепер не любов приковує мене до життя. Це якась грубша сила, а я ще такий слабодух, що не можу їй навіть опертися!

* * *

Дома кажуть, що я стала, як змія.

— Чому нічого не говориш? Що знов у тобі коїться? — питає тітка. — Ходиш, якби тобі душу трійлом замулило, очі горять лиховісне. Ой, не гріши, небого, не гріши, не гріши!

"Як змія!"

Угадали. Я в'юся, як змія. В мене стрелили, та не застрелили. Через те в мене тепер всі сили напружені. Я відчуваю, що й я не була досі міцна, що сила будиться в мені аж тепер...

* * *

Коли я стану сильна? Чи як воля переміниться в діло, перестане бути пустим поняттям? Як переможу сама себе, і стану в вищім смислі слова, паном над собою? Я роздумую над тим, чого і кого мені боятися?

* * *

Гу! як це погано приймати від долі милостиню, як обезславляючо!

* * *

Хто перший придумав поняття "щастя"? Хто видумав це блудне світло, що викликує стільки сліз, що творить мрії, котрі здійснити людська натура ще зовсім не здібна. Чи не завчасу видумали його? Його пора могла би хіба бути в "полудню" людськості. Однак їй ще далеко до полудня, тепер же — чи вона йде правою дорогою до його?..

V

Тиха, ясна зимова ніч.

Сніг уклався білесеньким покривалом на землю. Смереки на горах, обвислі інеєм, обвиті мрякою, дрімають. Тихо, ледве чутно життя. Зійшовший місяць упивається величавим спокоєм.

Всі сплять.

У моїй світлиці горить світло. Пишу.

Орядин повернув додому. Одержавши звістку про спадщину, прибув, щоби перебрати її і щоби спічнути по брудній, деморалізуючій борбі, що підтяла його моральні й фізичні сили. — Я пробував всього, — оповідав він, — до minimum [57], щоби добитися до мети. Ще не добився до неї, ще далеко, а сили майже вичерпані. Це маю вам завдячити. — Так говорив до наслідничих. Ніхто не чинив йому закиду, ніхто не докоряв ані одним словом. "Не сміли", — казала насмішливо Зоня. В його цілій істоті було стільки відпорності, стільки наказуючого мовчання, що ніяк було у його жадати оправдання.

Що йому маєток дістався, не врадувало його надто. Казав, що навіть не зробило на його глибшого враження, що так уже збайдужнів. Так само остався байдужним, коли йому наслідничий заявив, що віддасть йому і другу половину грошей, котрих він, Орядин, зрікся. Що йому їх не потрібно, а йому, молодому, що має ще стільки боротися, здадуться. Він

пронизав старого очима і, усміхнувшись згірдливо, сказав, що добре, що прийме їх.

В перших днях по своїм приїзді не виходив майже з дому. Годинами пролежував нерухомо на отомані, положивши під голову руки та вдивившись у супротилежне вікно або в що-небудь.

Чи роздумував над дальшим життям, над своєю будуччиною, чи над спадщиною, що дісталась йому так легким способом і могла не одно змінити на добре, чи над чим іншим, ніхто не знав. Ніхто й не допитувався. "Також не сміли", — мовила Зоня...

У дві неділі по його повороті відбулася між ним і Зонею "буча". Лена, котра, як і всі інші, тепер для мене настроєна ласкаво, ділиться зі мною кождою своєю думкою. Вона була свідком тої сцени. Балакалось між іншим о деяких знакомих і мимоволі перейшла бесіда на мене, причім він довідався о моїх заручинах з Лорденом.

— Хто, хто виходить за Лордена? — спитав.

— Наталка!

— Наталка? — А по малій задумі додав: — Ага, вона! Верковичівна!

— Вона. Адже ти її знаєш? — закинула Зоня.

— Знаю, знаю! — відповів, змішавшися. А по хвилі додав з глумом: — Отже, вона виходить за його! Ну-ну!

— І що ж на тім дивного, Василю?

— О, дивного властиво нічого: хіба лиш те, що вона не здавалася мені одною з тих, що виходять за перших ліпших, як їм навинуться. Впрочім, всіляко буває на світі…

— Вона не конче хотіла за його йти.

— Але таки виходить.

— Так за кого ж було їй іти?

Він не відповідав зараз.

— Вже за кого-небудь іншого, лише не за його.

— Так! То могла була ждати без кінця. Оскільки я знаю, то її не сватав ніхто.

Він спаленів.

— І звідки ж ти то так добре знаєш? — питав насмішливо. — Чи вона перед тобою сповідалася?

— Передо мною не треба сповідатися. Я знаю тут всіх, що могли би женитися, а ті не взяли, б її. Прочі ж — то голодники, Василю!

— Це ти на мене! — звернувся до неї бистро, і очі в нього загоріли.

— Бог з тобою, Василю! — боронилась дівчина, чимало зчудована його гнівом. — Ти прецінь не сватав її ніколи!

Він знов почервонів, немов його хто окропом посипав, і відвернувся від неї до вікна, в тінь. Трохи згодом спитав: .

— Яка вона?

— Хто такий?

— Ну, адже вона, вона!

— Ага, Наталка! Та як то, Василю, "яка вона"?

— Чи щаслива? І чи любить його також "страшно"? — І розсміявся чогось...

— Не знаю, чи любить. Сумніваюся навіть, чи щаслива. Правда, Леночко? Від заручин стала якась дика, навіть змарніла.

— А яка була перше? — І його очі спинилися вижидаючо на Зониних устах.

— А яка ж би? Вона поводилася завсігди так, мовби була чимсь ліпшим від нас. Чи не так, Леночко? Тепер стала ще дразлива, уста в неї якби забули усміхатися, стала от, напр., pardon [58], як ти.

— А про те все рішилася за нього вийти! — повторив знов. — Шкода її!

Зоня усміхнулася жартівливо.

— Так бери ти її, коли тобі її так жаль! — промовила. — Тепер маєш уже господарство, і лише жінки тобі бракує!

Ух! як він на неї видивився, а очі як заіскрилися в його. — Не глузуй собі з мене! — казав; — Знай, я тепер не до жартів настроєний!

— Так я настрою тебе до них!

— Пильнуй себе. Вже ви мене так настроїли, що я змарнував свої сили!

Зоня спалахнула.

— То ми тому винні? — накинулася. — Ох! Це славно! Ми, може, також винні, що ти в карти грав і пропускав гроші?

— Не ваші гроші пропускав я!

— Ні, але чужі!

Він став білий, мов сніг, і зблизився до неї.

— Ти відки це знаєш? — спитав, а очі в його так і горіли.

— Знаю!

— Хто тобі казав?

— Той, хто знав.

Він мов збожеволів з лютості чи з чого. На столику коло його стояла цінна ваза. Вхопив її і кинув об землю так, що розтріскалася на дрібні кусні.

— Так! — сказав опісля не своїм голосом.

— Ти! — зверещала Зоня і запінилась собі.

— Цього я тобі ніколи не забуду! — сказав він.

— О, я знаю, я знаю дуже добре, що ти казишся, почувши правду. За неї то готов і мститися.

— Ти не маєш наглядати моїх учинків.

— Наглядати ні, але свої думки про тебе вільно мені мати, і я скажу їх навіть тобі прямо в лице. Ти слабодух помимо свого таланту і енергічного поведення, а по-друге, ти забрукався [59] морально, і тому не поважаю тебе так, як давніше.

Він розсміявся вимушеним сміхом, а опісля сказав:

— Де моя провина, і в чім проступок супроти себе самого, тямлю аж надто добре, і я сам для себе справедливий суддя. Але ви, що не бували ніколи людьми, ви попхали мене на ту собачу дорогу, на котрій я, на вашу думку, "забрукався". Та пождіть, колись поклонитесь ще мені, але тоді я і в вас найду хиби. Ви лицеміри!

Зоня тремтіла від зворушення.

— Це подяка, Василю, за ту поживу, що тобі мій батько подавав?

— Трійла подавав.

— Ти негіднику невдячний! Я мала тебе за чеснішого чоловіка, хоч сперечалася з тобою так часто! Тепер я тобі цієї обиди не забуду.

— То не дразни мене! — говорив погаслим голосом. — Якби ти знала, скільки я всього пережив, то ти би була ліпшою для мене!

— То гамуйся; на те дав бог розум.

— В мене нема бабського сумління... — І, зміривши її зневажливо очима, вийшов з кімнати, гримнувши за собою дверми.

— Видиш, який став? — говорила Зони. — Ми аж на лицемірів виавансували. Зате він став культурнішим. Давно вірив ще хоч в ідеали, а тепер... — І не докінчила, скрививши уста згірдно...

Отже, на його думку, я не мушу заміж виходити за Лордена, а коли виходжу, то видко з того, що я буденна, легкодушна особа.

Нехай і так! Може, правда і по його стороні. Але чим стоїть він вище від мене, якою силою? "Безоглядністю", як сказала ще Зоня, чи своїм "сильним сумлінням"?.. Впрочім, мені тепер все байдуже, що хто, а навіть що і він про мене думає, чи добре чи зле. Для мене головна річ та, що я сама з себе незадоволена, не можу себе поважати, як повинна. Я немов пережилася. Ох, як пусто, нудно, як глупо! І ми обоє любилися!

* * *

Насильно випхали мене до Маєвських з якимось шитвом, хоч як я випрошувалася. З ним не хотіла я подибатися. Вкінці пішла, з гордим — сама не знаю від чого — усміхом на устах. Тільки вступила в хатні сіни, як серце в мене нараз затовклося сильніше, і я на цілім тілі задрижала, якби перемерзла. Так, це тому, що боялася чомусь побачитися з ним, хоч говорила собі неустанно, що він не обходить мене нічого, що не люблю його вже. І дійсно, вже як я в послідньому часі думала і відчувала, то чувство і любов не находили в моїм серці місця; я не любила ані його, ані нікого другого.

Вечором попросили до чаю. Напроти мене осталася одна склянка і одно крісло порожнє.

— Де Василь, Зоню? — спитала панна Марія.

— Або ж я знаю? Мабуть, пише в своїй кімнаті.

— Що це він пише та пише?

— Не знаєте, що? Він переводить щось, як казав, із скуки.

— Так іди, Зонечко, і приклич його, а то чай вихолоне зовсім.

Зоня пішла, а ми обидві наче поніміли. Вона обняла рукою його склянку, чи гаряча, а мені не було до розмови. Впрочім, це було дивно. Тепер, коли я знала, що певно побачуся з ним за кілька хвилин, стала я нараз цілком спокійна, і цей спокій був аж ледоватий. Так сиділи ми, доки не явився він. Перша увійшла Зоня, а за нею він. Змінився, на перший позір, не дуже. Не знаю, чи Зоня нарочно не сказала йому, що я була в гостях, чи, може, вид мій був такий відражаючий, що, угледівши мене, мов налякався; але привітався ласкаво, навіть усміхнувся якимсь сумним вимушеним сміхом. Опісля заняв місце проти мене і, схиливши голову, мішав машинально чай.

При світлі, що падало ясно з висячої лампи, побачила я його ліпше. Він був марний і блідий, а в цій хвилі, оскільки я його розуміла, зворушений, його високе чоло з імпертинентною (як Зоня казала) морщиною "пихи" між бровами, видалося мені в цій хвилі наче мармурове, уста упрямо стулені. Повік не підводив ані разу; так само, видко, не бажав і уст отвирати.

Мене обгорнув якийсь сором. Ціла його істота свідчила мені чомусь наглядно об тім, що за цілий час розлуки не займалися його думки ані разу мною. Що між ним і мною виросла якась межа, що те, що між нами зайшло, затерлося безслідно, і що було би смішно натякати на якісь зв'язки між ним і мною. По нім було це видко. Я соромилась своєї вірності і відчула, що вона не була потрібна. Чи, може, я помилялася? Може. Здавався потрохи пережитим, але в його істоті було щось независиме, щось сміле, безоглядне. Ах, це були наслідки його

"сильного, невразливого" сумління! — говорила я до свого серця, котре поборювало всі сумніви одним замахом. Воно визирало з цілої його істоти і надавало йому ціху [60] сили і рішучості. Я чулася просто "гнучкою" перед ним.

Враження, котре зробив на мене тепер, коли я на силах так підупала, було надто сильне, щоб я могла його в одній хвилині перемогти, тому сиділа я так само мовчки, як він. Лише Зоня, прудка і говірлива, щебетала по-своєму і втягала зручно всіх по черзі до розмови.

— Не хорі ви потрохи, Наталочко? — спитала панна Марія. — Ви такі бліді.

— Ні, я здорова.

— Дивуєтеся, панно Маріє? — зажартувала собі Зоня. — Залюблені виглядають завсігди мізерно! — Вона глянула, напівусміхаючись, напівдопитливо, на мене. Я не могла на той невдалий дотеп найти відповіді, тому змовчала.

--— Чому ти свого перстеня не носиш? — говорила далі — Пожди-но, скажу я це професорові.

— Завеликий, могла би загубити.

— Ну, коли вже так, то ліпше не носи! Професор, хоч і який собі там учений, а все-таки не зміг би в те не повірити, що згуба перстеня віщує розлуку. Вона не була би йому дуже на руку, не так?

Я мимоволі глянула на неї благаючим поглядом, чому порушувала вона цю мені так немилу тему, і то саме тепер! Орядин відгадав мій душевний настрій, чи підхопив мій взір, звернув голову до Зоні і, не споглядаючи на неї, сказав прямо:

— Ти нині дуже жартівливо настроєна, не розумію тебе!

— А я тебе також ні, Василю. Чи богатирі романа, що ти його переводиш, не побралися, і слово "розлука" дразнить тебе?

— Це не роман, що я переводжу.

— Мені здавалось, що роман. Впрочім, що ти читав так завзято, коли я увійшла в кімнату? Ти й не замітив мене?

— Читав новели Гаршина. Кінчив якраз "Attalea princeps".

— Ах, Attalea ! — обізвалась я мимоволі, мило зворушена.

— Читали? — він підвів уперше голову сміло за мною, і його очі вп'ялилися в мене з якоюсь неспокійною цікавістю. — І що ж? — питав з лихо затаюваним посміхом.

— Гарна! — відповіла я.

— Гарна, це певно, але чим гарна, на вашу думку?

— Тим, що осталася своїм намірам вірна!

— Дійсно, не боялася нічого...

— Ні, і смерті не боялася!

Він покраснів ледве замітно.

— Чи це послідне зискало вас так для неї? — спитав з легким відтінком глуму.

— Саме те. Це прецінь щось дуже гарне.

— Що? — спитав. — То, що вона вмерла, не побачивши свого властивого неба? Ну, це справді дуже поетично.

— Ні, тота її постанова: добитися помимо всього до цілі, — відповіла я.

— Але ж вона не добилась до неї, не побачила прецінь того небозводу, об котрім мріяла.

— Так. Та чи це таке важне?

— На мою думку, важне.

— Вона вірила, що побачить своє прегарне небо, а та віра вчинила її такою сильною. Ах, така сила мусить двигнути! Хіба ні?

Я вдивилася в його широко створеними очима і чула, що вони в мене розгорілися. Наші погляди стрітилися. Його очі засяяли, а біля уст появилася ледве замітна злобна усмішка, що пригадувала мені якусь дивно прикру хвилю.

— Так, так, вона не була буденна сила, — сказав він, — і їй треба поклонитися. Згинула, але хоч оставила віру в силу. Це скріпляє сумніваючихся і слабосильних, і піддержує саме тоді, коли вони хитаються!

Я відчула, що ті слова його й усміх той були в мене цілені. Усміхнувшись боляче, хотіла я щось відповісти, але надумавшись, зараз замовкла. Чого вже боронитись? Ми замовкли.

Зонині очі спочивали жадно на нас, особливо на мені. Та на її жаль звернулася я до панни Марії і почала говорити об чім іншім.

— Вам би десь конче виїхати вліті, Наталочко, — мовила старенька панна. — Ви так засиділися; те впливає зле на дівчат; це я з досвіду знаю. Ви би зараз поздоровіли, повеселішали; от попросити б вам гарно в тіточки.

— Та де вже мені їхати, панно Маріє. Не їздила досі ніколи, привикла вже так. Впрочім, мені нічого не треба.

— Вліті відай ваше весілля, Наталко, правда? — спитала Зоня.

— Не знаю, Зоню, — відповіла я тихо.

— Тітка мала казати Лені, що відбудеться вліті, під час вакацій.

— Може...

— З певністю; пізніше не може професор на довший час з дому вибиратися, а він же хотів би якнайскорше оженитися.

Я не відповідала, чула лише, як поблідла.

— Я би не була думала, що він годен до якої-небудь особи так прив'язатися, — говорила Зоня далі. — Мені видиться, що його ідеали — книжки; не так, Василю?

— Панна Верковичівна подобалась йому, оскільки я собі пригадую, зараз з першої хвилини, — відповів Орядин і в тій же хвилі піднявся із свого місця. — Не закурите собі, панно Маріє? (вона любила часом закурити) — питав зворушеним голосом, і його очі промайнули блискавкою по мені.

— Як постараєтесь о сигаретку...

Він наче лише того ждав і вийшов. Мені стало ніяково, і я піднялася з крісла.

— А то куди? — обізвалися обидві жінки.

— Додому вже!

— І чого так скоро? — загомоніла Зоня. — Останься ще, а то прибіжиш лише, щоб привітатися і попрощатися. Пожди, я заграю тобі Шумана "Aufschwung" [61]. Вивчилася вже добре, а ти прецінь уроджений знавець тонів.

Ми встали від стола, і Зоня засвітила світло.

— Нема Василя з сигаретами, — обізвалася старенька панна, — у його ще, певно, й світла нема, а він клопочеться. — І сказавши це, вийшла.

— Коли би так панна Марія була молода, — сміялася Зоня, — то, певно, була би з них добра пара: вони страшно люблять ся.

— Вона така добра.

— А він?.. — Вона держала запалену лампу в руці і мов ждала на мою відповідь. Очі в неї світилися так, як світяться вони у кіточки, що спинилася на самоті біля клітки з пташкою.

— Він тобі брат, то ти, певно, лучче його знаєш, — відповіла я спокійно.

— Ну, вже ж! — І ступила наперед. — І так, напр., можу сказати, що став таким прикрим, яким не бував перше ніколи; хвилями бував попросту нечемним. За ті два роки, що перебував серед високої культури, перемінився чимало. Досі висміював матеріалістів, а тепер сам готов статися ним. Впрочім, це, як я думаю, не гріх... і я лише кажу, що перемінився: але в чім іншім не згоджуюся з ним. Я не радила би нікому супротивлятися його змаганням, бо без "пімсти" не обійшлось би вже, певно. Панна Марія зводить у його все на нерви й каже, що він подобріє і повеселішає знов. Може бути, але поки що стоїмо ми обоє на воєнній стопі.

Вона увійшла до салону, а панна Марія повернула з Орядином. Спрятавши незамітно посудину зі стола, віддалилася з кімнати, і ми остались самі.

Я стояла коло столу і переглядала якісь свіжі часописи, що панна Марія склала для мене, а він стояв також тут і лагодив сигарету для старенької дами. В сусіднім салоні грала Зоня. Нині не могла я музики слухати, як звичайно. В мені самій хвилювало так чудно, чудно... чи сумно, я вже не знаю. "От, яка стріча наша!" — думала я раз по раз, а часопис так і дрижав в руках від зворушення моєї душі.

— А я й не гратулював [62] вам ще досі ваших заручин! — обізвався врешті поважно. — Але вам і так, певно, небагато на тім залежить...

— Мені й на думку не приходить надіятися чогось подібного, т. є. гратуляцій. Не думаю взагалі над подібними речами.

— І від мене?

— І від вас, і від інших. Через те не зміниться нічого для мене.

— Так ви хочете зміни? В чім же, напр.? — І він звернув свої великі блискучі очі цікаво на мене, мов хотів мене до дна душі розслідити.

Я відповіла йому спокійним, повним поглядом. Що він хотів в мені збагнути, коли вже знав так докладно, що я буденна людина? Опісля сказала я:

— Зміни в тім, щоб могла розпоряджати своєю особою чи там своїм я так, як сама хочу.

— Хіба ж так не є?

— Бачите, що ні.

— Виходить, що ви не чуєтеся вповні щасливою, чи властиво вдоволеною?

— Ні, але прошу (і я всміхнулася), не жалуйте мене для того!

— Ага, ви боїтеся того співчуття!

— Вашого не менше, як і других. Ненавиджу те чуття!

Він усміхнувся весело.

— Не знаю, чи всі згодилися б з такою вашою думкою.

— Нехай кождий думає і відчуває, як собі хоче. Я одна не зношу співчуття. Я переконалася, що через те дух дрібніє. Подумайте лише, чути вічний плач і жалі над собою, гу! Немов каліка без рук і ніг або без очей!.. І це має бути якимсь доказом "любові ближнього"?

Він засміявся, а я з ним, однак насилу.

— Так ви волите боротьбу і само терпіння?

— В дечім волю. Впрочім, я люблю боротьбу (і я дивилася на його повним, спокійним поглядом), але таку, з котрої чоловік виходить сильнішим і чистішим. Таку боротьбу люблю!

— Так боріться!

— Задумую.

— Тепер сама найліпша пора.

— Ви іронізуєте.

— Я? О, зовсім ні; і я боровся!

— Як боролися?

— А так, щоб добитися до цілі.

— І що ж?

— Утомився.

— Втомилися, і чи назавсігди?

Він здвигнув плечима.

— Ви можете мимо того добитися свого, значить: у вас не може ніхто відбити позитивної цілі, — сказала я, — тому що добитись до неї залежить від вас самих, але я? Подумайте собі, яке життя передо мною! Яка ціль у мене!

— Так придумайте собі яку-небудь.

— Чи це можна?

— Можна.

— Що ж ви придумали би на моїм місці?

— Я придумав би перше... і то найперше розручитися.

— О, це неможливо, це зовсім неможливо, пане Орядин! — відповіла я скоро, сполохана немало наглим чуттям, немовби він нарушував тими словами тайну моєї душі, що тліла на дні її й існувала більше як чуття, ніж як сформульовані зариси яких-небудь думок!

— Виддте? Ви вже аж налякалися! — сказав він з легким відтінком глуму в голосі. — А однак це, на мою думку, повинна би в вас бути перша ціль, коли пересвідчилися, що ви не... незадоволені...

— З того... розумієте мене?.. з того нема в мене виходу! — відповіла я тихо. — Але скажіть щось інше, щось, що не було би злучене з тим!

Він знов здвигнув плечима.

— Далі я не знаю. Хіба казав би ще "бути щасливим", але це також злучене з тим, що ви боїтеся нарушити!

— Що я боюся нарушити! — прошептала я ледве чутно за ним, немов завмираючий відгомін його голосу... — А крім того, нема вже нічого, пане Орядин?

— Та що ж би? Чогось неприродного не можемо здобувати нашими людськими мізерними силами і нашим чуттям: ми ж люди!

— Так, ми люди! — сказала я і хотіла додати: "А мені все здавалося давно, що я буду дуже, дуже щасливою!", але не сказала цих слів, задавила їх.

Він стояв он там недалеко від мене, мовби не той сам, що звав мене колись своєю царівною, русалкою прегарною, мовби не упивався ніколи моїм видом, не цілував ніколи ані одного пальця моєї руки, і що все те викохала лише моя уява, а йому щось подібне ані на думку не приходило; здавався якимсь таким перенятим самим сухим, чистим розумом, настроєним більше до глуму, ніж до зрозуміння якої-небудь душі, що я боялася послідні слова вимовити. Впрочім — пощо? Щоби пожалів? Ні! І я відвернулася гордо від його...

В сусіднім салоні кінчила Зоня гарний твір Шумана різкими, короткими акордами. Я звернулася до неї туди, щоби подякувати їй за гру, котрої нині майже не слухала, і щоби вже попрощатися. Вже перейшла "огневу пробу", котрої так боялася, перед котрою, йдучи сюди, аж дзвонила зубами. Тепер успокоїлася аж до холоду і хотіла йти геть.

Він і собі вийшов з кімнати.

Попрощавшися з усіма, вийшла я, а на подвір'ї стрінула його знову; чекав на мене.

— Хочу провести вас додому, — сказав, запинаючи старанно своє пальто аж під шию, — щоб не замерзли. Цього би вам Лорден ніколи не простив. A propos [63] того, — додав опісля побіжно, — чи ви дійсно хочете за його йти?

— Не "хочу", тільки мушу.

— І що ж це значить: "мушу"?

Я відповіла йому щось про "обставини, зависимість, сирітство" і т. п.

— Е, що там! — відповів. — Коли вже мусите йти з дому, то віддайтесь хоч за такого чоловіка, котрого могли би шанувати і котрий подав би вам інший бит, значить, щоб хоч стояли собі матеріально пишно, а так... що він за один? От незначний, здивачілий старий пергамент, де вже він вам пара! — І засміявся до власних слів.

В мені прокинулося щось. Не почуття обиди, о ні! і не охота обороняти неприсутнього Лордена, котрого я справді дуже не любила і була би рада не бачити його вже ніколи в житті. Це була радше якась тонка, тонесенька душевна струна, що обізвалася тепер на поклик сміху його, але обізвалася чудноболючим, негармонійним зойком. В тім сміху його було щось, що мене відіпхнуло від його.

— Як же мені жити при вуйку далі, коли тітка доказує майже щогодини, що я для них тягарем? Що вийшовши за Лордена, стала би їй не раз в пригоді, бо я їм винна чимало подяки? Під такими услів'ями ждати на щось "добре" в жоден спосіб не можу. Я вже таки піду за його!

Він знов розсміявся.

— Так, — говорив, — піду за Лордена або піду та й утоплюся, але дома сидіти не буду! Якраз ці слова пригадують мені знов ваше вразливе, мов павутина ніжне сумління, котре звернуло мою увагу на себе, скоро ми лише спізналися. Ви осталися ті самі.

Я усміхнулася іронічно.

— Думаєте, що справді так, пане Орядин?

— Вірю в свої слова, панно Верковичівна!

— А що ви зробили би на моїм місці?

— Я? Сидів би попросту дома і ждав ліпшої долі. От що зробив би я! Не гризся б буйною жорстокою фантазією якоїсь там тітки. Сидів би з переконанням, що їм хліб запрацьований. Ви чей же не сидите дома без діла?

— Ні! І мови об тім нема!

— Отже, бачите! У вас надзвичайно багато чуття, багато того, що люди вважають "консеквенцією", багато "характеру", а замало...

— Розуму? — докінчила я.

— Ні, Наталочко (!), математики замало у вас! От що! А без неї ви пропаща людина в теперішніх, наскрізь матеріалізмом перенятих часах!

— Так що ж мені робити?

— Не слухати завсігди лише ніжного чуття; слухати більше розуму!

— А коли годі?

— То пропадете. Значить: груба брутальна буденщина, та сильна могутня власть роздавить вас. Ви не зможете їй опертися. Впрочім, це вже повинні ви знати, що буденних істот є більше і що вони суть "панами" в звичайнім смислі слова. Такі, як ви, упадають у своїй одинокості.

Я усміхнулася.

— Це гарна перспектива!

— Ну, що ж робити? Це все в обставинах має свої причини. Хто їх там поборе!

— Ви не опирались би їм?

— Я опирався їм. Значить, хотів жити після свого ума. Ставив, напр., мораль стоїцизму також вище від моралі милосердя. Не хотів просити помочі у дядька, не хотів і від товаришів нічого, що дістав би від них аж по викликанім у них співчуттю. Так що ж? Змінив свої думки. А з пімсти за те, що я опирався їм, значить: обставинам, вергли мене в рамена поганої страсті, що я трохи не потонув в ній samt Haut und Haar [64]. Бачите, я грав страшно в карти. Впрочім, ви мусили це чути, хоч я не знаю, як називано цей об'яв у мене. Чи карою божою, чи пальцем божим, чи квінт-есенцією люду мого батька, чи, може, ще якимсь вищим знаком, задля котрого я мав іти "в божий дім"? На кождий випадок "визирало" щось з тої пригоди. В дійсності привела мене до того якась шалена розпука. Але я грав шалено; страшно грав я! Кажу вам, купався цілою душею в тій страсті. Ух! аж мені самому тепер гидко. За якийсь час, і майже так само скоро, як подобалося, обридло мені те все, і я ходив, мов затроєний, з затисненими зубами з лютості на себе самого. Якого біса підчинявся я тому лиху? Дав заволодіти собою аж до гидкості? Ніхто в світі не приневолив би мене тепер і доторкнутися хоч однієї карти! Розпрощався з ними вже назавсігди!

— Це дуже гарно, Орядин.

— Даруйте, Наталко, але я не покинув того тому, що воно "не гарне", а тому, що обридло мені.

— Так ви можете панувати над собою!

— Чому ні?

— А гидким обставинам ви опирались би?

— Ах, що там "обставини"! Я, сам-один? Це ж крапля в морі.

— А коли б таких більше, як ви? Він повернув живо головою за мною, опісля всміхнувся не то жартівливо, не то іронічно.

— Чи ви носитеся з думкою "будувати щось"? — спитав.

Мені стало і стидно і жалко моїх слів.

— Ні, — відповіла я сухо.

— Ну, я би вам це й не радив. Ви не найшли би надто багато помічників; стратили би надто скоро і ту одробину довір'я до людей, яке, може, ще живе в вашім серці.

— Моє довір'я до людей захиталося і без того сильно, — відповіла я, — і я не ожидаю від будучності нічого. Передо мною лежить праця, значить, обов'язок, котрий сповняти, нехай і механічно, вважаю за найсвятішу задачу чоловіка!

— Отже, зрікаєтеся щастя?

— Якого, пане Орядин? Того, щоби була надальше тягарем родини?

— Ах, ви не хочете мене розуміти!

— Що називаємо щастям? Поодинокі чуття в поодиноких хвилях? Тих не можна і так продовжити. Впрочім... не говорім об тім! Скажіть мені радше, чому ви мені, напр., ніколи не писали? Я... я була би деколи заговорила до вас.

— Чи я вам це обіцяв? — спитав бистро, майже з переляком.

— О, ні, зовсім ні! Я вас об тім і не просила. Я лиш собі так думала.

— Ну, а я вже налякався, що не додержав, може, слова. — Опісля додав: — Не писав, бо був завсігди дуже занятий, мав стільки грубих клопотів, і жив до того, мов собака. Вже мало-мало не пішов до "соціалістів" на службу. — Тут і розсміявся. — Бідний мій вуйко вмер в саму пору, значить: маєток його дістався мені у сам відповідний час. Бачите, цілком так, як у повістях. Коли біда найбільша, зараз поміч найдеться. Але що я хотів вам сказати, щоб повернути знов до першої теми? Розручіться з професором. Це чиста дурниця, виходити за такого. Загинете!

— Не велика шкода!

— Ну, шкода, шкода! — повторював нетерпеливо. — Нас усіх загалом не шкода! Але коли вже чоловік раз лише живе, так нехай же живе так, як чоловікові годиться. Така моя думка!

Я не відповідала. Ми зупинилися коло нашого дому, і я подала йому мовчки руку на прощання. Він діткнувся її, і ми розсталися...

* * *

Так то все було. Все буває інакше, ніж собі чоловік уявить. "Ідеалізуючий простір" творить те, що любиться так часто якийсь "фантом", не подібний навіть до живої тої істоти, що збунтувала нашу душу до глибини. Саме так ведеться мені з Орядиием. Дивлюся тепер на його цілком іншими очима і не знаю, чи моя уява віддалялася від його і любила щось цілком інше, чи він змінився справді так сильно? Одно лиш певне: таким не є, як жив в моїй пам'яті.

Я втомлена і знеохочена.

Він каже розручитися з Лорденом. Думки стати жінкою Лордена я зовсім не маю і саме над тим не думаю. Не знаю ще нічого ясного, нічого, що носило б характер рішучності в собі, але відчуваю, що зміна

якась зайде в моїх обставинах, чи зла чи добра — не знаю. Поринаю думками бог зна куди і не маю спокою.

Саме тепер рада би я знати (це смішно з моєї сторони), чи я Орядину ще трохи мила? Дещо з його істоти говорить, що так, а дещо супротивляється тому. Деколи бажаю того, а часом мені це таке байдуже!

Оногди спімнула я Зоні, що він змінився, а вона заперечила це. Казала, що він лиш "виробився", значить, "дозрів", з усіма своїми прикметами, вродженими й набутими. Я думаю, що йому щось хибує, або лучче сказати: те "щось" виступає в нім слабше, як давніше, щось, що я у всіх людей люблю і що мене так сильно прив'язало до його. Якась тонкість чи чистота...

* * *

(Пізніше).

Супроти мене він не раз аж покірний, і мені здається, що та покора обгортає його мимовільно; каже, що таки поважає мене дуже глибоко, хоч споминав про мене майже легковажно (тоді, як відбулася "буча"). А мене болить, коли він кориться хоч би й мимовільно. Ненавиджу це чуття, а тоді, коли кориться, ненавиджу й його.

* * *

(Знов пізніше).

Думаю, думаю, думаю і не видумаю нічого. Він не вдоволяє, ані не успокоює, ані не ситить мене. Я в чуднім, чуднім настрої. Мені так тісно, так сумно і ні в чім не можу найти опори. Від Лордена утікаю .душею, і мені й на думку не приходить застановлятись над своїм будучим життям. Я лиш сказала, що "піду", але я ще й тепер не погодилася з тією

думкою. В мені прокидається стільки помислів, стільки думок, аби змінити своє життя, зірвати зі всім поганим дотеперішнім, що я майже давлюся тим.

Читаю в кождій вільній хвилині і пробую навіть знов писати, хоч те мені не йде легко; в мене думки занеспокійні.

Роблю порівняння між людьми і людьми, між ними й обставинами, а відтак спиняюся над Орядином. Він не говорить тепер про свої любимі ідеї, а "народ" не проходить йому й через уста. Ох, що то час може! Два роки станули між нас і змінили нас так сильно!

Його присутність мучить мене. Що це таке? Жалію над ним. Але не те відпихає мене від його, що він "купався в страсті", лише інше...

Одні книжки оживляють ще мене, інакше в тім заколоті я погибла би...

* * *

(Знов пізніше).

Не раз я духом така сильна, що йшла би у найстрашніший бій, а не раз прикликую бабуню на поміч! Бабусенько моя золота, чом ти мене покинула, чом не з'явишся, не додаси мені сили, не прийдеш із порадою, не полюбиш твоєю вірною любов'ю! Бо в кого ж мені шукати пристановища? Чим утихомирити душу свою? Хто покаже мені, куди йти, я ж така сама, така сама! кругла сирота! Недоля батожить мене, що аж гнуся, вгинаюся; вона потрясає мною, а як ще вихор настане? О, вихор тоді зметe мене, мов те сухе опале листя, безслідно.

Сила? Хто вчить мене бути сильною? Чи мені шукати підпори в других? Де ж єсть ті другі, хто вони? Ох, воно так гарно, як жінка находить підпору в мужчині, а й противно, мужчина в жінці! Але ж чи

може дійсно душа з душею злитися, чи це припадком не є фраза, в котру лиш віриться під час любові?

З ним бачуся досить часто. Деколи бачу, що я його умом перегнала, а деколи корюсь я перед ним. В нім є щось, що панує надо мною, що притягає і відпихає мене. Часом бачу, як підлягає впливові моєї істоти майже цілком, як підлягає взагалі сильним враженням, а часом переконуюся вдруге, ні, вдесяте вже, що через цілі ті два роки був різними, прерізними справами так занятий, що ледве коли й подумав про мене!

* * *

(Знов пізніше).

Ми вже досить давно не бачилися. Зоня прибігла до нас, і між іншим на тітчине питання про його, замітила, що став у послідньому часі знов "нестравним" і що в його геніальній голові коїться правдоподібно знов якесь лихо.

Що ж би то з ним могло бути? Думаю стільки над тим, майже гризуся ним... Чи він мені не байдужий?

А з Лорденом що? Боже мій, боже мій, що з ним робити?

Я затискаю зуби, чоло морщиться і в далеку далечину лину поглядом...

* * *

Вчора вечором були ми з Леною у Зоні оглядати якусь балеву сукню. За кілька днів від'їжджає вона з батьком і панною Марією на бал до С.

Він був також увійшов у кімнату. Коли глядить на мене довше, то я зараз мішаюся.

Говорив мало і виглядав зажурено, але чого? І чи на довго?

— Ви дуже зле виглядаєте, — замітив мені, коли ми на хвильку остались самі. — Чи ви думаєте дальше так жити? Я вас не розумію. Подумайте, який кінець вас жде, ви загинете!

Я придивлялася одному великому олійному образові з намальованим нічним краєвидом, котрий викликував дуже часто мій подив, і чинилась, що не дочувала його слів.

— Скажіть що! — вирвалось нараз нетерпеливо з його уст.

Я скинула на його оком.

— Знов мене жалуєте? — спитала я. — Мене тепер всяке співчуття лише болить.

— Скажіть ліпше: обиджає! — спалахнув він. — Лордена чуття не обиджають вас!

Я здвигнула байдуже плечима.

— Його чуття мені цілком байдужі; впрочім, я не можу за це на його гніватися, що він вибрав собі мене за жінку, — відповіла я. — Його ціла провина, може, лиш та, що не любить мене такою любов'ю, якою любив би мене, може, хто другий, однак чи люблю я, може, його? Чи, може, обиджає мене тим, що дає мені нагоду подякувати за ласкавий хліб і мати свій? Ми лиш за товар міняємося. Моя праця, хоч і без ясного характеру, про те все не менше цінна, як його хліб. Я і в його хаті буду від ранку до вечора працювати; знаю все, що мене жде!

— Але ж ви танете! — закинув він.

— То, то лиш так... — відповіла я. — У мене стільки думок, то вони нищать мене і гноблять поки що.

— Як?

— О, нічого, нічого...

— Коли б я мав те пересвідчення, що ви станете хоч матеріально пишно, то ще помирився би з тим.

— Справді?

— Справді. Чому дивитесь так на мене чудно? — спитав. — Це великий фактор у людськім житті, вірте мені! Все проче маловажне; значить, тому маловажне, що без того можна обійтися, можна його побороти...

— Орядин, що на вашу думку маловажне?

— Ну, так звані симпатії і антипатії!

— Ви поборювали би в собі щось подібне, напр., симпатію? — спитала я, не звертаючи очей від його. Він усміхнувся зневажливо.

— Чи ви не вірите в мої сили вже зовсім? — спитав.

— О, я вірю! — сказала я, тепер навіть з пересвідченням. — Я лиш хотіла би знати, чи ви поборювали б також де "маловажне" задля хісна?

— Ви просто дитинні, коли таке питаєтеся? — відповів він. — Врешті, нині я не можу цього знати, але мені здається, що коли б я лиш хотів, то міг би побороти...

— Я лиш те хотіла знати! — відповіла я сухо і відвернулася знов до образа. А він не говорив більше нічого. Крутив неустанно вуса і глядів кудись безмовно вікном.

В годину пізніше зайшов за мною до салону, де я прислухалася до співу Зоні з молодим її поклонником і сиділа, потонувши в чудних думках. Сівши мовчки коло мене поруч софи, справляв свій годинник.

— Над чим ви думаєте? — спитав по якімсь часі.

— От думаю!

— Напр., над чим? — домагався він. — Може , над своєю будуччиною? (Мені причулася іронія в його голосі).

— Ні, в цій хвилі ні! — відповіла я, усміхаючись слабо. — Тепер застановлялась я знов над тим, що є люди такі, як нації. Властиво, що характери поодиноких людей є аналогічні характерам поодиноких націй. Не правда ж? Так, напр., є характери, по котрих можна з певністю надіятись, що сповнять цей або той учинок, сповнять щось неожидано великого, сильного. Є переняті якоюсь красою, що остається завсігди і в різких випадках свіжою і є свобідна від усіх буденних додатків. Такі є й нації.

А противно є знов натури, одарені багато, але напоєні наскрізь смутком. Змагають до всього, але не здобувають нічого, їх істота перенята наклоном до терпіння і туги, мов рослина до сонячного тепла. Я власне думала, — говорила я далі, під час коли він уважно слухав, — що ненавиджу цей тон вічної туги так, як ненавиджу, напр., одностайний тужливо-хорий усміх на блідім лиці нашого народу. З

самого жалю за минувшиною ми вже ослабли, а жалібна мелодія, що дзвенить у нашій душі і котру ми так добре розуміємо, заколисала всі наші сили до немочі, Чи не так? Ах! — докінчила я гірко. — Це правда, я також донька українсько-руського народу!

— Ви ж казали, що любите боротьбу! — обізвався він.

— Люблю, але скажіть, чи ви вірите у відродження таких характерів або народів?

— Чому ні? Але вони потребували би, щоб хтось посторонній їх рушив.

— Посторонній? — повторила я сумно. — В тім і лихо, що вони не мають у собі того імпульсу; що мусять тих "порушень" дізнавати аж від других. Я думаю, що так успособлені єства не мають жодної будучності. Вони подобають на арфи еольські, що грають лиш тоді, коли вітер порушить їх струни, та й тоді грають сумно. Над тим я не думаю саме тепер перший раз. Над тим думаю я частіше і звичайно настроюють мене такі гадки сумно!

— То не гадайте об тім!

— А ви не думаєте ніколи над чимсь подібним?

— Я держу мої думки кріпко в границях, — відповів він. — Значить, не хочу розуміти душі загалу. Що з того за хосен? Хіба сумовитий настрій!

— А я віддаюся таким думкам цілою душею...

На те він не сказав нічого.

Мене обняла гірка нетерпеливість, подібна до лютості. Чи був це також наклін до терпіння, до туги, що жив у мені, тяжив так дуже в душі? Нагинав не раз додолу, давив! Коли б існувало щось певно, щось, у що можна би вірити, як у поворот весни, щось величне, свобідне!.. Коли б щось таке існувало в чоловіці!

Я сказала йому, що думала.

— Чогось такого нема в чоловіці! — відповів він напівсумно, напівнасмішливо, підперши голову, мов у задумі, рукою. — Думання, відчування та і все проче подібне — це чисто матеріальна процедура, і відорватися душею від умов свого внішнього буття чоловікові годі; ми не повинні забувати, що в великій часті ми раби своїх вроджених склонностей.

— Я не хочу в те вірити.

Він здвигнув плечима.

— Прецінь людська воля не є ніколи цілком свобідна!

— Чей так зле не є! — замітила я, усміхаючись глумливо.

— Чому ні? Унаслідження само назначує характер. — І з тим замовк.

Я також замовкла, але трохи згодом сказала:

— Те, що ви кажете, я властиво знаю, але я не дуже хотіла би тому піддаватися; воно, по правді, сумно...

— Що? — спитав він. — Що і найгордіші дерева мають своє коріння в землі — це сумно?

— О ні, але що ми так часто у своїй немочі вимовляємося [65] саме тим. Впрочім я думаю, що про те все єсть люди з визначними характерами, котрі мають вплив і мимо окружаючих їх сил; але для таких істот не можуть існувати права.

— Отже, видите, чого вам журитися?

— Я не журюся! — відповіла я, усміхаючись. — Я лиш думаю. Що інше остається мені? Цього не може мені ніхто відобрати!

Він знов здвигнув плечима і дивився в безнадійнім ожиданні вперед себе.

Я мовчала довший час, а відтак почала півголосом майже несміло:

— Орядин! Чи все треба приписувати обставинам? Скажіть!

— Які ж ви чудні!

— Я хотіла би мати якесь вдоволення. Якби ви знали, як то тяжко, коли, напр., думки блукають і не находять нічого; блукають у чімсь неяснім, великім, ведені більше чуттям; ах, я того не можу сформулювати! Аж ненавиджу себе не раз за те, себе і старинний звичай той, що зветься життям. Чому воно не подасть мені нічого такого, в чім би моя душа могла розкошувати?

Він поглянув на мене. Погляд той був спокійно-допитливий, поважний.

— Крізь ваші думки і почуття віє також той так званий "подих будуччини", це поринання в себе, що відвертає від внішнього світу. Воно має щось у собі, я того не перечу, але думаю, воно не має будуччини. Чоловік належить до світу внішнього, він зв'язаний із ним тисячними нитками і тому нехай поринає в його! У вас справдішній дар до аналізу.

Я виджу, що ви дуже змінилися. Коли б я менш-більш не знав, як ви жили, то спитав би в вас: як жили ви з тієї пори до тепер?

— Чи можна оставатись однаковим? — спитала я, мов засоромлена його доганою, хоч не просто на мене вимірено.

— В головних зарисах — можна.

— В мене не було життя з подіями, — сказала я.

— Ах, у те я не вірю, — відповів він із якоюсь нетерпеливістю.

— В буденнім смислі слова, пане Орядин.

— Але ж ви мусили щось переживати, якісь події або щось подібне. Бачите, я не вірю в так зване життя "без подій", особливо коли наслідки доказують що інше!

— Отже, і ви не вірите? — відповіла я з мимовільним відтінком гіркості. — Знаєте, мені саме тепер приходить одна цитата з Лессінга на думку: "Вони не находять у жодній трагедії подій, хіба там, де поклонник дівчини паде їй в ноги і т. п. їм те ніколи не хоче подобатися, що всяка душевна боротьба, всякі наслідки різних думок, котрі себе посполу осувають — це також акція; мабуть, тому, що вони думають і відчувають замеханічно і при тім не можуть замінити ніякої акції. З такими людьми поважно сперечатися просто нема потреби і шкода заходу..." [66] Вірите тепер?

— Ах, у те вірив я завсігди! — відповів він живо. — Я лиш спеціально у вас думав найти щось інше. Врешті я вам перебив; мені здається, що ви хотіли щось сказати.

— Хотіла! — говорила я дальше. — В мене не було життя з "подіями". Я лиш читала, думала, а опісля заручилася. Однак тепер, тепер, коли я

те вчинила, будиться бог знає що в мені, перемагає мене. Я відчуваю то так, як відчувається приплив хвиль, що мають у слідуючій хвилі збитися над головою. Я давлюся тим припливом!

— Ви потребуєте багато сонячного блиску і барв!

— Ах, і простору, Орядин, чи так званої свободи. Інакше обтовчуся об усі ті буденні чесноти!

— В тім я вас розумію, — відповів він, — однак у тім ні, що ви заручилися!

Я усміхнулася роздразнюючим усміхом.

— Чому й мені не бути судженою? Це прецінь також щось, що годиться "з життям внішним", щось людське. Це удосконалює жінку.

— Але без любові?!

— Не впадайте в романтизм, пане Орядин! Любити і віддаватися — це щось зовсім відмінне; смішно, що зводять завсігди одно з другим до купи. Напр., і ви, що звете антипатію і симпатію дурницями!

— Зводять докупи, кажете, Наталко. Мовби вперед не любилися і аж потім побиралися.

— Мовби не любилися ніколи, пане Орядин, а проте женилися! Врешті, — додала я по короткій задумі, — не знаю, чи любов конечна до супружества, значить те чувство, що, напр., я уважаю любов'ю. Воно щось інше від прив'язання.

— Так, на вашу думку, що таке любов?

— Ну, на мою думку, це прегарне ніжне миготіння, котре існує в цілій своїй повноті доти, доки його не заявиться словом. Опісля воно блідніє і никне. Властивий характер того чувства — це якась "метеликуватість" або той блиск сонця, що не є всюди, та й годі його здержати, що миготить крізь усі нерви в деяких хвилях, у пишних, прегарних хвилях, Орядин, а опісля зникне, і чоловік пригадує її собі, мов запах якого цвіту. Чи можна те ставити нарівні з тим неповоротним, пересиченим чувством, що зветься в першім-ліпшім супружестві також любов'ю? Скажіть самі! Але ні; лучче я скажу сама один доказ. Моя тітка запевняла мене дуже часто, що не знала ніколи, що це таке "любов", і я вірю їй, що вона не любила ніколи; попросту в неї нерви загрубі до такої тонкої гри — а проте вона живе з вуйком дуже добре! Що це таке?.. Чи це любов така, як я кажу, чи прив'язання? Чи не виходить тут на моє?

— Ви починили в останніх двох роках дуже глибокі психологічні студії, — відповів він із легкою іронією. — Це, мабуть, і вигладило нерівність між вами і професором Лорденом!

— Це не вигладило нерівностей між мною і Лорденом. Тут стоїть світ мовчки.

— Щоби світ не стояв мовчки, залежить від вас! — відповів він.

— Від мене?.. Так, це правда, воно залежить дійсно і від мене; це є власне те, чим я хвилями мучуся і "давлюся", але через те я, може, також переконуюся у своїй силі!..

— Я вас не розумію!

— Зрозумієте колись! Врешті, прошу вас дуже, не згадуйте мені його. Тоді ні, коли думаю собі щось цілком, цілком іншого. Не гнівайтесь, але не робіть цього ніколи!

Я просила його живими, майже переляканими очима, а він, усміхнувшись іронічно, глянув на мене.

— Це не згоджується з тим, що ви казали колись тут; а іменно, що любите боротьбу! — сказав.

— Я люблю боротьбу; люблю, люблю! Ви мене не знаєте!

— Може, й дійсно не знаю. — І він схилив знов голову в долоні і задумався також над бог знає чим...

Я була зворушена, роздразнена. Була би плакала, але не з жалю. З нетерпеливості. І він мене гнівав. З кождого його слова визирав завсігди якийсь "хосен", щось "розумне", якась "користь"... Це мене болить.

— Над чим ви думаєте, Орядин?... — звернулась я вкінці до його, щоб не сидіти мовчки.

— О, мої думки неінтересні! — відповів він. — Я звичайна натура, а ті справляються скоро з собою. Я йду завсігди найкоротшою дорогою, то й гадки мої буденні.

Це мало мене вколоти (воно й укололо), а йому справити якусь приємність.

— Дайте мені щось оживляюче до думання, Орядин, щось, що пригадувало би лісний воздух, щось ясне, сонячне! — просила я його стиха.

— Від мене жадаєте ви цього? — питав він роздразнено. — До того я не здатний! — І він замовк нагло, а тим часом якийсь нервовий вигляд опанував його лице.

— До чого ви здатні? — спитала я. Він розсміявся так, що я, не надіючися сміху, прокинулася.

— Ви смієтеся з мене, Орядин? — спитала я, вп'явши в його уважно очі.

— Знаєте що? — сказав, не зважаючи на моє питання. — Я веду також із собою боротьбу, яку? — скажу колись пізніше, а поки що дайте ліпше мені щось оживляюче до думання!

— Ну, коли так, то я скажу вам оце: ідіть своєю дорогою і не дбайте про загал, коли маєте на оці гарну ціль!

— Я йшов уже раз своєю дорогою; це знаєте вже.

— І то було зле?

— Остільки зле, що не добився нею до цілі.

— Це не може бути! Ідіть лиш витривало далі: сильна воля поборе все.

— Я хотів би той дар мати, що ви, а то дар: одушевлятися, Наталко!

— І у вас він є!

— Ну, я цього не знаю.

— Я знаю, Орядин. О, я вірю в вас! Не знаю, яка ваша боротьба, але не спроневіряйтесь ніколи тому, що давало вам досі відвагу і право бути гордим. Не дбайте про загал і йдіть своєю дорогою, доки не опинитесь високо-високо!

Я вхопила його за руку і стиснула її кріпко, і очі в мене заясніли.

Він видивився на мене здивований, а опісля усміхнувся.

— Чи у вас бувають частіше такі пориви? — спитав.

Його питання заболіло мене, і я опустила очі вниз.

— Чи це пориви?

— О, це може бути і настрій!

* * *

Він не згадує ніколи ані одним словом, що я була колись його "царівною", мовби це не він, а хто інший любив мене. А я мовчу і собі горда, горда, мов той олень. Нехай мовчить, думаю, коли вже так, коли вже не може любити більше, але нехай не дорікає мені Лорденом!

Правда, він не знає, що в моїм серці діється і що в нім не так супокійне, як я виглядаю, що в нім дозріває думка розірвати ненависні зв'язі і відвернутися від усіх назавсігди. Справді оце дозріває в моїм серці, але поки що це лиш моя тайна, і я не виявляю її і перед ним, хоч би й як питав мене. Ох, лиш сили додай мені, боже, сили, щоб я не спроневірилася собі і правді; а я поборю всю погань, яку тільки стріну по дорозі свого життя!..

VI

(Знов пізніше).

Я вже знаю, що я йому не цілком байдужа, хоч маю також те переконання, що забув би мене знов скоро. Але я? Чим він мені? Сама не

знаю відповіді. І люблю і не люблю, і притягає і відпихає мене, і жаль мені його і засуджую його, а одного таки не можу забути, іменно того, що він син того самого народу, котрого вірною донькою є я.

Не раз говорить з огнем, пориваюче про яку-небудь справу, зараз "отвирає" кождому очі, а коли спитаєш його півгодини пізніше про те саме, видивиться на тебе, усміхнеться зневажливо і скаже: "Не маєте над чим іншим думати?" або: "Хто би собі над тим голову ломив! З того не будете жити!"... Це мене відпихає від його, воно показує в нім отупіння для тонших ідей. Чи він давніше не був таким, чи, може, я того не розуміла, чи таким зробила його боротьба о бит? О, хто би мені об'яснив це! Тепер і не замічаю в його давньої тонкості в чутті; вона є у чистих натур без різниці, у мужчин і женщин, особливо у поетичних натур. Але про те все є в нім щось, що мене приковує, і я знаю: це та сила, що не дала йому потонути в вирі бруду.

Це діялося нині зранку.

Я ходила в город годувати кроликів. У своїх білих кожушках вони ледве замітні на снігу, і лиш їх червоні лагідні оченята свідчать, що це вони! Мене знають добре. Дрібні, малесенькі, прискакують безшелесне до мене, утирають свої мохнаті борідки об мої руки — я їх люблю...

Цеї ночі упав знов свіжий сніг. Уклався на гіллі дерев, на всім, немов надиханий. Величезні, дорогі мої гори Карпати, зі своїми біло поприбираними лісами блистіли сріблясте проти сонця, а над усім тим миготіло ясне, майже прозоро-синє небо...

Навкруги тихо, урочисто, саме так, якби все на час здержало віддих і ждало на щось святе. В таких хвилях молюся. Не словами, але серцем, душею молюся. Бажаю, щоби існуюча краса наповнила і моє серце, щоби стало чисте, прозоре, мов та імла, що десь-не-десь звисає ще над деревами!

Так молилась я, а в п'ять мінут пізніше перервав несамовитий звук дзвінків санок те урочисте ожидання, і я опинилася перед Лорденом...

— Оставте мене, оставте мене! — просила я, стривожена, коли ми остались по раз другий самі, і він мене хотів цілувати.

— Чи таке доведення пристоїть судженій? — спитав він, усміхаючись насилу.

Я мовчала. Не знала, що сказати. Чула тільки в очах сльози і велике пригноблення так, що ледве волікла за собою ноги.

Він підійшов наново.

— Так я вам уже раз казала, тепер казала! — говорила я, не зводячи неспокійного погляду з його, щоб не скористав з тої хвилі.

— Я люблю соромливість, — сказав він, — вона украшає женщину, мов вінок з білого цвіту, однак все має свої границі. Я знаю, що роблю, в мене є на те права!

— Ні! — відповіла я хвилюючим, упрямим голосом.

— Ні! Ха-ха!

— Ні! Ті права не годяться з моїм серцем!

— Так! Гай, гай! Бач, як розфілософувалася! Врешті, нехай буде тепер твоя воля. Я знаю людську натуру; ти дикун, моя красуне... на часок, ха-ха, на часок!

О боже мій!..

І я його просила, щоб не чинив більше того, не цілував мене ніколи. Ніколи, коли я того не схочу. Я того не можу знести, ніяким чином, ні за що в світі! Чи він того не розуміє!

Ні, він того не розумів!

Я цілком прибита. Така стривожена, що трохи не скричу вголос, коли почую його за собою. А він собі з того жарти строїть, стаючи коло мене нечайно або сідаючи близько коло мене. Тітка і Лена сміються на ціле горло з мого страху, особливо тітка, аж за боки береться. А я не знаю, що в тім є смішного... Також накинувся па мене, для чого не ношу його перстеня. Сказала я йому, що завеликий. Тоді він намігся сам у правді переконатися і засунув мені перстень сам на палець! Гу, як я боялася його дотику! Як не люблю його рук! Довгі такі, ніжно виплекані, потрохи дрижачі — цілком такі, як він, як кігті які!.. Коли увійду до хати, то слідить все мовчки поглядом за мною; підкручуючи вуса, водить очима то сюди, то туди. Ох!

Тітка каже: говорив їй, що дуже мене любить і що дуже гордий на свій вибір, що його товариші будуть цілком "зафраповані" [67], побачивши в його таку .красу, і що він мов помолоднів...

Це неправда, що я його суджена! Не може бути правдою; я освободжуся від його! Ах! що нема нікого, хто би за мною вступився! Якби бабуня жила!.. Бабусенько ти моя золота, щира, вірна, поглянь, що зі мною діється! Глянь, чия маю бути, і на що ти мене викохала! Ти називала мене своїм ангелом. Пригадуєш собі? Вечорами, коли ми клалися на спочинок, ти оповідала, що дівчата мають бути чисті, як цвіт лелії, встидливі, мов голуби. Тоді ти називала мене своїм ангелом і лелією!..

Видиш ти тепер свою лелію? Видиш, хто має її зірвати? Або чи хто перед нею стане і заслонить її білу одіж перед брудними замахами!.. Дивись, бабусенько... дивись!

Я не хочу довше над своїм життям поетизувати. Лорден від'їхав. Він прибув, щоби умовитися, коли ладити весілля. Воно має відбутися під час вакацій, отже, за чотири-п'ять місяців, цілком тихо; і зараз другого дня маємо "ми" (ха-ха!) від'їхати. Я стояла під час тієї наради сперта об стіну і слідила за розмовою. З їх думками я не годилася; я відчувала, що не стану його жінкою. І я не стану нею! Нехай діється, що хоче, але життя свого не запропащу. Я хочу жити, але не так, щоб лише по світу волочитися! Ось що я рішилася вчинити. До часу вінчання винайду собі яке місце, значить: піду десь за товаришку [68], а відтак відмовлю Лорденові. А коли не найду місця... ні, про це не хочу й думати, це неможливо! Ах! але тут дома також годі оставатися! Врешті, я не дамся дальше гнобити!

* * *

Я сиділа при вікні і читала Фламмаріона "Бог у природі". Нині читала я ліниво. Проміж гарні, щирі думки автора вмішувалися мої приватні думки. Я думала над своїм рішенням наймитися за товаришку, над характером такого "становиська" в Порівнянні до моєї аж до хоробливості гордої, чутливої натури, над заняттям такої "товаришки", далі над моєю "ріднею", над Лорденом, над Орядином...

Надворі непогода.

Великий пластовець літає в гострім вітрі, б'є горстками об віконні шиби, мчиться то в один, то в другий бік, а вкінці укладається білесеньким покривалом всюди. Цілі громади кавок [69]злітаються звідкись, кружать то над одним, то другим деревом; сідаючи, чорніють на осніженім гіллі, мов малі демони, і колишуться недбало. Маленькі їх гострі очі аж іскряться зблизька. Одна усіла близько мого вікна, звернула свою чорно-синю головку до нього і, мов уражена моїм цікавим визиранням, вдарила люто крилами і відлетіла. На дорозі було пусто і лиш тільки один віз котився по цій. В мені забилося лячно серце: на возі сидів Орядин. На козлі коло візника лежав куферок подорожній. Отже, він від'їжджав. Куди? Пощо? З якої причини? Все те мінялося

блискавкою в моїй голові, і мені стало жаль. Тим часом він переїжджав попри дім і, побачивши мене, поздоровив. Трохи згодом стало на дорозі знов глухо й пусто.

"Куди він поїхав, за чим?" — думала я неустанно, занепокоєна. Я мов почула гризоту совісті, що судила не раз його гостріше. Бог знає, що в його на умі! Чому я не любила його тепер так, як перший раз, чому не упоювалася ним так, як перше? В нім є щось, він інтелігентний, бистроумний і гарний! Ох, яка примхувата я вдалася! Не дурно й тітка казала. Понуро вп'ялився мій погляд у хатину, що стояла напроти нашого дому. Вітер змітав неустанно свіжий сніг з її даху, підносив свавільно якийсь старий червоний обрус, на плоті розвішений, і якусь дитячу сорочку... Під шопкою лежала ялинка, призначена на різдвяне деревце. За кілька день різдво. Радісні дні для цілого світу...

Мені сумно, понуро. Я неспокійна. Переді мною лежить стільки боротьби. Мені не ладитись до радісних свят, але до бою, до гіркого, бурхливого бою. Та нехай! Я не піддамся, я хочу бути щасливою!

Але що з ним? Може, поїхав на село? Панна Марія споминала недавно, що він носиться з думкою їхати туди. Згадував також, що покинув би студії і пішов ґаздувати...

* * *

Знов весна. Знов той оживляючий весняний запах, ті самі лагідні подуви вітру, що зворушують воздух, будять до життя, що спочивало в глибокім сні. Знов міняються ясні тихі ночі, несказанно, упоюючо красні, як колись. Все, все, як колись! Фіалки дрібнесенькі, любимці мої, цвітуть, ліси соснові, березові розвиваються, зеленіють пишною зеленню! Зозулі гомонять лісами, кують, проча пташня розщибається, а серце в грудях розходиться з самої розкоші. Я сама вештаюся день у день по лісах, мов та справдішня русалка, з розпаленими щоками, зі сміхом на устах, з

щастям в очах! Здорова, міцна, я поринаю в гущавину, шукаю дороги, сміюся!..

Сонце всюди.

Повно його всюди. Гарно, прегарно жити!

* * *

Я довго не вписувала нічого. Не було що й записувати. Життя однакове в великім і в малім розмірі. Маю багато надії, що одержу яке місце. Про мою тайну знає лише панна Марія; вона годиться з моїм поступуванням і додає мені відваги. Орядин пробуває на селі, поїхав дійсно тоді на село, коли я його побачила. Панна Марія журиться ним, бо не знає, що він задумує почати. Часом говорить, що покине науку й піде жити в народ; не раз каже, що втомлений і хоче спічнути; іншим разом знов, що буде ще бачити, що становисько не робить "чоловіка", що тепер стільки глупоти у всім і всюди...

— Що він уважає глупотою? — питала я.

— Я не знаю.

— Так не говорив він давніше, панно Маріє!

— Ні! То боротьба о бит настроїла його так ворожо, навела на його такий сум, затерла стільки. Це буває завсігди так — і воно дуже сумно — чи не правда?

Однак вона все вірить у його; передчуває, що його будучність буде ще світла.

Певно; коли би покінчив свої студії.

Вона гадає, що покінчить. Він честолюбивий. Врешті, належить до натур, що живуть скоро, і коли би опинився раз знов посеред праці, а спосібність одушевлятися збудилася би в нім знов, позабув би всі гіркі "інтермеццо" свого молодого життя!

О це й розходиться головно, о це, щоби знов одушевлявся.

— Це, певно, тяжко, — говорила дама, — і те мусив би в нім хтось збудити, інтелігентні одушевлені люди або яка жінка. Якась гарна, освічена жінка. Це було би добре!

Особливо знайомості такої женщини бажала би вона йому.

— Між нами сказавши, — говорила, — занедбався він дуже і то у всім. Не замітили ви цього? А то нічого не впливає так хосенно, ублагороднюючо на ум мужчини, як приязнь із освіченою женщиною...

Мати таку свободу, щоби бути собі ціллю!

Передусім бути собі ціллю, для власного духа працювати, як бджола; збагачувати його, збільшати, довести до того, щоб став сяючим, прегарним, хвилюючим, зоріючим у тисячних красках!

Передусім бути собі ціллю й обробляти самого себе, з дня на день, з року до року. Різьбити себе, вирівнювати, щоби все було складне, тонке, миле. Щоб не осталося дисгармонії ані для ока, ані для серця, для жодного зі змислів [70]. Щоби жадоба за красою утихомирилася.

Бути передусім собі ціллю, а опісля стати або для одного чимсь величним на всі часи, або віддатися праці для всіх. Боротись за щось найвище, сягаюче далеко поза буденне щастя...

Такий мій ідеал.

Свобідний чоловік із розумом — це мій ідеал.

Пощастилося!

Я одержу місце ще перед "вінчанням". Стану за товаришку в однієї маючої [71] угорки, вдовиці по лікарі.

Яка я рада! Яка я свобідна, легка, певна себе! Сміюся знов щасливим сміхом. Мені здається, що в моїх жилах кружить кров швидше, а думки стали гнучкіші. Усміхаюся сама до себе, а тітка, запримітивши той сонячний настрій, думає, що це я так на весілля тішуся. Лише перед послідньою сценою маю відразу. Значить: перед сценою відмови й переслухання. Сцени такі мені взагалі ненависні.

Що Лорден скаже? Ух, поганий той, з довгими дрижачими пальцями, пугач той!.. Ха-ха-ха! Це інтересно, що він скаже! Але я не буду нікого щадити й вискажу все що до крихітки. Йому скажу: "Ви, мій пане, не обходите мене анітрохи! Будьте ласкаві, поїдьте собі де між свої люди і привезіть собі яку "золотоволосу" німочку, а мене оставте! Що вам із такої особи, що волочиться по лісах, кохається в птахах, в шемранні дерев, упоюється їх життям, а не вашим". А Лена, — ах! ота "дитиняча" істота з вічножіночими прикметами, з фарисейством на устах, вона буде шаліти з радості, що я таки не виходжу заміж. Під тіткою розпадеться земля, а вуйко загнівається! "Ти одніська дитино моєї одніської сестри, що ти наробила!" А одніська дитина одніської сестри дуріє з утіхи, що перестане бути каменем дома. Чуєш це, бабусенько?.. Твоя лелія, твій ангел відважується уживати своїх крил! Ні, тепер я вже прямо до неба полетіла би, до тебе, бабусенько моя щира, щоб побачила ти мене, щасливу тепер, наскрізь перейняту жадобою життя.

Як воно й не буде, а одно певне: всі будуть гадати, що я зірвала тому з Лорденом, що Орядин тут. Та це мене не дуже журить, нехай кождий думає собі, що хоче.

Орядин був слабий. Повертаючи з села, простудився і лежав хорий. Тепер вже одужав. Лена його бачила, каже, що його очі "відновились" і що дістав інший голос! Чи й інші думки? Це хотіла би я знати! Я думаю дуже часто об нім. Я хотіла би його бачити великим, значним. Великим — із характеру, або значним — із праці для народу свого!

Мій ум такий спокійний, що я майже неустанно (т. є. в свобідних хвилях) учуся і читаю. Мрію об тім, щоби стати колись писателькою. Чи буду здатна до того, научать люди або й час, а може, прийду і сама на те. В моїх найтяжчих хвилях була така праця одинокою моєю розрадою, ставала мені якоюсь вимогою життя. В тій праці купається моя душа, поринається в ній, а хоч би я не зазнала жодного іншого щастя, так праця така є ще завсігди більше, чим буденним щастям.

* * *

Я хотіла би з ним поговорити. У думці говорю з ним майже неустанно. Уявляю собі його великим і характерним; всі його вважають таким, а він працює; працює не лише тому, щоби йому було добре, бо не маловажить, як досі, вільнодумних ідей, називаючи їх "дурницями". Одушевляється їх правдою, як давніше; і тому, що він такий, я люблю його. Люблю його любов'ю такою, що миготить крізь усі мої нерви, є широка, як море, і нова. Красою своєї душі мусив би залити мою душу; купатися мусила би вона в багатстві його душі. Така сила покоряє мене вже тепер, а міцна і вироблена прикувала би мене назавсігди. Тоді він видається мені чистим, і ніякий наліг [72] і ніяка брудна споминка не вгинають його, і він має право носити голову гордо.

Я його люблю таким, яким би мав щойно стати; таким, як є тепер, не могла би я його вірно любити; побоювалася би неустанно, що тій любові настав би кінець і тоді не осталося б мені нічого, крім пересвідчення, що ми колись належали до себе. Такого щастя я не хочу. Я не хотіла б, щоби саме посередині життя "зайшов", як сонце, але щоби був мені до кінця життя світочем, і саме від тієї хвилі, в котрій ми подали би собі

руки назавсігди. Не хотіла би, щоби любов завмерла тоді, коли, противно, повинна би міцніти. Так я собі не раз думаю.

* * *

Це було в пополудневій порі. Всі в хаті полягали дрімати, поспускавши на вікна ролети [73], а я пішла в сад і лягла в траву, але не спати. Воздух був жаркий, тихий, пересичений запахом цвітів і живиці; сонячні промені пересякали все довкола. Я находилася в найтихішім і найгустішім куті саду, лежала й приглядалася ніжним барвним метеликам, що літали раз живим, раз утомленим нечутним летом над цвітами або недбало у воздусі, та прислухалася тонесенькому бренькотові ледве замітних комашок, що упоювалися на сонці своєю власною пісенькою, або приглядалася цвітучим рожам.

Недалеко від мене, коло білих штахет, росли вони на знак, що там находився отвір, ведучий до саду Маєвських, від котрого ділився наш город білими штахетами. Саме тепер цвіли ті рожі. Їх широкі гарні листки тиснулися до холодного заліза і аж лисніли на сонці, а рожі мов потомилися від спеки, особливо ті матові жовті; декотрі з них поспускали головки, немов повмлівали з превеликої розкоші... У воздусі миготить — і він немов отяжів із запаху і спеки...

Так! Оті жовті матові рожі потомилися. Мабуть, із любовних мрій; коли тим часом чорно-понсові, жаристі, пересичені рожі ніби дрімали. Мені пригадалася новелка данця Якобсена "Тут повинні би рожі стояти". Ніколи не читала я щось поетичнішого. Розмову обох чурів [74] знала я майже напам'ять, а займав мене особливо той жовтий чура, "без історії".

Опісля думала я й про Орядина. Він був гарний мужчина, це правда, але ж нехай би був трохи інший, напр., "все такий, щоб його можна кохати, боготворити", — говорила моя розмарена душа; однак я не формувала нічого, не думала нічого ясного, певного... Кругом мене хилилося все до якогось мов розкоханого півсну і манило до себе...

Одного разу говорили ми з Орядином про час полудневий. Він називав його найкращим із денної пори, і я бачу, що він дійсно гарний — чи, може, більше упоюючий? Здається, в нім осягає все найвищий верх, стає на хвильку тихо, мов до віддиху по тяжкій ранній праці. Саме такою здавалася мені оця хвиля тепер...

Я лягла лицем у траву. Сонний бренькіт комашок розлягався ліниво, однозвучне по цілім саду, настроював чимраз більше до сну, однак я опиралася йому. Врешті я вслухувалася, вдумувалася у все те, що мене окружало, і тихе безшелесне різнородне життя довкола мене причувалося мені якоюсь ніжною, несказанно гармонійною мелодією, не завсігди чутною, а й невловимою слухом, і не зрозумілою кождому! Я вслухувалася в неї цілою душею, і мені здавалося, що моя душа — то лиш один тон із сеї цілої гармонійної мелодії, і зливається тому так радо з тою широкою барвною струєю, що зветься природою, упоюється нею, мов земля сонцем і теплом.

Легкий подих вітру заворушив листям і заколисав стеблами. З городу Маєвського донеслися до мене слабо голоси якісь, і між ними причувся мені й голос Орядина. Я підвела голову, наслухаючи напруженим слухом, однак голоси затихли і настала попередня тиша. Я знов опустила голову на руки.

Що Орядин тепер робить? Я його давно не бачила; він подужав зовсім і хоче назад на село вертати, чи назавсігди? Хотіла б я його де-небудь побачити та й поговорити з ним.

Пізніше встала я і підійшла до хвірточки, задержуючись коло рож. Були прегарні! Над жовтими схилилася і спростувала одну похилену. "Ти, моя любко, нездужаєш на тугу, — подумала я. — А ти щаслива", — приповіла понсовій... Відтак сперлася об штахети і дивилася в сусідній сад. Всюди було так тихо, розмарено всюди, що я перенялася нею наскрізь. Пересичення і розкіш в природі подразнили мене, і мені забажалося, щоб мене хто-небудь побачив. Але мене ніхто не бачив. У саду не було живої душі. Дерева росли так густо, що заслонювали

всякий вид у глибінь саду, а навіть зільник, що ріс десь недалеко, а в нім пересиджувала звичайно родина, ледве виднівся з-поміж дерев. Я відвернулася відти і хотіла вже відходити, однак мені причулися знов мов голоси... Жду хвилину: ні! це мені лиш причулося. І там, певно, сплять. Боже, як можна в таку прегарну хвилю спати! І я потонула знов поглядом у препишну зелень довкола мене. Нараз налякалася я несподівано, спаленіла і цофнулася [75]. Чи я була сліпа, чи що?.. Тут по лівій стороні хвіртки між густо засадженими берізками, де стояла вигідна лавка з поруччям, — не було тут нікого?

Тут був хтось, а я й не бачила...

Орядин лежав тут. Руки підсунув під голову, а лице мав заслонене капелюхом; здавалося, дрімав. Я усміхнулася — отже, тут сховався він від сонячних променів і від Зониних дотепів! А тут навинулася непрошена "русалка", відкрила сховок і сміялася. Чи будити його, чи ні? Чи випадало? Я дивилась хвилю на його... Ні, це не було гарно, що я дивилась тут на його, мов той злодій, лучче вже збуджу його. Хто знає, коли побачимося знов так на самоті, як би бачились тепер у цій гарній хвилині; я від'їду вже незадовго і, може, побачимось нині впоследнє! Впоследнє! Це не гарно. На всякий случай зміниться пізніше не одно! Кожде стане інше, я вступлю на нову дорогу, зовсім мені досі незнану, а він — хто знає, що з ним станеться ще!

Мене обгорнув хвилевий сум, і я поглянула знов на його. Отже, це закінчення тодішнього початку, подумала я собі. Що на нім, на тім закінченні? А що було би, якби було сталось інакше? Ні, не хочу про все те й думати, не люблю тих закінчень із їх млявими, побожними прикметами; воно добре, що сталося так, як є, що можу ще боротися і переживати щось нового. Я рішилася закликати його, щоби поспорити трохи, тим більше, що ми не бачилися майже три неділі.

Він не спав. На мій несмілий поклик схопився, мов зелектризований, а уздрівши мене біля штахет, спинився геть коло мене урадуваний.

— Це ви! Як ся маєте? — сказав, усміхаючись, і подав руку. — Я не спав, лежав лиш так, в хаті тепер пересиджувати просто гріх! Це гарно, що ви мене покликали! Ходіть у наш город, сядемо на лавку!

— Ні, ходіть до нас! — казала я, а в тій хвилі поправилась: — Ні, не приходьте, бо...

— Як побачить тітка, то буде крик! — докінчив він, розсміявшись весело.

Я сміялася з ним і була дуже вдоволена, що так сталося, що ми стрінулися. Його погляд промайнув по мені блискавкою і задержався на моїм лиці.

— Ви нині такі гарні, виглядаєте мов саме щастя! Що з вами?

Я спаленіла й глянула не на нього, а кудись в іншу сторону.

— Що ж би мало бути зі мною? — відповіла я. — Хочу бути щасливою.

— Дуже мудрий намір! — відповів він все ще весело. — І я маю такий намір, але мені чогось маркітно.

— Чому?

— З різних причин. Між іншим, борюся сам із собою о так звану "будучність", хоч знаю, що вона не принесе мені нічого особливішого і є потрохи правдивим блудним огником!

— Чи вона вела вас блудом досі?

— Не вела, але могла би й повести, якби вірив їй занадто!

— Давно говорили ви інакше.

— Давно говорив я інакше, бо давно вірив у якісь ідеальні вимоги життя, вірив в те, що чоловік мусить їх сповнити, а тепер не вірю і в це, і в те, що зветься "будучність"!

— Ви знов говорите таке, Орядин, що мене гніває; встидайтеся! Він викривив із легкою погордою уста.

— Чого мені встидатися? — спитав їдко. — Того, що я пізнав життя і людей, і тих так званих "освічених людей", пересякнених наскрізь "натуралізмом" аж до гидкості, і що, переконавшись у їх справжнім змаганні і їх "послідній філософії", перестав перед ними кланятися і їх подивляти, як давніше? Ви знаєте, — додав, — я хочу покинути свої студії і йти жити між народ?

— Так це правда, Орядин? — спитала я, немило зворушена, видивившись на його великими очима.

— Правда, а здержує мене від того лише те, що я не люблю народу, значить ту грубу, необтесану, хоч і добродушну, незіпсовану ще масу, котрої не зрозуміє цілковито тонше думаючий ум; що серед тієї темної товпи чоловік освічений із своїми думками стоїть сам, мов палець. Я говорю правду, отже, це здержує мене від того, і я не можу ще рішитися цілком.

— Так не йдіть між люди, що не притягають вас своїм життям, для котрого не маєте змислу. Ви самі змарнувались би, а їм не придалися також на нічого! Кінчіть свої студії, ви майже вже у цілі, було би навіть гріхом покинути все. У нас числиться один освічений чоловік за двох-трьох — не забувайте й цього! У вас суть обов'язки і супроти вашої народності!

— Я знеохочений, Наталко, послідні роки відобрали в мене запал до всякого вищого змагання, і я жадний спокою!

— Ви відживете знов, Орядин! — намовляла я живо. — Тепер вже піде все ліпше, тепер маєте якийсь маєток, ідіть лише знов вибраним шляхом! Бачите, життя дійсно дуже, дуже гарне! Робіть те, до чого ви спосібні, що-небудь, Орядин, лише щоби все було поправне, властиве вам, і щось таке, що можна би поважати!

Він усміхнувся так, якби перед ним стояла дитина і оповідала з розгаряченими очима прегарну казочку. Я усміхалася також мимоволі.

— Я вам добре раджу, — додала я, — послухайте мене!

— Ви вважаєте мене спосібнішим, Наталко, ніж я справді є!

— То завдайте собі праці, щоби стали таким, яким я вас уважаю: розумним чоловіком із вірою в ідеальні вимоги життя, пориваючим приміром для загалу. Нашому народові треба проводирів всюди і всюди!

— А відтак що, Наталко?

— Відтак наступить нагорода, цебто поважання, вдоволення, краса... Ох, Орядин, коли б я була мужчиною, так як ви, я не вагалась би ані хвильки, якою дорогою йти, не зважаючи ні на що летіла би вгору, мов орел, і кликала ще й других за собою!

— І ви переконані, що за вами злетіли б і другі вгору?

— Переконана!

— А я ні! Орли літають без товариства.

— Ну, — відповіла я гордо, — але зате вони сильні і не жалують своєї самотності, їм і не личить приставати з плебейськими духами!

— Так орли чинять, Наталко, а люди не орли!

— Ні, вони щось більше і благородніше, чим зарозуміла дика птиця! Вони в моїх очах щось дуже красне, а бодай щось таке, що може бути красним. Що вони ще не такі, то інша річ; об тім я й не говорю.

Він розсміявся і дивився на мене з очевидним вдоволенням, а очі його сіяли дивнім світлом.

— Не смійтеся, Орядин, я не люблю, коли ви смієтеся з моєї бесіди від серця.

Він не зводив з мене очей, мовби я була якимсь образом або чим.

— Так, так, мій пане!

— Я чую, що так! — відповів, знов усміхаючись. — І я подивляю ваш дар одушевлятися. Я того не маю. Моя душа втомлена, тужить за супокоєм, а це знак, що старіюся!

— Саме в тій хвилі сказали ви неправду, Орядин!

Він розсміявся.

— Встилайтеся! Тому що ви стали ліниві і вибагливі, то вам здається, що старієтесь!

— То ви хотіли би, щоб я став яким-небудь орлом?

Я усміхнулася мимоволі.

— Я хотіла би, щоби всі українці були орлами!

— Щоб орлом бути, треба все-таки стати на якійсь висоті, на відсторонні; а це не згоджується з людською натурою і не творить щастя. Чоловік не любить носитися з якою-небудь думкою без людей, що так само думали б, як і він, — чи не так? Що він без загалу, Наталко? Відірваний член, що гине на самоті.

— Коли він індивідуально сильний, то буде й на самоті чутися щасливим, розуміється, не буденним щастям; свідомість сили вдоволить його.

Він дивився вперед себе весело, а по якійсь хвилині сказав:

— Є люди, що живуть наскрізь у одно зі світом, одного й бажають, що, так сказати б, розходяться, розпливаються в масах; а є знов люди, що дивляться вбік; є, врешті, люди, що горнуть все в себе, всю красу, всі твори людського життя. Чим більше набирають у себе всякого "світла", тим незрозумілішими стають для свого окруження. Чи не роблять вони самі себе незрозумілими?

— Для буденних умів без сумніву, Орядин.

Він дивився через хвилину на мене, а опісля сказав:

— Дивна річ, ви шукаєте в одно боротьби.

— "Чоловік зрікається великого життя, коли зрікається боротьби!" — каже десь новочасний філософ Ніцше, — відповіла я йому.

— То ви тужите за таким великим життям?

— Я не знаю... я тужу... але ви знов будете сміятися, Орядин, коли я те скажу.

— Ні.

— Я тужу за барвами, за світлом, за гармонією.

— Ви тужите за красою і досконалістю! — докінчив він поважно. — Але який кінець того всього?

Я здвигнула плечима і усміхнулася сумовито.

— Я не знаю, Орядин, однак я марю не раз об якімсь великім щасті або прегарнім душевнім спокою!

— Ну, марити можна, пісні свого духу можна прислухатися і не без цікавості, однак з часом настає і тому кінець. Не скажу, що все те, що вас тепер обходить так глибоко, станеться вам байдуже; те не наступить у вас, може, ніколи, тому що ви вмієте, як я вже перше замітив, одушевлятися, так як другі вміють малювати або грати; ви лише зміните спосіб погляду на речі, іменно візьме в вас об'єктивний критицизм перевагу. Вам буде вестися, як мені. Коли я пересвідчився, що в змаганнях кождого криється потайний план, що свідчить про особисті інтереси, відвернувся я з відразою від усієї тієї німої комедії, яку грає, на жаль, так само молодіж, як і старші, — і затужив за самотою. Я дійшов до переконання, котре заявляю вам словами згаданого вами перше "пророка" Ніцше: "Wir sind ein Pobelmischmasch, das Heute, und das will Herr sein!" [76]'

— То сумне переконання, але на те ще є відрада, Орядин! — Ви кажете словами Ніцше: "Wir sind ein Pobelmischmasch, das Heute, und das will Herr sein!" — а я відповім вам на те словами того ж самого пророка: "Das uberwindet mir, ihr "hoheren" Menchen!" [77]

— Так, Наталко, ihr "hoheren" Menchen! [78] Однак звідки возьмете тих вищих людей?

— Ми самі станьмо ними, учім других ставати ними.

— Ба! — сказав він насмішливо. — Хто перемагає себе лиш тому, щоби стати "вищим чоловіком"? Хто журиться про ідеальні вимоги? Хто зрікається охотно користей? Покажіть мені нині таких! Та ні, я спитаю лиш просто вас, чому, напр., виходите ви за чоловіка, для котрого не маєте ні крихітки любові або хоч поважання? До чого тут оця досмертна лож? Коли ви йшли би дорогою "вищого чоловіка", то повинні радше вмерти, як таке чинити!

— Я вже не є його суджена!

Він видивився на мене і спаленів.

— Ні? Чи справді, Наталко? Не жартуєте?

— Не жартую. Я ще не сказала того Лорденові, однак за кілька днів довідається об тім, а небавом по тім покину я й свою рідню.

— Яке ж щастя! — сказав він, віддихаючи глибоко, і його очі засяяли.

— Це щастя завдячую собі сама. Я і вдячна оцій хвилині, що вона звела нас ще раз на прощання на самоті. Я від'їду до Чернівців, Орядин. Там дістала я місце товаришки в однієї дами.

Він ледве дослухав, що я говорила, вхопив обі мої руки і потягнув їх до грудей.

— Ідіть зі мною на село, Наталко! — просив зворушеним голосом. — Ви ж знаєте, що я вас люблю, станьте моєю!

— Це не може бути! — відповіла я так само зворушена, уникаючи його гарячого погляду.

— Чому ні?

— Тепер я не можу.

— Так у вас завмерла вже всяка прихильність для мене? — спитав.

— Я не знаю... я тепер дійсно не можу.

— А однак ми були собі колись такі близькі...

— Справді, однак між нами лежать наслідки часу... Ах, Орядин, оставте мене ще! Мені ще треба самій боротися, а й вам так само!

— Я не хочу більше боротися; ви чули, що я говорив. Ідіть зі мною на село, і жиймо лиш для себе!

— Перед хвилиною казали ви, що не любите простого народу!

— Я його не люблю, але я вас люблю! Ви вистарчили б мені за все проче! Ходіть зі мною хоч би й завтра, хоч би й зараз! — Його очі окинули мене жадно, гаряче, і він приступив ближче до мене. Я мимоволі відступилася на крок від його і боялася глянути йому в лице, щоб не перенялася також тим, що заволоділо ним у тій хвилі так сильно. Я боялася впливу його гарної милої істоти, що, облита сонячним світлом, пишалася передо мною в своїй повній красі.

— Що би вам осталося, коли б ви перестали мене любити?

— Я не переставав би вас любити! Ідіть зі мною, жиймо для себе!

— Я не можу. Не можу й на те згодитися, щоб ви закопалися задля мене і змарнували свої сили. Орядин, я так вірю в ваші спосібності! Врешті подумайте над нашим народом, над тим бідним народом!.. Мене неустанно гризло би сумління, що я відірвала йому перед часом одну силу для себе і вона змарнувалася, не живучи в спосіб, відповідний її характерові. Подумайте, Орядин!

Він зітхнув глибоко і потер нетерпеливо чоло й очі. Я бачила що мої слова не оставилися без впливу на його, що однак бореться чогось із собою.

— Подумайте, Орядин! — просила я його лагідно. Він усміхнувся слабо і поглянув десь далеко вперед себе.

— Те одно не давало мені ніколи супокою! — сказав врешті. — Той народ! Це правда, він страшно нещасливий, однак...

— І в його житті нема ще полудня!

— Нема полудня!.. — повторив звільна, протяжно. — Це дуже пригнітаюча гадка, однак ..

— Що ж однак? — спитала я живіше, приступаючи знов ближче до нього.

— Ми не здібні осягнути це полуднє. Ми не осягнемо його ніколи, бо в нас заслаба сила супроти ворожої потуги!..

Мене обгорнули розпука і жаль.

— Ви знеохочені до крайності, Орядин! Ви не є свобідний і гордий чоловік, коли так об нашій будучності думаєте!

— Не відмовляйте мені почуття гордості, бо я його маю!

— Так беріться до чогось, робіть щось, якусь працю, що сталась би світочем для других і потіхою у вашім житті, що чинила би вас твердим, могучим і гідним поваги. О, ви би це могли, якби лише хотіли! Я знаю, знаю, що могли би!

Він усміхнувся і притиснув мою руку до уст.

— Це все гарно, що ви говорите, і ви кажете правду, однак скажіть, чи підете за мене, коли так вірите в мене?

— Тепер ні, Орядин, я не можу! Впрочім, що вам із такого буденного щастя? Воно міриться лиш годинами, ми й не оглянемось, як його кінець настане, а тоді що? Скажіть, що тоді? Ні, ми обоє не здібні до того, нам треба широкого, барвного життя!

— Попри мене минає тепер щастя, і я хочу його тепер спіймати! — сказав він, зворушений, і його очі засіяли.

— Це не є щастя! — відповіла я.

— Я відчуваю, що щастя.

— Ви відчуваєте лише тепер так. Коли б ми побралися, то це, що здається вам тепер щастям, щезло би; ми стоптали би його несвідомо, і нам не осталось би нічого... мені не осталось би нічого! — Ці послідні слова договорила я майже нечутно. Він мінився мені перед очима. Я бачила, як його гаряча натура брала над ним верх, як у нім варилося і як якісь гарячі, нетерпеливі, роздразнюючі думки рвалися йому на уста.

— Що ви говорите! — розсердився. — Скажіть радше, що ви мене не поважаєте, що я в ваших очах упав, що я вам замалий герой, що не

вистарчаю вам більше, як вистарчав, може, колись!.. Ах, ви мене ніколи не любили!

— Я лиш вас любила!

— Так чому ж не хочете вийти за мене?

— Я не можу, Орядин, тепер ні, тепер ні!

Він поблід.

— Оце мене й лютить, що тепер ні! — сказав.

— Може, колись пізніше! — благала я, шукаючи його зворушеного погляду, що блукав десь неспокійно наді мною. Я терпіла разом із ним у тій хвилі, однак чула виразно, що не смію піддатися його благанню задля себе і задля його самого, задля його будучності, що запропастилась би в простім, його вдачі цілком невідповіднім занятті, котре не ситило би його духу, не давало би відповідного корму ні його, ні моїй душі.

— Що значить колись? — спитав він бурливо. — Я не вірю в ніякі "колись", це чули ви пречінь від мене! Я вас тепер хочу, як стоїте ось тут переді мною, з вашим теперішнім чуттям, із теперішнім знанням, із теперішньою красою. Я вас тепер люблю.

— Коли б ви мене зрозуміли, Орядин! — промовила я, піднімаючи як у розпуці руки до нього. — Я не так думала! О боже мій, як це вам сказати? Ми змінилися обоє тоді, коли не належали до себе, і мусили би знов змінитися, щоб могли собі наново і навіки належати!

— Я це бачу. На вашу думку, я себе "сплямив", відбився з дороги чесної, з дороги "вищого чоловіка", а тим часом ви... скажіть мені

одверто, — перебив себе дрижачим голосом, — я вам не вистарчаю, не правда ж?

Це була важка хвиля. Я чула, як мені зникла вся кров із лиця, як його жаркі очі впилися в мене і, дожидаючи нервово відповіді, вичитували із спущених очей і зі зворушення цілої моєї істоти те, що уста не могли ніяк вимовити.

— Наталко, погляньте на мене!

Я не могла.

— Лише раз, однісінький раз, щоб вичитав свою долю! — Його голос краяв моє серце, і я затисла зуби. Несмілим, розгорілим, переляканим поглядом окинула я його гарне, тепер аж побіліле обличчя і, стрінувшись із його жаркими, великими, в тій хвилі аж страшними очима, спустила зараз очі в землю.

— Ну, як же? — спитав зміненим від зворушення голосом і, склонившись до мене, взяв мої руки, що розривали нервово якісь листки, між свої долоні. Мені здавалося, що мене доторкнулося розпалене залізо, а не його руки, котрі я так любила, которим приглядалася з подивом, як мелькали по струнах ніжно-зручно під час гри на скрипці, і я відтягнула, мов зелектризована, руки від його. Цього одного руху було йому, мабуть, доволі, щоб його роздразнити ще більше, бо, не ожидаючи довше моєї відповіді, обізвався наново: — Не правда ж те все, що я кажу? Не вгадав я, може, ваших думок? Ви хотіли би мене мати інакше "спрепарованого", а то більше на ваш лад, після вашої жадоби краси. Таким, яким я тепер є, не могли би ви мене довго любити, не могли би накормити своєї ненаситної уяви; я вам задрібнодухий, замалогордий, забуденний, заслабосильний до "боротьби проти буденщини", з котрою ви не годитеся, — не правда ж?.. Тому ви тепер не хочете мене!

— Тепер ні, тепер ні! — шепотіла я за ним у несказаннім зворушенні, не підводячи ще завсігди до його очей.

Він відгорнув бистрим рухом волосся з чола і розсміявся добре мені знаним лиховісним сміхом.

— Знаєте, що? — сказав. — Зробіть мені ту ласку і скажіть, кого ви тепер любите, коли вже не любите мене!

Я підняла голову і глянула на його довгим щирим поглядом.

— Я нікого не любила, Орядин, крім вас, нікого іншого в світі. Коли те, що живе тепер у моїм серці, можна назвати любов'ю до мужчини, то на ту любов маєте ви одні право, однак мої чувства належать ще й до якогось іншого світу, світу, котрого я ще не знаю, лише існування його відчуваю, про нього мрію. Описати вам його докладно я не в силі, але бажаю його пізнати і в нім жити. Коли б це навіть мав бути світ терпіння, то я й на нього згоджуся!

Це цікаво! — сказав він. — Я переконуюся, що у вас нема розуміння для дійсності. Когось любити і не послухати голосу серця, не ущасливити самої себе і інших, цього я не розумію. Куди горнуться ваші думки, до чого клонитесь ви, чого виглядаєте ще в житті? Оце ненаситне щось у вас — оце ненавиджу я у вас, задавив би те одним рухом, щоб не виступало більше проти вашого власного щастя, щоб не росло, щоб замовкло навіки і піддалося звичайним життєвим законам! Всі прочі ваші закиди проти цього — то дитинство!

Я дивилася на нього широко створеними очима.

— Як ви казали, Орядин, що в мене нема "змислу для дійсності"?

— Нема, ані одної іскорки нема!

— То я була б вам у житті лише тягарем, і ми не годились би ані в наших бажаннях, ані в наших змаганнях! Коли так, то лучче нам розійтися!

— Тіштеся!

— Я не тішуся. Мені жаль, що ви мене не розумієте; я хочу ще жити іншим життям, як досі. Ні, ви не розумієте того, хто хоче бути цілковито чоловіком. Коли раз освободжуся від усього того, що пригнітало і путало мене тут, тоді стане для мене кождий день — днем празничним. Я вже тепер відчуваю розкіш такого життя!

— Ага! Життя товаришки старої дами! — закинув злобно і викривив згірдливо уста. Ледве споглядав на мене, лише колись-не-колись кидав на мене поглядом лютим і насмішливим, мовби хотів мене бити.

— Вам це, може, смішно, — відповіла я, зранена глибоко гостротою його глуму, — однак у моїй душі намулилося стільки, наболіло так, що чую, що виздоровію і подужаю зовсім, коли вирвуся раз із цієї невольничої загороди на свободу. Чи я буду щаслива, чи ні, не знаю, але нехай поживу хоч короткий час після своєї вдачі! Нехай не корчуся, не таюся із своїми думками, не чую день у день, що я тягар, — а вже те само вигладить мій ум, спростує мою похилену гордість, осмілить мою силу і збудить довір'я до себе самої!

— Коли так, то я буденного щастя не зазнаю! — закинув знов.

— Не кажіть так, я лиш не хочу взагалі так скоро якого-небудь "закінчення" в своїм молодім житті. В мене ще так далеко до "полудня"; нехай натішуся красою життя!

Він розсміявся.

— Вищий чоловік ще не найшовся, — сказав і глянув на мене згірдливо.

— Я не ожидаю його і не йду його шукати, хоч я переконана, що він з'явиться і між нами. Не всі перестали вірити в будучність і не в усіх завмерла віра в великість людської вдачі, — він надійде!

— Тоді й виб'є година вашого щастя!

— Тоді виб'є година "полудня" для нашого народу.

— А я з'являюся тоді і побажаю вам щастя! — говорив з лютістю. — Ні, я побажаю вам вже його тепер! — Він ухопив із роздразненням мою руку і стиснув її так сильно, що я з болю аж зойкнула; опісля верг її від себе.

— Я міг би вас задавити! — говорив далі. — Ви, мабуть, і не свідомі того, якого болю завдали ви мені тепер!

— Успокойтеся! Чому не хочете мене розуміти? — просила я, а сльози так і тиснулися до очей. — То ви раните моє серце, перше тим, що рветеся на шлях, котрий не повів би вас до щастя, а друге тим, що не хочете мене розуміти! Ні, ви мене не розумієте, не бачите, як роздираєте моє серце!

— Того я хочу. Ми вже не маємо з собою нічого спільного!

— О, маємо! Успокойте мене!

— Ні!

Він відвернувся.

— Орядин!

Він станув.

— Чому не хочете запанувати над собою? Я ж хочу і вашого і свого добра!

— У вас є ще будучність! — відповів глумливо.

— Не відходьте з таким серцем! — просила я, простягаючи до його руки.

— Моє полуднє тепер.

— Це не може бути!

— Коли ні, то воно для мене не настане вже ніколи! — І обернувшись, пішов.

— Орядин, подумайте!

Чи чув він мої слова? О боже, чи зачув ще? Відходячи, сміявся лихим, морозячим сміхом...

Немов не та сама, кинулась я знов у траву. Жарке світло сонця ллялось на мою голову. Бджоли і комахи бриніли й миготіли у воздусі, раювали в золотім сяйві; десь-не-десь зашелестіло в траві, засичав зелений коник пільний, підскочив і потонув знов між листям, зник з очей. Зелено-золотиста ящірочка виховзнулася безшелесне з-під каміння, вигріваючись на сонці, розглядаючись і прислухаючись осторожно найменшому шелестові, готова в кождій хвилі блискавкою зникнути кудись. Врешті тишина. Тихий, лагідний спокій.

Спокій? Чи оце не крутився зі мною цілий світ? Не хвилювало все, мов розбурхані хвилі, не кипіло якоюсь лютістю, роздразненням?

Прогнівався навіки, прогнівався, а любив! І в чім моя провина? В тім, що я бажала йому кращої долі, а собі хоч небагато свобідних днів, заким подала б йому руку? Я плакала і, плачучи пристрасним плачем, думала неустанно про його. Це не були сльози жалю, що котилися з моїх очей, це були радше сльози якогось несподіваного переполоху, що обгорнув мене, як те дитя, що перепудиться бігом розсваволеного коня або чимось подібним, та й розплачеться!

"Моє полуднє тепер! — мовив із гордою впертістю. — Тепер!" Що це мені за полуднє, коли він ні свобідний, ні сильний! Яке то полуднє! Бо в моїм житті ще поранок, напівмрякою сповитий, і я жду ще на сонце, що має зійти і роз'яснити прочі дні мого життя.

Отже, любив! Однак чому поводився не раз так, мовби між нами не було й споминки цієї одної прегарної хвилини, що осталася мені ще й досі окрасою смутних днів? А нині розлюбився на смерть... Я розсміялася нараз півголосом і була задоволена, що дожила того, що... любив. Ух, який був лютий! Який був гарний у тій хвилі, саме в тій, коли відходив, відвертаючись від мене гордо, коли я даремно простягала руки і просила, щоб успокоївся! Він: ні! Єй-богу, тою одною хвилиною з'єднав собі мене більше, ніж цілим своїм попереднім поступуванням, я майже набрала довір'я до нього. Однак ми покінчили вже навіки з собою. Що ж, він не зрозумів мене, а я... я не могла тепер вийти за його; коли стане з часом міцнішим... може, тоді... врешті, хто винен, що ми розсталися, мов вороги?

* * *

Німецький "пророк" Фр. Ніцше так питається десь в однім із своїх творів:

Твоя вартість: "Чи ти правдивий? Чи лише актор? Заступник? Чи само заступлене? А вкінці ти, може, наслідуючий актор?"

Відносини до людськості: "Чи хочеш йти разом? Чи йти вперед? Чи для себе йти? Треба знати, чого хочеться і пощо".

Думаючи над Орядином, задумуюся мимоволі над цими словами.

* * *

Орядин поїхав на село, однак має відси їхати до Ч., де хоче відтепер пробувати і складати іспити. Панна Марія просила мене доносити їй все, що про його вчую, вона його дуже любить. Я мусила їй те приректи, хоч я переконана, що ледве чи стріну його раз або два на рік. Впрочім, ми розсталися справді погано. Він прогнівався, очевидно, навіки, а я не виджу ані найменшої причини коритися перед ним. Тепер я не могла інакше поступити. Може, поступлю колись інакше, колись, як у мені замовкне "жадоба краси", а "змисл для дійсності" прокинеться. Поки що тішуся кождим гарним сонячним днем.

VII

Змовчу про той час, у котрім мимо розваги сумувала я задля розлуки з Орядином; змовчу і про той час, в котрім відослала Лорденові відмовний лист і вижидала відповіді. Це не була маловажна річ і вимагала багато сили. Тітка не знала нічого об усім, взагалі з домашніх не знав ніхто нічого. Крадькома пакувала я свої речі і книжки й нервово ждала тої хвилі, коли — настане буря. І діждалася її: замість листа приїхав Лорден сам. Відбулися сцени і сварні, котрих не забуду ніколи.

Лорден ігнорував мене зовсім, і аж щось у годину по його приїзді і по якійсь тайній конференції між тіткою, вуйком і ним, покликала мене тітка до своєї кімнати, де находилися всі, а навіть Лена. З ледяним спокоєм і не глянувши на мене, заявила мені тітка, що я "сотворіння, гідне знищення", і спитала опісля, що я вчинила, і що, вчинивши оце, тепер властиво думаю.

— Ні, воно було б інтересніше довідатися, пощо дала слово? — відозвався Лорден дрижачими устами і глянув гнівними очима. — Чи не тому припадком, щоби грати також інтересну роль, коли мене не було? Га?

— Мене приневолили до того поступку обставини! — відповіла я спокійно, незважаючи на його обиджаючий тон.

— Що, обставини! — загомоніла тітка. — Це значить іншими словами, що я тебе силувала? Ха-ха-ха! Гляньте на неї, мої кохані; переконайтеся самі, чи правдолюбні так виглядають! Говори, не спускай очей, ми переглянули уже всі твої махінації!

— Пригадайте собі, тітко, той вечір, той для мене тяжкий, незабутній вечір! — сказала я і відвернула від неї погляд. Скільки я вже через неї і натерпілася, однак корити її при чужім чоловіці я ніяким чином не могла.

— Бачиш, — кликнула з лихою усмішкою, — що ти й сама не знаєш, що говориш! Невдячнице ти! Ніколи, і до послідньої хвилини не хотіла ти розуміти, що я для тебе чинила. Тепер переконуюся, що викормила собі змію!

— Не гнівайтеся, поважана пані, — успокоював Лорден, — не гнівайтеся! Чи це варто? І задля кого? Я, — продовжував із їдким усміхом, — дуже й дуже рад, що ціла оця справа повернулася в інший бік. Хто знає, що було б ще скоїлося за кулісами, коли дещо змінилося в житті других людей! Я завсігди побоювався, особливо довідавшись...

— Ви маєте ще мені що сказати, тітко? — перебила я йому різко, відвертаючись від його зневажливо.

— Чи не маю? — відказала глумливо. — Я позволю собі моє перше питання повторити, а то: що ти тепер собі думаєш? Що гадаєш із собою

чинити? — Вона дивилася на мене многозначущим поглядом, а я зрозуміла її. Я не мала в її домі, як це вже і віддавна знала, тепер нічого шукати.

— Ще нині вечором вийду з вуйкового дому! — заявила я. — Через завтра остануся у панни Марії, а позавтра поїду до своєї нової пристані, т. є. до Ч. Там приняла я місце товаришки в одної дуже поважної дами, вдовиці по лікарю. Мені остається тепер лише подякувати за все добро вуйкові і вам, тітко, та забратися до нового життя. Дальших обов'язків не маєте супроти мене.

Мені здається, що коли б земля була перед ними розступилася, не були би тим так налякалися, як моїми словами. Тітчине лице мов задеревіло, а довкола уст блукав безмисний усміх.

— Отже, так уладила собі життя! Ха-ха! Це не зла ідея і не без романтизму — не правда ж, Мілечку? Ти здивувався давно, а я в останнім часі навіть передчувала вже щось подібне, іменно коли зачула, що деякі особи рішилися зложити раз іспити... Впрочім, мені здається, що до цього ідеологічного рішення мусимо дати свій дозвіл, не так?

Вуйко сидів цілий час мовчки і курив люльку. Він був дуже заклопотаний моїм поступуванням супроти Лордена, а зачувши тепер, що маю опустити його дім, зворушився сильно. Винявши люльку з рота, дивився на мене не то налякано, не то благаючо.

— Ну, що ж, Мілечку.

— Наталко! Це, це... ти таки хочеш нас покинути?

— Не гнівайтеся, вуєчку, але я так рішилася. — З тими словами приступила я до його і поцілувала його руки; наші погляди стрілися.

— Ця постанова болить мене дуже; цього я не надіявся ніколи дожити від одніської дитини моєї одинокої сестри. Це не може бути, Наталко, не може бути! Чи я тебе виганяю з хати? Чи я тобі жалую хліба?

У його блиснули в очах сльози, і мені стало його жаль.

— Ні, вуйку, ви не жалуєте мені нічого! — відповіла я зворушеним голосом. — Однак я мушу йти! Дозвольте мені, я вам за це буду так само вдячна, як за те, що позволили мені читати! Того не забуду я вам ніколи, вуєчку, ніколи! Згодіться з моєю постановою, нехай я попробую власних сил, зароблю й деінде кусник хліба. Чи лиш я одна йду такою дорогою? Те, що я задумую, не має в собі нічого злого; впрочім, я йду в чесний дім; не бійтеся, вуйку, я не зроблю вам сорому; і не забуду, що я одніська дитина вашої дорогої сестри, внучка чесної, благородної жінки!

— Ой Наталко! Що мені з тобою діяти! — зойкнув вуйко, зворушений до живого, і вийшов чомусь із кімнати. Я й собі забиралася до відходу.

— Ото! Пожди ще ти, моя панно! — кликнула тітка, заступаючи мені дорогу. — Ти думаєш, вже дозвіл в кишені?

— Дозволу мені не треба! — відповіла я. — Незадовго стану повнолітня, а крім того, маю після вашого приказу шукати "реформатора". Тут його нема! — Я звернулася до дверей, сильно зворушена, щоб утекти перед дальшими замахами на спокій моєї душі і не виставлятися на обиди і зі сторони Лордена, однак і він піднявся зі свого місця.

— Прошу дуже, — обізвався, — веліть іще хвилечку задержатися, хвилечку одну, щоби дещо із наших рішень почула. — І, звертаючись до тітки, сказав, як перше, що замітив уже віддавна, що Лореляй тужить за кимсь, що сторонить від нього, мов від ворога. Тому й рішився він від своїх останніх відвідин звернути їй "свободу" і вижидав лише відповідної

нагоди до того. А що та щаслива і довго вижидана хвилина наступила скорше, ніж він сам надіявся, то він тому рад, незвичайно рад. — Бо вона, поважна пані, приводить мене в дуже миле положення просити вас о рученьку вашої, мені дуже, дуже дорогої, умної і справді освіченої донечки!..

Зчудована до крайності, а заразом зворушена мило, майже втішена тим оборотом цілої прикрої справи, глянула я на тітку, а вона... та ні, описати добре вираз її лиця просто годі. Її холодний, проникливий погляд і гостре кам'яне лице змінилося, зм'якло, і вона в одній хвилі забула все.

— Беріть її, беріть мою любу, добру, щиру дитинку, вам даю її з щирого серця! — кликнула велично. — Ах, Леночко, відповідж йому сама, голубочко!

Лена почервоніла, збентежена, захоплена несподіваними освідчинами, не стратила, як звичайно, так і в тій хвилі, духу і простягла, як стій, обидві руки до нього.

— Я вас із першої хвилини поважала високо, — говорила з соромливою покорою, — а щодо любові... то я не терпіла ніколи на ту поетичну хворобу... не бавилася нею і не можу нічого об ній говорити!

— Зовсім так, як я! — вмішалася радісно тітка. — Однак і вона наступить, моя дитинко, наступить скоро, все має свій час, своє призначення, ти переконаєшся. Ах, яка я щаслива, що бог дав мені такого зятя! — Сказавши це, зложила руки, мов до молитви, встромила очі в стелю і дивилася довгу хвилю нерухомо в одну точку.

— І я щасливий, дорога мамуню, — обізвався Лорден, — і дякую з щирого серця богу, що все так добре склалося! — А відтак звернувся до мене і сказав патетично: "Das sind die Weisen, welche durch Irrtum zur Wahrheit reisen, und das sind die Nfrren, die im Irrtum verharren!" [79]

— Об тім я глибоко переконана! — відповіла я, усміхаючись мимоволі, і завернулася вже втретє до дверей, однак і цим разом не могла ще вирватися.

— Слухай, Наталко! — звернулася тітка до мене, мов по хвилевій бистрій задумі. — Ти можеш вже тепер остатися, я прощу тобі все. Правда, ти завдавала мені твоєю безумною вдачею, твоїми романтичними примхами не раз гризоти і болю, затроїла не одну приємну хвилину, дразнила не раз до крайності, я мусила через тебе не один раз сердитись, не один раз відігравати перед світом комедію, однак Леночка відійде з дому, і тому я...

— Даруйте, тітко, — перебила я її холодно, — так, як речі стоять, то між нами нема більше пожиття, не може бути. Ви помиляєтеся, думаючи, що маєте мені що прощати, а я з моєї сторони буду старатися забути про все. Я йду на хліб заробляти; між чужими людьми найду, може, більше серця, а коли не найду, то хоч буду знати, що ті люди не споріднені зі мною і працю моїх рук купують. Я вже втомилася приймати стільки "милостинь" та й соромлюся милостині; я не каліка, що не годна заробити собі своїми руками кусник хліба!

— Але ти чуєш, що я тобі прощаю!

— І я також, Наталко! — обізвалася Лена зі смішною зарозумілістю. Мені вдарила кров у лице.

— І ти?

— І я, і я! — відповіла вона, пригортаючись з афектованою ніжністю до Лордена, мовби боялася з моєї сторони якого нападу та шукала вже завчасу в нього рятунку.

— Що хочете мені простити? — спитала я тремтячим голосом. — Те, що затроїли мені найкращі дні мого віку, замутили довір'я до людей,

навчали лиш ненавидіти? Як далеко в минувшість сягає моя пам'ять, все погорда і глум були одиноким кормом, який ви подавали моїй душі. Бабуня вмерла, а з нею вмерло і всяке чувство і милосердя в тім домі. Ніхто не застановлявся над тим, що й я маю серце, що, привикнувши з наймолодших літ до ніжного окруження і тонкої щирої опіки, я по втраті найдорожчих осіб мусила себе почувати двічі осамоченою і нещасливою, потребувала хоч одробини теплого чувства, коли вже не любові. Однак на болісний зойк моєї душі не звертав ніхто уваги; те, що накипіло в серці, могло обернутися і в зло, для мене і для других статися горем, але те не обходило нікого. Між нами нема нічого, що нас в'язало б. Тому я йду і йду радо; коли я досі була для вас лиш накиненою чужиницею, то й відтепер не буду для вас чим іншим. Кажете, що хочете мене задержати. З любові чи тому, що я добра сила робуча? Ні, я йду, і нам остається лише з собою попрощатися навіки.

— Тепер вже я не прощу тобі більше! — кричала тітка. — Не прощу, а й проклинаю! Ти, гадино, ти, невдячнице, геть з моїх очей! Ох, Леночко, що я все говорила!..

Я пішла.

— Забирай із собою і свої лахи, щоб не споганювали мені хати! — чула я ще за собою, а далі: — Гувернантка!..

* * *

Природу описувати — трудно, особливо нічний краєвид.

Я хотіла би нинішний вид буковинських гір задержати навіки в пам'яті, а передусім одну частину краєвиду. Високу, стрімку, густо поросту лісом гору, відділену від сусідньої гори глибоким вузьким яром. У тім яру все темно, однак я його знаю, він не страшний. По спадистих стінах його повиростали густо смереки і то вони здалека такі темні. Серединою між великим і дрібним камінням котиться потік. У мерехтячім

світлі місяця блистить місцями, мов дзеркало. Тло, від котрого відбиваються гори — то синяво-сріблясте небо, засіяне зорями, ніжними миготячими зорями.

Понад стрімкою горою, що піднімається під те спокійне пишне склепіння, мов великанська піраміда, стоїть місяць, його фосфоричне сяйво немов уділяється вершками столітніх смерек, і ті наче тонуть у нім, — у нім і в прозоро-синявій мряці, що сповиває цілий ряд гір.

Далеко-широко розляглася глибока тишина, і все те: краєвид, місяць, мряки і місячне матове сяйво, пригадують собою дивні казки, переповнені смутком, щастям, сльозами, усміхом, пристрасною любов'ю, не відповідною до нинішніх часів.

В ту далечину, що наводить на душу тугу, полинув мій погляд.

Я мов олицетворений сум. Моєму сирітству нема пари. Болем прорита душа проливає сльози, а очі, сухі, широко створені, їли би той вид, що бачать. Я понесла би її, куди б і не зайшла, оцю батьківщину мою, гори мої, смерекові великани мої, їх красу і силу та могутню поезію їх. Вони одні не цуралися сироти, кормили її спрагнену душу своєю тихою німою красою, виплекали своєю вдачею характер у мені, нап'ятнували його своїм сумовито-тужливим п'ятном, тому я їх дитина...

А відтепер вже не буду їх бачити. Не почую ніколи поважного шемрання бору, сміху гірських потоків, що спішать буйно-свавільною ходою кудись далеко в незнані сторони, не підслухаю тихої розмови прастарих дерев, не буду любуватися ростом молодих; всього того вже не побачу ні в свято, ні в будні — ніколи, ніколи!

* * *

Я сиділа вечором при створенім вікні в кімнаті панни Марії, сперши голову в руки, і дивилася тупо в город перед себе, втомлена, сплакана.

Саме перед хвилею повернула я з кладовища, де прощалася з бабунею і посадила якісь цвіти. Вже ніхто не загляне до неї, не обполе могили, вузенька стежечка до неї заросте густою травицею, а на широкім могильнім камені будуть вигріватися в ясних жарких днях холодні ящірки...

Так думала я і не могла вже плакати.

З-поміж дерев і корчів просунулася якась постать і звернулася до мого вікна; то був вуйко.

— Ти покидаєш нас, Наталонько! — промовив дрижачим, здавленим голосом. — Я цього не перенесу! Ото діждалася в мене раю "зозуленька" одинокої моєї сестри! — І, створивши широко рамена, пригорнув мене до грудей і розплакався.

— Останься, останься!

— Не можу, вуєчку!

— Сиротино ти моя бідна!

— Годі, вуйку!

— Коли б покійна бабуня те знала, обернулась би в гробі! — хлипав крізь сльози.

— Вона й так обернулась би, якби знала, яка я безталанна.

— Подумай, що ти йдеш між чужі люди!

— Я не йду просити милостині.

— Це на одно виходить.

— Я йду, щоб стати собі ціллю, вуйку!

— Мрії, моя рибко!

— Ні, правда, батеньку!

— Розбурхана уява, дитинко! — говорив, притискаючи мене раз по раз до себе.

— Свідома воля!

— О боже, боже! — зойкнув він.

— Слава богу, батеньку, не побивайтеся!..

— Ти не знаєш, що це значить іти між чужі люди, — сказав по хвилі.

— Чи я тут дома не жила між чужими людьми? — відповіла я. — А до того я не хочу вже до тих належати, над котрими добрі люди мусять і без любові мати милосердя.

Опісля просила я його, щоб задержав мене в пам'яті, любив і дальше, щоб від часу до часу писав і не забував тієї, що ще тільки його одного мала...

— Стережися, моя... моя дитинко! — перебив мені нараз несміливо. — Ти знаєш, перед ним... він також в Чернівцях. Не сходься з ним надто часто!

— Не бійтеся, вуйку! — відповіла я, усміхаючись гірко. — Ми, може, й не заговоримо до себе ніколи в житті, а не то, щоб він відвідував мене!

— І я оповіла йому всю правду, і як ми розсталися. Він зчудувався дуже, а коли я попросила його, щоби об тім мовчав перед тіткою і іншими людьми, подав мені щиро руку. Заразом зробив мене уважною, що в Ч. має тітка багато добрих знайомих і що ті дістануть, певно, наказ пильнувати мене. — Тому бережись, моя рибчино, щоб тебе не втопили лихі язики, бо Ч. невелике місто...

Відтак наступило прощання.

Він плакав, мов дитина, а я успокоювала його. Я мусила йому обіцяти, що коли б мені й там не велося, то верну назад під його стріху — і вкінці він пішов, як прийшов, нишком, хильцем... Бідний вуйко!..

Бабуня передала мене його опіці....

VIII

Вже третій рік кінчиться, відколи покинула я дім своїх кревних і пробуваю між "чужими". Дама, в котрої я живу, це вдовиця по лікарю, хорваті, що звався Марко, заможна й не молода вже женщина. Дітей у неї нема, крім одного сина від першої жінки її мужа, а син той є лікарем при маринарці. [80]

Дивна це женщина, а ще дивніша минувшість її. Багата, образована, пішла з замилування виховувати діти в аристократичних родинах, у котрих проживала аж до часу свого знайомства з лікарем Марком.

— Але з чоловіками мені не щастилося, — оповідала мені раз. — Мій перший муж вінчався зі мною на смертельнім ложі, нагла недуга звалила його, і я довго, довго не могла того щирого гарного чоловіка забути; а з Марком не пішло також ліпше, бо з ним жила я лиш п'ять років. Цього чоловіка любила я так, як не любила, може, ще жодна жінка. Він не женився зі мною з любові, а більше, як казав, з поважання і тому, що в мене було образовання. Стараючись о мене, заявив мені

одверто, що не любить мене так, як любив свою першу жінку, що однак не дасть мені причини чутися з ним нещасливою і жалувати свого поступку. І він говорив правду і додержав до послідньої хвилі свого життя даного мені слова, значить: уладив мені життя якнайкраще. Я не могла йому докоряти, що не відчував для мене такого чуття, як я для його, о ні; він просто не міг удруге любити, належав до тих вірних глибоких натур, що не відновляються в своїх чувствах, а мають у своїм житті лиш раз "весну"; така натура була в його. Я була горда, що він якраз мене вибрав. Він міг ще світлішу партію зробити, однак його прикувало моє образовання до мене і пересвідчення, що я одна гідна виховувати його сина по його дорогій, незабутній жінці, і що він чується тим щасливий... І я виховувала цю його дитину з найбільшим старанням та й не жалую свого труда і любові, бо нагорода за це наступила вже. Іван (так звався той син) — то одинока радість мого життя, а як бог допоможе, то послідні літа проживу коло його; це обіцяв він мені, і він додержить слова.

Він уступив лиш на якийсь час до маринарки, головно тому, щоби звидіти світ; опісля хоче осісти тут і зажити життям і звичаями свого колись так почитуваного і загальнолюбленого батька. Я не знаю його, того Івана; від часу, як я тут у пані Марко, не відвідував її ані разу, але вона зве його своїм ангелом, а листи його до неї дишуть глибоким поважанням, тонким чувством і незвичайною інтелігенцією.

У пані Марко широке знання, а дар бесіди імпонуючий. Коли говорить, можна за нею писати, її мова поправна, інтересна, і в неї разить лише одно. Обдарена багатою фантазією, пересаджує кожду прожиту подробицю, представляє її майже неможливою. Часто оповідає цілі романи, в котрих грає завсігди сама головну роль. Я прислухуюся їй радо. Всі її оповідання уложені так зручно, кінчаться так щасливо, що вона ними бавить, мов книжка, її вигляд симпатичний, а сама вона поважна, спокійна і держиться дуже строго давнього доброго тону. Це послідне личить її істоті знамените, і я не можу собі уявити, як вона могла б уживати таких рухів або слів, як тітка, або навіть і таких поглядів. Якраз вона дама "наскрізь добрих обичаїв", і я її за те дуже

поважаю. О, яка ж різниця між нею й тіткою! Ні, це вже таке щастя, що я дісталася до неї, що, мабуть, іншого й не просити мені в бога...

Коли я оповіла їй свою одностайну історію, розказала вона мені свою майже в тій самій хвилі, мов у відповідь і з якоюсь гордістю. В її історії було стільки романтики, стільки подій, стільки осліплюючих хвиль, що я майже соромилася свого життя "без подій".

— Так, так, — говорила вона, — і то не є ще все, що я тут оповідаю; коли б списала те все, що прожила, скільки поклонників мала я в своїх молодих літах і з якого роду, то не одна завидувала б мені або й прозвала безумною, що я слухала лиш голосу серця, а не розуму і не вибрала за мужа якого графа, лиш лікаря...

Я люблю і поважаю її щиро, а вона для мене добра і щира, мов бабуня.

— Бідне дівча! — каже мені не раз, гладячи раз по раз моє волосся (о, вона його так часто подивляє). — Ви навіть не знаєте, що то значить бути "молодою", а ще менше "молодою і гарною", та зате ви скінчений характер. Коли мій великий льос виграє (вона об тім часто говорить), то виберуся в велику подорож і заберу й вас з собою.

— Тоді поїдемо до Швеції і Данії, — обзивалася я і майже чула, як мої очі засяяли. Я була в скандінавську літературу "по вуха" влюблена, і мріяла все об тім, щоб побачити хоч Данію, як не всі ті північні країни, з їх чудово-гарними краєвидами, з їх фіордами, з їх мужами, як Стріндберг, Брандес і пр. Особливо до Данії тягнуло мене. І. П. Якобсен, котрого творами я, мов звуками улюбленої рідної пісні, впоювалася, був її сином і все, що тикалось тієї дрібненької країни, займало мене глибоко.

— Добре, до Данії, а також до Італії, до Неаполя... — Вона усміхалася любо де мене, мов рада була вже тепер з моєї утіхи, яку я мусила б тоді відчувати.

Однак великий льос не виграє і ми сидимо тихенько та живемо спокійним, одностайним життям.

Пані Марко займається політикою, прегарними гафтами [81], своїм городом і цвітами, котрими всі покої її дуже гарного помешкання майже переповнені. Я віддаюся по сповненню своїх обов'язків, як каже вона, "приватній філософії".

Живемо в згоді, і між нами не заходять ніколи такі непорозуміння, як, напр., з тіткою. Вона вирозуміла і зглядна [82], впрочім, і зовсім інша людина, як тітка. Часами буває дразлива, але це має свою причину в її недузі (у неї серцевий блуд), і тоді буває майже невиносимо прикрою. Однак чи я не перебувала школи, в котрій навчилася складати покірно крила гордості? Чи зносила я стільки горя на те, щоб не узглядняти настрою хорих? Ні, я стала терпелива і лагідна, а та моя лагідність ломить тверду вдачу старої дами і з'єднала мені щире прив'язання її назавсігди.

— Знаєте, Наталіє, — казала мені одного разу по викликаній нею сцені, — що я просиділа би не раз і годину та дивилася б на вас, як ви сидите он там похилені над роботою, на ваш лагідний непорочний профіль, на ваші сумовито зложені уста, котрі свідчать ясно, що знаються з жалем аж надто. Тоді говорю собі самій: чому сироти нещасливі? Чому й я не раз така прикра і жорстока для вас, хоч знаю добре, що вас вигнало з-під рідної стріхи між чужі люди? Чому, чому воно так? Не гнівайтеся, дитинко, на мене, говорить, бог мені свідком, що це недуга чинить із мене таку тиранку і що ви мені дорогі й милі, мов власна дитина...

А я кинулася до неї та просила її, щоб не говорила так, що того не можу слухати, що вона добра, що я недугу від вдачі вмію розрізнити і що я не уражена, ні, нехай вона собі не робить закидів, не дразнить себе даремно; що, може, я й справді провинилася чим, сама винувата за її злий гумор... а сльози так і тиснулися до очей, тиснулися, і я з болю мало що вголос не зойкнула! Але перемогла себе. Я мала те пересвідчення, що вона була справді добра, бачила пречінь не раз, як рятує деяких бідних, що лиш коло неї туляться, та й для мене добра, і вже тим самим гоїть рану, що признається, що завдала її. Мені й цього доволі, я й за це вдячна...

Знайомих маю досить, однак щирих товаришок лиш дві. Одна — то молода малярка, прехороша поетична душа, а друга молода заміжня й дуже інтелігентна жінка, на ім'я Оксана Б.

З чоловіком своїм розвелася по році подружжя. Не був їй до пари. Їх подружжя було "непорозумінням", як оповідала сама, котре не могло чим іншим скінчитися, як розлукою. Любов до нього змінила її, а щоб не "отупіла" цілком, розвелася з ним на неозначений час і вернула до родичів, у котрих пробувала й досі.

— Не думайте, що він лихий чоловік, — говорила мені, — він навіть дуже добрий, і лиш ми не розуміємося! Я заподатлива і зам'яка супроти його хоробливо консеквентної вдачі, жорстокої упрямості, і він мене нищить своєю істотою. Що ж, чи було нам задля церковної зв'язі і далі жити разом та замучувати себе? В мене є маєток, і я пішла своєю дорогою, а він остався радо сам. Ми розсталися в мирі і так, що коли одно за другим затужить справді, можемо знову зійтися...

Говорила заєдно, що вже в натурі подружжя лежить те, що воно тратить із часом на красі, і що модний [83] чоловік нездібний до його. Або, може, нездібні до його немічні характери? До нас заходила дуже часто, з панею Марко зналася вже віддавна і була навіть її ученицею, а її сина, т. є. лікаря — звала своїм товаришем. До мене горнулася, мов та бджола до меду, а я любила її так само щиро. Була вразлива,

честолюбива і дуже музикальна, а з саркастичного настрою не виходила майже ніколи. Мене впевняла, що я характер трагічний з "артистичними зарисами", і що не смію ні за що в світі "віддаватися". А я й не думаю ніколи виходити заміж.

Я віддалася "приватній філософії", щоб казати вже словами доброї Марко, і живу собі спокійно, цілком удоволена. З товариств, в які ходжу рідко, вертаю майже завсігди втомлена і розстроєна. Я, молода, чуюся між ровесницями самотньою і старшою. Оповідала я раз про те пані Марко й питала в неї, що це таке.

— Ви виросли понад буденщину і традиціональні погляди, — відповіла вона, — а дух ваш мчиться вперед. тому чуєтеся в їх товаристві самотньою. Чим дальша висота, тим і самотніша, — чи вам це ніколи на думку не приходило? А ви ж хочете стояти вище. До вас прикладають те саме мірило, що до других пересічних молодих дам, однак ви не мовчіть стільки; виявіть себе самі свому окруженню, надайте собі самі вартість, не ждіть, щоб її надавали вам інші, а може, й такі, що не знаються на вас!

— Я не маю дару бесіди, пані Марко; ви ж це знаєте!

Вона сміялася.

— Невже ви не думаєте ясно і логічно?

— Може, й не думаю, не знаю.

— Але ж бо я в те не вірю!

— Мене привчено з дитинства мовчати так, як і терпіти.

— Чи відчуваєте тому потребу писання, що, як кажете, не маєте дару бесіди?

— Я не знаю, — відповіла я, — однак знаю те, що писання є для мене тим, чим воздух і світло.

А там — була ще одна причина, задля котрої я товариств уникала; пані Марко також її знає.

— Ви полохливий характер, — сказала мені раз, — замкнений, мов та нічна цвітка, належите до тих тонко зорганізованих натур, що вже красніють, коли їм лиш на долоню глянути.

Така вже дивна вдалася.

Заходжу звичайно в родини урядників, але тоді "прикидуюсь" майже несвідомо в якусь іншу людину, доступну їх думкам, а своє "я", котре відслонюю лиш поодиноким вибраним, заслонюю обережно перед їх цікавістю.

Одного разу привів мене один молодий розгарячений чоловік до того, що я відслонила перед цілим мені зовсім байдужим товариством мою душу аж до "наготи". Лютилася опісля за те невимовне. Про характер моїх думок настало незвичайне здивування, іменно тому, що дихали новочасністю і були свої, не визичені. Опісля велася мова про нужденне положення нашого народу і лицемірну політику поляків супроти його і правительства. Я розгарячилася аж до зворушення й чула, що мої очі горіли незвичайним огнем. Я ненавиділа поляків вже відай вродженою ненавистю і не вміла ніколи оставатися спокійною, коли говорили про них. Вкінці сказала:

— Нехай утискають нас поляки до скону [84], нехай видумують на нас плани і заходи, котрі, щоправда, шкодять нам багато, підтинають не одно життя, але яко націю нас затерти — це не вдасться їм ніколи! Ми — сонна, лінива, вигідна сила, що до терпінь звикла, мов в'язень до оков, однак, подразнена раз до крові і введена в захват, зломить тиранську руку раз назавсігди. Коли тільки сотна частина мого народу відчуває

так, як я, то ми не згинемо! Я перенята його єством, мов рослина сонячним світлом, а коли хто так відчуває, то не загибає.

— Що ви можете, бувши женщиною, вдіяти, напр., для свого народу? — обізвався якийсь румун до мене.

— Що? Коли я буду його гаряче любити, признаюся його членом усюди й у всім, то зроблю доволі.

Пізніше сказав він до однієї з моїх знайомих: "Вона свідома людина, однак що задумує властиво зі своєю любов'ю до народу? Видавати яке революційне письмо, яку "бомбу"?" — І сміявся грубим сміхом. Другий обізвався: "Вона умна, а навіть і хороша, однак я би з нею не женився, мені навіть щось подібного на думку не прийшло б. А по тому ота якась нервовість у неї, що майже відгадує чоловіка; або очі її — горять вже, заким що оповість! Духова напруженість .при ній просто замучує чоловіка. Ні, ні, моя жінка не така має бути! Напр., не можу собі уявити, щоб вона мені подавала рано до ліжка каву або щоб вийшла проти мене з шніцельком; а до того ще бідна... бррр!"

Я сміюся з таких "мужів" і уникаю їх товариства, мов уразливих мух. Я й не "люблю" нікого й не клопочуся ніякими мужчинами; а коли думаю про них, так стоїть між ними Орядин, як світило. Я з ним не сходжуся ніколи, хоч він і живе тут, однак знаю, що він іде "вгору". Він працює в одного з найзнатніших адвокатів і про його говорять, що він "бистроумний і здібний чоловік". В жіночім світі уходить за пожадану партію, тим більше, що є гарний і не робить собі з жінок нічого. Проживши тут у пані Марко майже цілий рік, не стрічала я його ніколи, і аж в остатніх днях згаданого року зійшлись ми припадком [85]. Одного разу зайшла я до бібліотеки якогось товариства, щоб там вибрати якусь книжку для пані

Марко. Саме в тій хвилі, коли я хотіла вступати в кімнату, створилися двері зсередини і він вийшов. Побачивши мене, змішався до

переляку: тим часом я, урадувана побаченням його, усміхнулася; однак він лиш поздоровив і, не промовивши до мене ані слова, відійшов чимскорше. Його переполох і змішання вразили мене так сильно, що я майже забула, чого сюди прийшла. Я не була йому ще байдужною, це помітила я відразу. Так лякатися можна лиш тих осіб, про котрих думається много, а уникається їх. Я усміхалася свавільно при спогаді цілої притичини, воно настроювало мене в першій хвилі весело, так, в першій хвилі: бо опісля думала я вже довго й інакше про його. Ми би ще могли злучитися, думала я між іншим, однак злука з ним не була для мене чимсь дуже важним.

Вернувшись цього-таки вечора з прогульки з панею Марко, я кинулась втомлена на софу і обернулася лицем до стіни. Я аж до втоми надумалася над ним. Не бачачи його цілий рік, я майже забула про його, а тепер віджила нараз ціла минувшість, і я почула його вплив. Чи це вплив його вигляду — він змужнів ще більше і змінився — чи це вплив тієї якоїсь сили, що панувала завсігди наді мною, навіть помимо всього опору з моєї сторони?

"Die Liebe ist ein weites Meer und hat seine Ebbe und Flut, seine Brandung und Riffe, seine sturmbewegten Wogen und seine glatte und klare Spiegelflache" [86], — стояло раз в однім дуже гарнім любовнім листі одного німця.

* * *

Небавом по тім подибала я його знов. Я йшла з Оксаною і пізнала його вже здалека.

— Це гарний мужчина, що он тут іде, Наталко! — замітила вона.

— Гарний.

— Він минає щодня попри наше мешкання, став недавно моїм сусідом. Придивіться йому добре, в нього є раса.

Я мовчала, затаївши своє нагле зворушення. Я ніколи не згадувала молодій жінці про свій "роман" з ним, а тепер не була до того відповідна хвиля. Він надходив чимраз ближче. Я знала його надто добре, щоб не помітити зміни, яка зайшла з ним у тій хвилі, коли минав нас. Його очі розіскрилися так, що це "щось", що обгортало його давніше при мені, заволоділо ним і в цій хвилі! Я могла би собі подумати, що він мене не завсігди "любить", хоч як ми розсталися... Він поздоровив мене майже упрямо.

— Ви знайомі з ним і не кажете ані слова! — накинулася на мене Оксана.

— Це знайомість ще з моєї батьківщини, — відповіла я побіжно.

— Чи ви знаєте його ближче?

— Знаю.

— Що ж це за один?

— От собі!

— Його хід характеристичний, — щебетала вона.

— Справді, — обізвалась я. — В нього відповідає собі все посполу, його хід, його рухи, його письмо і характер — все однакове.

— А серце його?

— А мене що воно обходить?

— Ох, які ж ви прудкі! — І вона розсміялася. А я подумала собі якраз те саме, що перед роком, при розстанні, і майже тими самими словами: "Таким люблю його, гордим і сильним", — а опісля посумніла...

* * *

Одного дня, може, в три місяці по тій стрічі, пішла я з молодою товаришкою на якусь наборзі уладжену виставу образів. Ми знаходилися в передпослідній кімнаті. Молода дівчина задержувалася довго при кождім образі, а я вертала все наново від одного до другого. В притикаючій послідній кімнаті чути було, як мужеський голос щось поясняв, а на те відповідав якийсь голос жіночий; цей мужеський здавався мені знайомим. Минаючи попри створені двері, заглянула я незамітно в кімнату і побачила там Орядина. Перелякана, метнулась я вперед, однак він побачив мене. Зараз по тім почав до когось дуже голосно говорити і сміятися, і ніколи, ніколи в житті не забуду я інтонації мови його і характеру його тодішнього сміху! Одно й друге тикалось мене, мало мене понизити.

Я чула, як спаленіла сильно. Він сміявся так, мовби йому хто дарував мільйони, і заявляв мені тим сміхом, що не журиться мною зовсім. Це зранило мене так, що я з досади майже задрижала. Який здавався гордий, що переміг чувство любові, і як йому було з тим спішно, щоби мені дати те відчути! І я відчула це, як бажав. В мене слух для модуляцій людського голосу незвичайно тонкий, а чуття не менше, і тому не обманило мене ні одно, ні друге. Чи він соромився своєї любові до мене? Була це ненависть чи гордість? Яка гордість?

І я терпіла від того аж до знесили.

Коли ловлю себе на тім, що його образ стає перед мою душу, то я заявляю собі насмішливо, мов якійсь іншій істоті, що про те все люблю його. Заразом обгортає мене почуття, мовби тепер із цією любов'ю

приступало до мене щось величне і поважне, щось, що лучається чоловікові лиш раз в житті... Іншим разом закидую все і поринаю в праці.

Уздрівши його якось раз в місті вже здалека, я забігла скоро в якусь протилежну вулицю і втікала нею так скоро, як лиш при людях випадало, щоби не подибатись із ним. Сильно зворушена, відчувала я цілком те саме прикре чувство, що тоді при його сміху на виставі — гидке чувство покори...

IX

І знов минув довгий одностайний час, минула зима, настає літо. Про Орядина мені майже байдуже. "Відцуралась" його майже цілком, і живу знов "спокійним" життям. Нового в нім не лучалось мені нічого, хіба, може, те, що в мене одним знайомством більше. Пізнала я сина пані Марко, лікаря; пробував у нас щось шість неділь.

Одного дня прийшов від його лист, в котрім писав, що прибуде. Сам не надіявся, що якраз тепер буде мати нагоду побачити свою матір; однак пізніше відплине, може, де далеко і подорож та забере багато часу, тому користає зі свобідних шістьох неділь і прибуде, щоб оглянути свою батьківщину і дорогу матір.

Утіха пані Марко була невимовна. Не бачила його майже три роки і їй здавалося, що з його приїздом прибуде все її минувше щастя, вернуть гарні дні її минулих літ, і вона аж поздоровіла.

— Я ладилася вже вмирати, — говорила своїм знайомим, усміхаючись весело, — а тепер аж поздоровіла.

Ціла хата готовилася на його приняття, мусила пристроюватись, мов молода для молодого. Все блищало, сяяло в ній, дихало якоюсь святочністю, новістю, якимсь ожиданням. Для нього призначена кімната сталася осередком думок доброї матері і вона була би найрадше

прикрасила її лиш самим золотом і сріблом. Найкращі і найдорожчі цвіти мусили перенестися до його кімнати, а вона, любуючись їх барвним видом, говорила раз по раз, що він їх любить, любив їх ще малим хлопцем...

Я боялася його приїзду.

Відвикши від мужчин, я стала майже несмілива і боязлива й уникала з ними стрічі. Мене обгортав неспокій при думці, що прийдеться небавом проживати з чужим незнайомим чоловіком під одним дахом, стрічатися з ним по кілька разів денно, сидіти разом при столі, відповідати на його питання. Це було мені дуже не в смак, і я зітхала нишком і просила бога, щоб той час минув якнайскорше, і щоб ми знов лиш обидві осталися, проживали тим тихим, спокійним життям, як досі.

Від часу до часу прокидалося в мені і чувство зависті. Пані Марко, котра займалась досі лише моєю особою, "любила" досі найбільше мене, звернеться цілою істотою (так думала я) до свого того боготвореного сина, і я остануся для неї лиш "товаришкою", потрібною тільки до услуги.

Я була привикла до того, що з її окруження була я їй найсимпатичніша, що своє серце виявляла переді мною і ділилася найменшою думкою зо мною. А тепер, може, зміниться то. Тепер прибуде він, син того укоханого мужа, котрого не забула й досі, і йому будуть мусити всі вступитися. Я насамперед! Так, я відчувала, що з його приїздом зайде зміна і в моїм житті, і що в його особі зближається до мене якийсь неприятель, і то такий, перед котрим треба буде, може, поклонитися. Те, що пані Марко об нім оповідала і що дихало з його писем до неї, викликало поважання, і вже на сам спогад, що, може, й я буду мусити коритися йому, ворохобило моє нутро, наповняло якоюсь горестю і упрямістю. Я не хотіла нікому коритися, ні, я й не потребувала цього чинити, а супроти нього вже зовсім ні!

Коли настав день його приїзду, я ходила зворушена, роздразнюючись чимраз більше прерізними дрібними орудками, що їх на просьбу пані Марко я полагоджувала для нього.

"Я вже тепер його обслугую, — говорила я глумливо до свого серця, — а коли приїде, то буду лиш при дверях стояти і ждати на прикази".

Коли надходила година його приїзду, я випросилася ніби до Оксани і пішла далеко на прохід в поле. "Так, — думала я, — нехай собі вже тепер приїжджає, нехай вітаються досхочу, тішаться собою посполу. Я бодай не буду при тім і не почую приказів: "Наталіє, веліть подати каву", або "веліть подати воду, зачиніть вікно" і т. д.".

І пішла. Ходила я і блукала довго-довго по полю. Мучилася різними роздразнюючими думками, різними спогадами з минувшого і теперішнього життя. Думала про Орядина, про його гордість, про те, що не бачила його вже так довго, а хоч і бачила, не поговорила з ним ні слова; думала над тим, що ненавидить мене тепер і що я дуже, дуже опущена, осамочена, не маю нікого в світі, хто би займався моєю істотою, переймався нею наскрізь, як, напр., бабуся! І я згадала її, а згадавши її, сплакала мимоволі. Так, я блукала сама між людьми, мусила собі сама бути і провідником, і оборонцем, і всім на кождім кроці. Чи така вже моя доля довіку? Нерозумна я, коли думала якийсь час, що оця жінка, котрою мене бог мов за всі дотеперішні муки нагородив, любить мене хто знає якою любов'ю! В неї пречінь хто інший, ближчий серцю, як я, чужиниця, товаришка, — хтось, супроти кого вона має і обов'язки, коли тим часом я побираю плату за все, що роблю для неї — і вона мені нічого не винна... Ні, ні, вона не винна нічого, її заплата і презенти перевищують геть-геть мою працю в її домі...

Такі і подібні думки дразнили мене, мов невидимі демони, доки сонце не ладилося до заходу, доки додому не вернула.

Вернувши, хотіла я зайти незамітно до своєї кімнати, однак мов наперекір мені сиділа пані Марко зі своїм сином на веранді, котру я мусила переходити, щоб дістатися якнайборше до своєї кімнати. Несміливим кроком підходила я до дому. Я знала, що люди на веранді мусили мене вже здалека замітити; я ж переходила зільник, що пишався перед їх очима, і не могла остатися незаміченою.

— Ходіть, Наталіе, ходіть уже раз! — кликала з нетерпеливою радістю пані .Марко, коли я підійшла вже до сходів веранди. — Де ви так довго забарилися? Я вже туй-туй що не розгнівалася на вас. За вами посилала до Оксани, бо ви казали мені, що ідете до неї... Ой, з вас великий крутар! — додала ніби серйозно і, всміхаючись, погрозила пальцем. — Ви, певно, боялися по свому звичаю стати мені в чім-небудь на заваді, напр., нині при стрічі з моїм дорогим сином. Я вас добре знаю! — І звертаючись до молодого чоловіка, що сидів біля неї і замовк, побачивши мене, додала: — Це та сама, Іване, що я тобі об ній писала. Вона уприємнює мені дні, живе зі мною в тій самоті і зносить всі вибаги мої терпеливо. Це вона, Наталія Верковичівна!

Вражена щирими словами пані Марко, я встидалася своїх передуманих дум і недавно ще почуваної зависті. Змішана і трохи заклопотана, спинилась я на веранді і майже не знала, в який спосіб обізватися. Так само була я й дуже здивована. Переді мною стояв цілком інший чоловік, ніж я собі його досі уявляла. Нічого геройського не було в нім, ростом чи не нижчий від мене, з лиця майже негарний, опалений сонцем, темно-русявий, з окулярами перед ясними, проникливими очима, котрі спочивали тепер з холодною цікавістю на мені.

— Мило мені пізнати вас, — обізвавсь рівним, звучним голосом, — тим більше, що почуваюся вашим довжником. Мати писала мені багато гарного про вас. — І з тими словами подав руку, ні, не руку, а два пальці. Я ледве доторкнулася їх, склонившись майже незамітно, а відтак і віддалилася до своєї кімнати. Стільки було всієї бесіди між нами сьогодні. Коли я, покликана наново панею Марко, прийшла вдруге між них на веранду, він оповідав далі щось матері і мов не замічав мене. Та й

мав же він що оповідати: він подорожував стільки по світі, пробував щохвилі в інших країнах, бачив стільки, тож і міг оповідати, мов "з книжки". Адже задля пізнання світу вступив до маринарки. Я сиділа недалеко них мовчки, слухала і приглядалася йому. По нім було видно слов'янське походження, хоч здавався мені дуже знімченим. Говорив знамените німецькою мовою і з очевидним замилуванням; з його рухів видко було певність, а з його мови широкий світогляд. Мені навинулася мимоволі замітка Оксани, що він "європеєць" і що йому цілком байдуже, до якої він нації належить. З його бесіди додумувалась я, що він демократ, хоч із другої сторони пробивавсь у нім якийсь аристократизм, котрий застерігається заздалегідь від усякого спільництва з тим, що звуть "плебейськістю", сторонить від його в думанні і в учинках.

Я прирівняла його до Орядина, і він видався мені контрастом того ж. Орядин був з виду гарний, майже пишний, а цей майже поганий. Орядин був інтересний своєю непостійністю, своєю гарячою, лиш почасти гамованою натурою, а цей своєю тонкістю так в рухах, як і в думанні, своєю лагідною певністю.

Від часу до часу задержувався в бесіді його ясний, бистрий зір на мені, мов слова його говорилися і для мене, але я знала, що вони не були і для мене висказані, я відчувала це. Його істота була мені така чужа, така далека всьому тому, в чім я жила і чим була наскрізь перейнята, що мене обгортало все наново чувство самотності, і я мимохіть зверталася в думці до Орядина. Він інший, стоїть чимось так близько до мене, чимось споріднений зі мною, чомусь так добре, добре знайомий! Чому загнівався? Яке зло заподіяла йому? Для чого хоче мене понизити? Адже ми одної матері діти, доля наша змалку трохи не однакова! Коли б він знав, яка я самітна, як жадна не раз сильної опори, соромився би свого поведення...

Цього вечора чулась я дуже нещасливою. Пані Марко майже не замічала мене, а я старалася всіма силами не звертати ні її, ні його уваги на себе. Вона, ущасливлена поворотом сина, говорила раз по раз, що він "цілий батько", дивилася, слідила за ним вогкими очима, гладила його

по лиці, по волоссю, мов малу дитину, а він, розжалоблений тою любов'ю і майже засоромлений, цілував вдячно руку, що провадила його з наймолодших літ і стерегла від зла і горя, мов рідна мати.

— Ти мені ніколи не справляв гризоти, — чула я, як до нього ніжно говорила, — цілком так, як твій дорогий отець. Ти будеш колись так само добрим мужем, як він, вірним таким... не правда ж, мій любий, любий сину?..

— Що я люблю, люблю вже навіки, — відповів він їй півголосом словами поета Гейне... І ті слова запали мені глибоко в пам'ять. Гарні!

* * *

Спершу держався від мене подалеки, мовби боявся з моєї сторони якого нападу на себе, а я, горда, несмілива, вразлива, задивилася на його і поступала собі так само, що аж смішно було. На його питання відповідала коротко і холодно, нагоди остатися з ним самим хоч би і як коротко уникала тривожно, а коли не могла від того оберегтись, то сиділа вже мовчки, з опущеними віями і не заговорила ніколи перша. "Я не забуваю, що я товаришка! — говорив йому мій погляд. — Не забуваю, не бійтеся! Я до вас не зближуся ані на один крок, ані одною думкою, я не з тих, перед котрими треба утікати!"

Чи він розумів мене?

Не знаю.

Пізніше, т. є. коли минув перший тиждень, став іншим. Розпочинав сам розмову, оставався радо в моїм товаристві, а деколи задержував майже насилу різними питаннями, коли я не хотіла з ним довго розмовляти. Звичайно розпочинав розмову розпитуванням про життя і привички своєї матері або про її заняття, опісля переходив на моє заняття, мої замилування... про те, що мене найбільше займало, про

музику, літературу, про мої знайомства. Розпитуючи про знайомства, дивився на мене довгим, повним поглядом. Я відповідала коротко, ретельно, мов мусила так відповідати; він мав, впрочім, дивний і лиш йому властивий спосіб питати. Чинив це так лагідно, так спокійно заразом, мовби то не "товаришка" стояла перед ним, а якась сполохана, чудна птаха, готова утекти йому з-перед очей щохвилі і не вернутися. "Тому він і лікар, — думала я собі, — привчився з різними людьми різних способів".

Часом, коли я безмовно і безшелесне вешталася по хаті, чи спрятуючи що-небудь, чи поливаючи цвіти, чи переходячи по що-небудь через усі кімнати, слідив неустанно поглядом за мною. Спершу боялась я тих проникливих цікавих поглядів з-поза окуляр, але з часом привикла я до них, і вони не здавалися мені вже такими гострими, тим більше, коли я переконалася, що він наскрізь лагідна натура.

Одного разу було в нашім городі занятих більше робітників: копали ставок. Він наглядав за працею сам, вештався невтомимо біля них від рана до вечора, оповідаючи їм бог знає що, пояснюючи та навчаючи їх про різні, їм незвісні речі. Довідавшись при тій нагоді, що в одного з них дитина вже від довшого часу слабує, зайшов туди переконатись наочно об усім. Одному з робітників виробив прохання, щоби його старого немічного батька приняли в дім бідних, а одному виробив місячну запомогу. Цей був уже старий чоловік, походив зі значної колись родини і стеріг завсігди вліті нашого городу.

— Прийдеться зі старою просто з голоду згинути, коли сили в руках не стане, — говорив досі, — бо жебрати не вчився я замолоду та й на старість не потраплю.

Ми були би об тім всім і не знали, коли би старий не оповів нам того, а мати подужавшої дитини не прийшла подякувати за добрий вчинок і грошову поміч, яку від його дістала, його не було тоді дома, однак пані Марко обіцяла бідній, що перекаже синові слова подяки... Коли повернув і вона все докладно переказала йому, спалахнув, мовби його хто

окропом обілляв. "І не мали що згадувати, та це", — відповів. А побачивши припадком і мене, зморщив брови, вхопив капелюх і вийшов знов кудись.

По трьох неділях стали ми вже цілком добрими товаришами. Я навчилась розуміти його лагідне, однак супроти себе майже строге поступування, а він, пізнавши мою вразливу, полохливу вдачу, обходився зі мною ніжно, обережно, мов з мотилем.

— Ви боялися мене спершу, сторонили від мене, — сказав мені одного разу, коли ми сиділи якось у кімнаті, я при якійсь "терміновій" роботі для пані Марко, а він з газетою в руках, читаючи що інтересніше уголос.

— Боялася.

— Чому? — Його ясний повний погляд спинився вижидаюче на мені.

Я в першій хвилі вагалася оповісти йому, що мене від нього відпихало, але врешті сказала. А то, як мені здавалося, що він боявся мене, немов маловажив за те, що я лиш "товаришка"! Здавався мені зарозумілим і надто критично успособленим; я чулася при нім пригнобленою, боялася і того, що він стільки знав і бачив. (Тут він усміхнувся весело). Мені неустанно привиджувалося, що він у глибині свого серця глумить собі з мене і з того, що мені було найсвятіше.

Він прислухався спокійно моїм словам, мов ждав ще дальших і дальших об'яснень, а врешті сказав так само спокійно, майже байдуже:

— Це правда, я уникав вас дійсно. В мені якась особливша і непоборима антипатія супроти всіх товаришок, гувернанток, учительок і тим подібних істот. Чому, сам не знаю. Може бути тому, що вони нагадують мені тих, що хотять tout prix [87] стояти "самі". Я мав часто нагоду стрічатися з невикінченими емансипатками, а ті так обридли

мені з своїм "питанням жіночим" і балаканням про рівноправність, що я їх ніколи не можу стерпіти. Не думайте, — додав поважно, — що я належу до тих, що моляться до непросвіченої женщини, що їх ідеалом або молода неосвічена наївна дівчина, або заміжня жінка з величезним білим фартушком і купою ключів при боці. Я знаю, що викликало рух жіночий, так само, що викликало й соціалізм і інші об'яви в суспільстві. Я знаю, що вони і мають право домагатися того всього, чого власне домагаються; я переконаний, що вони доб'ються колись своїх жадань; лише, бачите, я не можу цілком з тим погодитися, щоб жінку трактовано лише як людину, як це власне роблять оборонці полу жіночого, а не також, як і жінку.

— Так у вас жінка не те саме, що людина-чоловік?

— Чи словом "чоловік" називається лише мужчину?

— Ні, однак його життя більше забезпечене, ніж жінки.

— То своєю дорогою; але було би лучче, коли б зі зміною обставин не зміняли і жінки свого характеру, т. є. не зміняли насильно. Я хотів би, щоб обставини змінялися задля них, а не вони задля обставин або задля якоїсь "свободи". В моїх очах женщина — то щось таке несказанно гарне, тонке, як і мужчина в своїм роді. Однак обоє тратять на красі, коли одно приймає те, що належиться другому.

— Чи жінки змінюються так сильно, на вашу думку ?

— Ах, змінюються! Чи ви гадаєте, що з доступом до всяких занять і до всяких наук зробляться сильнішими, напр., в характері?

— Я думаю, що так!

— Ну, воно здається так, однак чому здрібнів дух у мужчин, хоч йому подають широку науку змалку, аж до пізнього віку? Чому стає плиткий,

поганий, самолюбний, задоволений із себе так, якби осягнув уже найвищий верх досконалості і дальше не потребував сягати? Чому воно так? Чому знам'я нашого часу — самолюбство і обезсилення? Чи вам не приходило інколи на думку, що в думанні людськім ндетав застій, що воно потребує якогось, сильного порушення, щоби змінилося, віджило, але не теперішнім плитким, самолюбним життям, лиш якимсь кращим, чистішим і сильнішим! Нинішні часи, — додав по легкій задумі, — пригадують мені морську тишину, напр., під рівником [88]. Горе кораблеві вітрильному, коли натрапить на таку нещасну пору. Ви, мабуть, не знаєте, що воно таке. Без подуву вітру жарить сонце огнем незносним і розкладає вкупі з кислородом воздушним всі органічні тіла. Вода морська починає гнити, і гидкий жовто-брунатний слиз окружає корабель довкола, як далеко засягне око. Гниль уділюється м'ясу, хлібові, солодкій воді і всім харчовим засобам, що корабель везе з собою. Та гниль переноситься помалу і на людські тіла, і нема на неї ліку на цілім світі. Спочатку міг би сильний вітер зробити цьому пагубному процесові кінець, однак пізніше не приносить і він уже пільги.

— Страшно вмирати такою смертю! — обізвалась із співчуттям.

— Не правда ж? — відповів. — І вихор на морі приносить смерть, але се вже іншого роду погибель. В ній гине чоловік бодай з піднятою головою, бореться і за себе і за других, гине хоробро, коли тим часом там у тишині гине, мов собака. Нинішні часи подобають у дечім на таку морську тишину, і в них також багато-багато гнилі, їм треба також сильного зворушення, щоби "подужали". Однак щоб завернути знов до першого питання: ви "боялись" мене, думали, що я успособлений надто критично, чи не так?

— Так.

— Ви, може, думали, що я маю вироблене яке-небудь правило, за котрим суджу все механічно? Я критик, се правда; часами навіть і безмилосердний критик, однак більше над собою, як над другими. Всіх людей не можна брати за одно з'явище, осуджувати без розбору тому,

що всі родяться, їдять, ростуть і вмирають. Ні, у кождого своє "я" цілком нове, хоч в дечім і подібне до своїх предків, як кажу, задля того не може ще один відповідати за всіх або всі за одного, і тому я лагідний в осуді других. Люди для мене дуже, дуже інтересні, — говорив задумчиво далі, — ще більше, як природа. Люблю в них вглиблятися, відгадувати їх, а то, в чім вони сильні, в чім оригінальні, в чім гідні погорди, а в чім величні, — але взагалі я для них терпеливий і уважний тим більше, що я лікар "тілом і душею" і маю часто нагоду глядіти повним поглядом у глибінь людських душ і бачити причини деяких "чудних" її з'явищ. Чи тепер не будете вже мене боятися? — спитав мене, і по його майже дівочих устах пробіг усміх.

— Ні.

— Це мені мило, — відповів з очевидним вдоволенням, а по якійсь хвилі обізвався цілком одверто: — Мати оповідала мені дещо з вашої минувшини, і я вас тепер також ліпше розумію!

При тих його словах я спаленіла і змішалася. Пані Марко мусила йому споминати певно й про Орядина, а може, навіть після своєї привички і пересадила мої відносини до його. Вія спостеріг моє замішання і занепокоївся чогось і сам. Це послідн скріпило мене в моїм підозрінні.

— Вам це немило? — спитав, дивлячись на мене своїм звичайним слідячим поглядом. — Вона нічого такого не говорила, що кидало би на вас хоч крихітку тіні, противно! Тепер я вас дійсно поважаю. Доказом того нехай вам буде те: коли б вам прийшло на думку йти деінде за "товаришку", я би просто, хоч і не маю до того права, не пустив вас!

Я усміхнулася.

— Так що мені робити?

— Нічо. Жити собі так дальше.

— Як то, без заняття?

— Ну, займайтесь тим, до чого у вас найбільше спосібностей!

— Це було би й мені до вподоби, — відповіла я ще завсігди усміхнене, — однак із чого жити?

— Ах! — сказав він, немило вражений, і зморщив брови. — Знов оця погана річ! — А. відтак додав, усміхаючись гірко: — Це найголовніша причина, що виробляє тепер більше слуг, як людей, що затирає чимраз більше гордість і оригінальність і творить плебейськість!

* * *

Гарно, прегарно живеться, відколи він тут. Від його віє іншим духом, свобідним, повним охоти до життя, віри в кращу будучність; я сказала би: і б'є сонцем...

Не знаю, але коли прислухуюся йому, то мені здається, що те, що він говорить, я десь уже раз чула або знала сама з себе. Мені майже все знайоме, що він говорить, так мовби він був мною, лише досконалішим, з більшим довір'ям до власних сил і з більшою погордою до рабства і немочі.

Не боюся його більше. Противно, маю навіть до нього сліпе довір'я, хоч супроти його я не така смілива, як супроти Орядина. Оповідаю йому не раз стільки, просто думаю вголос перед ним. А він слухає, слухає... майже задумається або задивиться кудись далеко вперед себе, і тоді люблю на його дивитися, тоді його очі такі сіяючі, я сказала би щасливі. Чи він знає, що вони в його так сіяють? В його товаристві я спокійна і певна, зовсім так, мовби мала пересвідчення, що мені не станеться ані чого болючого, ані мене не обидить ніхто. Я і слухаю його, коли він мені

що радить, і послух той не має для мене нічого понижаючого. Він належить до тих людей, що ані своїх гадок не накидують нікому, ані не обманюють ніколи. Я помилялася, коли думала спершу, що в його нема національного почуття; противно, він чується хорватом "душею і тілом", але зате його вражає майже немило моя ненависть до поляків.

— Не лиш я одна ненавиджу їх, — відповіла я йому, — ми всі українці не можемо їх любити такою любов'ю, як, напр., прочих слов'ян, вони наші найтяжчі вороги.

— Я розумію, що любити не можете їх, — відповів він, — але мені здається, що така сліпа ненависть — то звичайно доказ інтелектуальної немочі. Коли б українці стали завтра сильні, то вони зараз перестали би ненавидіти поляків. Не так?

— Може, й так! — відповіла я. — Але поки що відчуваю для них більше ненависті, як поважання. Вони понижають нас, а цього годі відчувати!

— То не давайтеся понижати! Це залежить пречінь цілком від вас. Доведіть їх працею до того, щоб вони вас яко своїх ворогів поважали, бо інакше: "Wer sich zum Wurme krummt, darf nicht klagen, dab er zertreten wird" [89] — як каже десь Кант цілком справедливо.

— То правда, — відповіла я, — але ота правда болить мене...

Ясними погідними днями ходимо на прогульку далеко поза місто: пані Марко, Оксана, я і він. На моє жадання оповідає він про море і його красу, а за те я мушу йому оповідати, коли йдемо, вдвійці, про своє минуле життя. Одного ясного, дуже гарного дня перед вечором вертали ми знов удвійці, трохи віддалені від пані Марко і Оксани, і я оповідала йому на його жадання знов щось із моєї "минувшини". Врешті сказала, усміхаючись:

— Вже не знаю, що оповідати!

— Так ви оповіли мені вже все? — спитав і вп'ялив свої великі очі повно на мене.

— Все.

— Все? — спитав ще раз з чудним притиском. Перед моєю душею станув нараз Орядин, і я, бог знає чому, спаленіла. Не підводячи до його очей, відповіла непевним голосом: "Все, про що можна говорити". А він не питав більше; затявся і мовчав. Трохи згодом прилучився до Оксани і пішов з нею скорим кроком вперед, полишаючи мене і пані Марко далеко за собою. В хаті і при світлі видався мені таким, як в перших днях свого приїзду. Повздержливий, недовірчивий, холодний і уникав мого погляду.

До сьогоднішньої днини не знаю, з якої причини змінився, але знаю, що моє серце дрижало, мов поранене, того вечора, і що відходячи до своєї кімнати на спочинок, не могла я йому, як звичайно, подати руки, і уста мої вимовляли майже насилу і ледве чутно слово "добраніч!". Він стояв на веранді, прислухаючись приказам пані Марко старому огородникові, і при моїм голосі прокинувсь, мов сполоханий.

— Добраніч! — відповів скоро, і в тім його голосі причулося мені виразно душевне зворушення і якась ураза.

"Що йому? Що йому?" — питала я себе раз по раз, і жаль і гордість стискали моє серце і проганяли сон з очей.

А поранок сього ж дня який же був гарний, ясний! Який перетканий світлом і заповідаючий препишну красу! Так, рано був веселий, помагав мені стинати рожі, казав, хоч, розуміється, лише жартом, що я цвіт лотосу, а тепер... Ні, ні, для мене не світить сонце, я вже переконалася об тім сотню разів...

Другого і третього дня був знов такий самий, а я стала така, як він мене настроїв, — і між нас немов щось уступило.

Четвертого дня занедужала пані Марко і була дуже роздразнена. Сварила на кухарку, котрої не була би від себе віддалила за ніяку ціну в світі, що зле варить; на старого огородника, що стежки в саду занедбані; на сина, що попсував її робітників і що сидить вічно в чужині, а вона опущена на ласку і неласку наймитів; а на мене гнівалася найбільше. Відказувала, що в мене нема серця, а для її особи то ані крихти. Що я на її жадання байдужна і неуважна; що хоч як їй жаль, але буде мусити обглянутися за другою товаришкою. Що в мене нема для неї часу, а на умі все лиш "літературство" і свої цілі, "бог знає які високі цілі". Що пхаю її насилу в постіль, щоби мала для себе більше часу; що вона переконалася вже про щирість товаришок і була би щаслива, якби бог забрав уже раз її зі світу, і вона не заважала нікому, і т. п.

Двері від його кімнати стояли широко створені, і він чув кожде її слово. Сидів на кріслі при бюрку [90], підперши голову руками, і мовби ловив кождий звук. Вона не слухала і його просьб та упімнень, щоби втихомирилася, а на її закид, що сидить "вічно" в чужині, а вона опущена на ласку і неласку других, відповів лагідно, що й тому буде раз кінець, нехай успокоїться! Він прецінь не задумував ніколи остатися назавсігди при маринарці, вона це знає.

Я слухала мовчки її несправедливих докорів, вештаючись безшелесне коло неї, як це вона любила, коли лежала в постелі, а відтак, пообкладавши її звичайно зуживаними ліками, вийшла зі своєї кімнати, зачиняючи за собою двері, щоби за якийсь час піти в місто задля якихсь неважних, однак недужою упрямо жаданих орудок.

Надворі лляв дощ ціле пополуднє, а якраз тепер цідив, мов із коновки. Я стояла при вікні, зворушена, понижена, і дивилася тупо вогкими очима на великі краплі дощу, що билися об віконні шиби і спливали сумовито вниз. Чувство огірчення і опущення обгорнуло мене, і я мимоволі згадала знов Орядина. Вже як було, так було, однак він не

повинен був цуратись мене. Нехай би його хоч товаришем мала, не була така опущена, мов собака, та мала перед ким хоч пожалуватися!.. А то і він... о, всі, всі! — зойкнуло нараз болісно серце, і мов у фізичнім болю притиснула я грізно зморщене чоло до шиби, силуючись здержати сльози, що тиснулися доконче до очей.

У хаті втихло...

Голосне тикання великого стінного годинника розходилося по сусідній кімнаті, мов давало такт неустанно голосно падаючому дощеві. В саду зеленіли мовби відновлені кущі і дерева, потрясувані хвилевим немилим вітром, а вузенькими, піском висипаними стежечками лисніла вода. Десь-не-десь стріпувалася захована між листям дерев, наїжена, змокла пташина, розглядаючись сумно то вдолину, то вгору. З ринви цюркотіла одностайним тоном вода і спливала цілим потічком на широку стежку коло веранди.

До дверей моєї кімнати застукано злегка, і я прокинулась із жахом зі своєї тупої задуми.

"Це він, — блиснула в мені думка, а серце забилося сильніше, — лиш він", — і зворушеним голосом попросила я вступити.

Це був дійсно він. Був одягнений до виходу.

— Даруйте, що приходжу до вас і перебиваю, може, в якім занятті, однак я йду в місто і хотів спитати, чи у вас нема також яких орудок; залагодив би їх, може, при тій нагоді. — Говорив півголосом, мов боявся збудити недужу в недалекій кімнаті, і по нім було видно легке змішання, котре хотів так затаїти, що уникав стрінутися з повним моїм поглядом.

Збентежена його приходом (досі не був ще в моїй кімнаті), не знала я в першій хвилі, що відповісти. Але опісля подякувала його за його ввічливість і сказала, що в мене є справді діло до міста, але за тим мушу

йти сама. Того бажає собі хора, а я би не хотіла в нічім їй противитися, тому що тим зворушується вона, а всяке зворушення шкодить їй сильно.

Впрочім, він сам те знає, бо розуміє її недугу найліпше.

— Вона дійсно дуже слаба, — сказав він і, приступаючи ближче до мене, взяв мою руку між свої долоні.

— Ви не гніваєтеся на неї за її несправедливі слова; правда, що ні? — спитав.

При тих словах звернувся повним щирим поглядом до мене і хотів із лиця мого вичитати потвердження на свої слова.

— Ні, пане доктор! — відповіла я, усміхаючись сумним перельотним усміхом. — Я дуже терпелива. Впрочім, як ви приходите на таку думку?

Він дивився на мене все ще тим самим поглядом.

— Сам не знаю, як, — сказав. — Я властиво прийшов... подякувати вам за ваше добре серце, а не питати про це. Пізнавши вас, бачу, що ви не спосібні метатися на кім-небудь. Моя мати справді дуже хора, далеко більше, чим я думав. Я не надіявся, що її недуга так побільшає. Коли би ви хотіли при ній і далі остатися (при тих словах спинилися його очі допитливо на мені) — то мусили би приготовитися до дуже прикрих хвиль і бути як ангел терпеливі. Я не можу додому часто приїжджати, ви ж знаєте. Моє заняття не позволяє мені віддалюватися зі служби частіше; а коли покину службу цілком, не можу ще тепер навіть певно сказати. Це залежить від двох довгих подорожей, котрі маємо ще відбути, може, за рік, два — сам не знаю. Коли б ви хотіли в неї остатися помимо всього і дальше, я від'їхав би спокійно і був би вам дуже вдячним. Ви одні можете мене заступити. Вас вона любить.

Я стояла оперта спиною до вікна й уникала його погляду.

Він здавався мені тепер помимо своєї спокійної і певної бесіди не таким, як звичайно. В його голосі знати було щось нове, незнайоме для мене. Погляд його був проймаючий і дотикав чудно мою душу.

Що це було?

Що напроваджувало його на думку, що я могла би його матір покинути, саме тепер, коли потребувала щирішої особи? Я ж їй завдячувала стільки, я ж при ній немов наново віджила! Чому думав він, що я це вчиню і покину її (і то через кілька несправедливих слів) на ласку і неласку чужого окруження або, може, на ласку тих кількох свояків її мужа, з котрими від многих ліг зірвала зносини? Чи не прокинулося в нім знов вороже чувство супроти "товаришки" і настроїло так недовірчиво? О, певно, воно мусило в нім знов зрости... і тому...

— Не бійтеся, пане докторе, я не опущу вашої матері в недузі, — обізвалася я. — Вчинила би це лиш тоді, коли би мене відправила сама; але я переконана, що вона цього не вдіє. Можете спокійно лишити її на мене і від'їжджати спокійно.

— Дякую вам, дякую вам щиро, — відповів він із якоюсь здержуваною радістю в голосі і стиснув мені щиро руку. — Я виступлю з маринарки і поверну до неї знову; вона сама знає, що ми будемо ще разом жити. Однак поки що мушу її ще на якийсь час оставити саму. Тепер не саму... — докінчив із вдоволенням.

Опісля постояв ще хвильку мовчки і обглянувся по кімнаті.

— Як тут у вас гарно! — сказав, а побачивши під вікном моє бюрко, приступив до нього ближче.

— Тут ви пишете, правда?

Я усміхнулася і потакнула мовчки головою.

— Я хотів би щось із ваших писань читати... чи не можна би?

— Ні! — відповіла я стиха.

— Але коли будете мати раз щось друковане, то пришліть і мені! — просив він. — Для мене буде це дуже інтересне. — А по малій хвилині додав: — Чи ви посилали що з ваших праць куди-небудь?

— Ні.

— Ні? Ну, так я роблю вас уважною: не робіть собі ніколи з того багато, коли вам і відошлють назад рукопис.

— Це би мене дуже боліло, пане доктор!

— Я вам вірю. Однак ви мусите бути й на це приготовлені. Впрочім, воно має деколи в собі і щось доброго.

— Чому?

— Тому, що чоловік вкладає в слідуючу працю подвійну силу.

— А для мене було би відослання рукопису доказом, що я нездібна до умової праці. Ах, я знаю, мене це знищило би! Коли я що роблю, так роблю всею душею!

— Але чому мало би це вас зараз "знищити"? — відпер він. — Не приймуть в однім місці, то приймуть у другім. Прийняття якої-небудь праці залежить пречінь від її духу, напряму і т. д. Впрочім, чи праця літературна становить для вас одиноку ціль вашого життя, коли кажете, що зворот рукопису знищив би вас? — Він дивився на мене проникливе, мов хотів збагнути всі тайни моєї душі і вижидав відповіді.

Я не зношу таких гострих допитливих поглядів. Паленію від них, хоч би походили і від байдужих мені людей. В цій хвилі навинувся мені бог знає чому, немов навмисне, мов причарований, викликаний його питанням, на силу перед душу — Орядин, і я спустила очі.

— Дійсно одинока ціль вашого життя? — допитувався вперто.

З його голосу вдарила тонка іронія, так мовби він не вірив моїм словам, мовби за ними крилося ще щось інше, заховуване поки що в тайні, але таке, що він відгадував. Супроти іронії боролася я ще з дитинства, бо нічого не боліло мене так, не вражало так сильно, як вона. Тому на таке його питання я гордо спалахнула. Що він собі думав? Чи, може, також щось подібне, як багато мужчин, напр., що жінка, котра береться і за іншу працю, як за домашню, а головно за перо, хоче тим лише звернути увагу мужчин на себе? Коли б він так про мене думав... і в мені неначе щось із біллю зойкнуло.

— Це дійсно одинока ціль мого життя... — відповіла я і глянула йому в очі. Його очі горіли, а на устах грала ще ледве замітна іронічна усмішка.

— Чи ви находите в тім щось гумористичного, пане доктор?

— О, то ні, — відповів він поспішно, відвертаючись від мене і беручи за альбом з фотографіями, що лежав на столі перед ним. — Воно видалося мені лише потрохи чудним.

— Що я пишу? Це правда, в мене нема відповідної освіти і я пишу, ведена лише самим чуттям.

— Ні, того не хотів я сказати, — закинув він, — але те, що ви ще молоді, і... і повинні властиво життя уживати, а не загребуватися в книжках та тратити між ними свою молодість. Ви... ви могли би й заміж вийти, могли би і так щасливою бути.

— Це правда, — відповіла я рівнодушно, — я могла би й так бути щасливою; однак я не дивлюся на подружжя, як на одиноку ціль женщини, т. є. не дивлюся як на головну ціль свого життя.

— Чому? — спитав бистро.

— Тому, що вона може дуже легко звихнутись, а тим часом праця — її не може мені ніхто відібрати, її можна хіба не приняти.

— А коли б її справді не принято? — спитав із поспіхом. — Коли б її, напр., не принято, що осталось би вам, крім неї?

Я глянула на нього широко створеними, майже наполоханими очима, а опісля водила ними через хвильку поза ним.

— Це не може бути, пане доктор, не може бути! — відповіла я з якоюсь здержуваною розпукою.

Він дивився на мене зчудований, мов побачив мене такою перший раз у житті. А відтак сказав:

— Я сам не вірю, щоб воно могло так бути, і питаю лише так для прикладу, яку мету життя вибрали би ви собі в тім випадку, коли би вам вашої теперішньої цілі забракло, значить, коли би ваших праць не приймали, а лиш "для себе" ви писати не хотіли би?

— Я не знаю, пане доктор! Я дійсно не знаю... тоді я була би дуже нещаслива. Бог знає, що б тоді було, якби я не могла працювати по душі.

— А щастя родинне... чи воно не має у вас жодної вартості? — питав далі.

— Чому ні? Однак де запорука, що я дістану і його? Ах, я не хочу з тою думкою і зживатися, що воно мені також припаде. Я над тим не хочу ніколи думати. Хто привикне до думки, що йому доля всміхнеться, той двічі чується нещасливим, коли його поб'є недоля!

— Це правда! — відповів він. — Однак чоловік може почасти і передвидіти свою долю. Чи ви не відчуваєте, напр., зближення того, що зветься в людському житті щастям, і буває звичайно метою життя?

Я задумалась.

— Ні, пане доктор! — А по хвильці, під час котрої постать Орядина станула в моїх думках чомусь так ясно, додала я поспішно: — Я не знаю, я справді не знаю. Впрочім, чи не можна бути чиєюсь жінкою і любити, попри чоловіка, і працю або яку-небудь штуку: малярство, музику, літературу, — одним словом, любити світ божий в цілій його величі, з різнородними його гарними і чудесними об'явами? Чи то не можна?

Він усміхнувся якимсь зависним усміхом.

— Чи я кажу, що не можна? Я був би гордий, коли б мав таку жінку. Нехай би любила і малярство, і музику, всі штуки світу, займалася кождою працею, що відповідала би її істоті, її смакові, поринала в ній досхочу, до втоми, лише найбільше нехай би любила мене!

Я усміхнулась, хоч він видавався мені дуже поважним у тій хвилі.

— Чому ви смієтеся? Я би тому того жадав, що я сам любив би її дуже, дуже щиро!

— Як же ви це можете знати?

— О, я це знаю. В мене вже натура така. Що я люблю, люблю вже навіки.

Я не відповіла, а він обертав скоро картки в альбомі, мов шукав когось там. Нараз задержався при фотографії свояка Муня, котру мені прислав вуйко на різдвяні свята.

— Хто це такий? — спитав різко.

Я сказала хто.

— Ваш свояк? — спитав недовірчиво, і його очі блиснули. — Він пристойний [91]; але ж бо він чорнявий!

— Він справді чорнявий, чи в тім що дивного?

Він спаленів і ніби погрузився в оглядання цього лиця.

— Я шукав фамілійних черт, — оправдувався півголосом. — Мені здавалося, що він, як ваш брат, мусив би бути русявий. — Опісля запер нетерпеливим рухом альбом і, оглянувшись ще раз по кімнаті, кинувши оком на всі дрібні образки і фотографії на стіні, ухопив за капелюх.

— Не хочу вам забирати більше часу, — сказав, — тим більше, що мусите також іти в місто. Дощ устає. Я вернуся сейчас і заступлю вас при матері.

Попрощався й вийшов.

Я слідила за ним очима так довго, доки не зник з виду.

"Що я люблю, люблю вже навіки!" — повторював раз по раз якийсь голос у мені. І я була в тім переконана. Він останеться своїй любові вірний...

Але яка вона буде? Яка царівна?

Певно, німкеня. Але ні! Він казав раз, що йому слов'янські жінки ліпше подобаються...

* * *

Послідній тиждень його побуту минав страшно скоро. Він став якийсь нервовий, неспокійний. Майже щодня говорив об своїм від'їзді, або: "тепер маю перед собою ще п'ять днів"; опісля знов: "тепер лиш три", а врешті сказав: "маю ще лиш завтра".

День перед тим "завтра" сиділи ми обоє в городі, недалеко веранди, і він помагав мені вибирати і завивати насіння з різних цвітів. Був мовчаливий, а я старалася його розвеселити, хоч і сама не була в надто яснім настрої.

— Коли будете мати щось із ваших праць друкованого, то пришлете мені це самі — правда? — обізвавсь урешті.

— Пришлю.

— А коли заручитесь, то напишете мені це також самі, добре?

Я не бачила його лиця при тих словах, а що жартував звичайно в спокійнім тоні, так я взяла ці слова за жарт і відповіла так само спокійно.

— Добре.

Він помовчав, а через хвилину сказав:

— Тоді пришлю вам прегарну велику мушлю [92], котрої шум буде вам пригадувати море.

— І вас.

— Мене не потребує вам пригадувати, коли будете вже судженою, — сказав півголосом.

— Однак я хочу.

— Коли б я знав, що вона пригадувала би вам мене тоді, то розбив би її поперед усього.

Я розсміялася тихим сміхом.

— То значить, що я би її в такім випадку не дістала. Ну, нехай буде й так, але тоді забуду про вас цілком, цілком.

— Забудьте! — сказав з якоюсь гордою, однак заразом і гіркою веселістю. — Я не пригадаюся вам, певно, нічим. Від матері не довідаєтесь про мене нічого, бо я попросив би її не згадувати вам про мене. Зі знайомими не переписуюся. Часописи не будуть про мене згадувати, бо я ані політик, ані літерат. Взагалі я не тішуся ніякою "славою" і залежало мені завсігди на тім дуже мало, щоби здобути собі "ім'я" і розголос. Я старався лиш про те, щоби бути щирим дорадником і помічником тим, що зверталися з довір'ям до мене, і бути характерним і гідним сином своєї країни. На чім іншім залежало й залежить мені дуже мало, і тому належу до тих, про котрих не "чути" дуже багато. Вам прийдеться навіть дуже легко забути про мене.

— Так само, як і вам про "товаришку", — відказала я (ніби хотіла його в жарті уколоти), — з котрою аристократ по душі заприязнився на шість неділь. Але там на морі, на тім широкім, прегарнім, голубім морі, на дні котрого бачиться знов другий, прекрасний, багатий світ, там забуде він її цілком.

Саме в тій хвилі звернувся він до хвіртки, крізь котру входила пані Марко з Оксаною, і, не обертаючись до мене, сказав зміненим, однак спокійним голосом:

— Там не забуде він її ніколи. Що він любить, любить вже навіки.

На моїх устах завмер свавільний усміх, а жартівливі слова не повертали більше на них. Я жалувала висказаних слів, відчула нагло глибокий жаль, а заразом стало мені так, немовби я потонула і тілом і душею в ціле море цвітучих, своїм запахом упоюючих цвітів...

Другого, т. є. посліднього дня не бачила я його перед полуднем майже зовсім. Ходив кудись прощатися до знайомих і відвідати впоследнє своїх кількох пацієнтів, що дістались йому припадком; а коли вернув, складав якісь книжки і речі. Споминав, що від'їде вночі. По обіді прийшла Оксана, і ми пішли всі троє до міста. Вона мала в книгарні замовити якісь ноти, а він якийсь медицинський часопис.

Я ждала на обох надворі і читала заголовки виставлених книжок. Незабаром вийшов і він, і ми проходжувалися попри книгарні, Оксана барилася довго.

Незадовго по тім рипнули двері від склепу [93].

Ми звернулися живо до них, думаючи, що це Оксана. однак це був хто інший.

Це був Орядин. В мені застигла кров.

Він, розуміється, бачив і нас. Минаючи попри нас, палкий, мов іскра, плохий [94], іронічний, кинув на нас блискучими очима. Доктора змірив від голови до ніг, а мене поздоровив іронічно, і, як мені здавалося, ледве що не вимовив: "Отже, вищий чоловік найшовся, гратулюю вам!"

Побачивши його перед собою так несподівано, я спаленіла сильно; по тому, мов підтята, зблідла; а пересвідчення, що доктор це бачить, мішало мене ще гірше. Доктор же бачив дійсно. Вп'яливши свої проникливі очі в мене, читав і відгадував із мого змішаного лиця все, а я, не вміючи панувати над виразом свого лиця, стояла перед ним, немов виновниця, зі спущеними віями...

— Хто це був? — спитав мене.

— Орядин... — відповіла я здавленим голосом.

— Орядин? То він?.. — І не питав більше нічого.

Коли я на його пізніше глянула, видавався мені цілком блідим. Дивився кудись далеко вперед себе, так мовби я не находилася коло його, і, підкручуючи спокійним рухом вус, гриз спідню губу... Хутко по тім вийшла й Оксана.

— Ви ждали на мене, — щебетала вона, — а мені показувано стільки нових нот! Там був і ваш Орядин, Наталко. Переглядав також ноти на скрипку, фортепіано. Він не говорив із вами? Ха-ха! — сміялася. — Дивився раз у раз, як ви проходжувались із доктором, а ви, докторе, — звернулась до його, — заінтересували того панка так, що питав книгаря, хто ви такий.

— Мабуть, довідався, хто я, — відповів цей спокійно. — А може, я й перешкодив йому побалакати зі своєю...знайомою. Ну, нехай вже простить; цієї ночі від'їду вже.

— Цієї ночі, докторе? Ні, завтра рано! — кликнула Оксана.

Я йшла мовчки між ним і нею і не створила уст ані на слово. Від його віяло на мене знов немов холодом, і я від холоду того неначе в'яла. Що сталося йому так нагло? Чому змінився знов на того гордого,

неприступного чоловіка, що відпихав мене чимсь від себе, настроював такою своєю істотою так само відпорно і гордо, настроював так до сліз!

— Цієї ночі, Оксано! — відповів він рівним, спокійним голосом. — Коли раз кінець настав всьому, так пощо відкладати його і мучити других і себе? Коли від'їду нічним поїздом, мати переспить прощання і встане завтра сильніша. Служба буде мати менше заходу, а панна Наталія...

— А товаришка обійме знов своє звичайне заняття, читання часописів уголос, — докінчила я зворушеним, хвилюючим голосом.

Його погляд промайнув по мені велично і стрітився з моїм. В мене було чоло грізно зморщене, а уста усміхалися нервовим болісним усміхом.

— А панна Наталія, — говорив далі, мовби не чув моїх роздразнених слів, — стане їй оп'ять одинокою підпорою і заступить їй мене. Так обіцяла мені і того держуся.

— Так обіцяла я, — повторила я вслід за ним, а більше й не говорила.

Він звертався всіма своїми словами до Оксани. Просив її відвідувати матір і т. д., а коли вона попросила нас відпровадити її додому, я вимовилася, що мене пані Марко потребує, і він пішов із нею.

Я хотіла остатися сама, щоб розстроєна душа втихомирилася. Зворушена несподіваним побаченням з Орядином, не могла я також помиритися і з міною доктора. Була вражена до глибини душі, неспокійна, невдоволена, а на Оксану розгнівана. Як важилася вона мені казати: "там був і ваш Орядин"? Ха-ха-ха! Мій! Я їй і не оповідала про свої відносини до його, а вона, примхувата, кинула те слово, не надумуючись довго, ніби жартом; він же думає, певно, що Орядин справді мій! Впрочім, мені дуже мало залежить на тім, що він собі думає!

Вернув саме з заходом сонця додому.

Ми сиділи з панею Марко на веранді вдвійку і ждали його, т. є. вона ждала. Я лиш товаришила їй. Мене розболіла голова і на свіжім воздусі було мені легше.

Коли я його побачила недалеко дому, забило в мені серце живіше, і я поблідла.

Смішно.

І чому це? Ні, ні, він був мені цілком байдужий, був лише добрим, дуже добрим знайомим. Я навіть не розумію, з якої причини стратила я свою певність, іменно від тієї хвилі в городі, в котрій сказав на мій жартівливий закид, що "що він любить, любить вже навіки!" А що я занепокоїлася його приходом тепер, це мало в тім свою причину, що він бачив моє заклопотання при стрічі з Орядином!

Мабуть, тому й змінився він супроти мене. Його, може, розлютило, що товаришка його матері має знайомих мужчин, і її душа не звернена лише до тієї, що хліб дає, що в неї є мрії "романтичні", що, може, вона має навіть якісь любовні зносини за її плечима і що, помимо звісної обіцянки остатися і берегти далі хоровиту даму, покине її якого-небудь гарного дня і піде так, як прийшла...

Так, так, це лиш такі здогади могли змінити настрій його душі, мені ще донедавна так щиро прихильної! Пані Марко мусила йому щось сказати про Орядина і про мене, а може, сказала і все, що знала від мене про мене і про його? Звідки брались би в його думки про "заручини"? Він бачив прецінь, яке життя ми ведемо. Що мені діяти? Звинятися перед ним?

Ба! з якої причини? Тому, що в мене, як насміхався Орядин, "тонке, вразливе сумління, мов павутина", і я не зношу на собі найменшої тіні?

Впрочім, чи я кріпачка, щоби зайнялася зі свого поступування? Ах, ні, коли вже раз так про мене думає, коли став холодним, ранить мене, так нехай! Я підійму голову ще вище, чим ліпше трафить він у серце. Він помиляється. Я вмію горе зносити!

Він ішов через зільник просто до нас, до веранди, вільним ходом і поздоровив нас уже здалека. Ступаючи сходами вгору, глянув на нас втомленими очима, і один-однісінький погляд на його лице переконав мене, що в його душі зайшло "якесь сонце".

— Добрий вечір! — сказав, і знявши капелюх з голови, кинув його таким рухом від себе, мовби був фізично дуже втомленим.

— Добрий вечір, Івасю! — відказала пані Марко втішно. — А де ти так барився? Ходив ще, може, до кого прощатися?

— Ні, — відповів він. — Відпровадив лиш Оксану додому, а опісля зайшов ще в міський город на прохід. Мене болить голова... — Сказавши це, притягнув близько до матері крісло й сів напроти мене.

— І тебе болить голова?

— Чи болить ще кого, крім мене? — спитав він.

— Таже Наталку...

— Так? Може, зі зворушення? — Він перехилився до мене, і по його тонких устах заграла лиш для мене замітна злослива усмішка.

— У мене зі зворушення, пане доктор, — відповіла я спокійно, хоч на дні душі так і скипіло щось відпорне на його іронію. — Але з чого болить вона у вас? — Я говорила півголосом і не дивилася йому в очі.

— О, в мене не дивота, — відповів з уданою веселістю. — В мене, як німці кажуть, Reisefieber [95]

— Мені так прикро, Івасечку, що ти їдеш нічним, а не аж ранішнім поїздом, — вмішалася пані Марко. — Це виглядає так, якби я тебе виганяла!

Він усміхнувся гірким усміхом, відгортаючи повільним рухом волосся з чола.

— Ні, мамо, ви не виганяєте мене.

— Так що ж жене тебе від мене?

— Мене... жаль за... морем. — А відтак додав: — Ви ж знаєте, мамо, що я мушу покинути вас!

— Знаю, знаю, мій сину, однак цим разом ранить мені твій від'їзд серце більше, як звичайно.

— Це болить мене. Однак майте терпеливість. Мине ще якийсь час, і я прибуду до вас назавсігди. Мушу конче побачити Індію, а опісля, як доля схоче, заживемо вдвійці.

— Як доля схоче — відповіла вона гірко.

— І чому би не хотіла? Впрочім, — додав напівжартівливо, напівглумливо, — мені вже найкрайніша пора вертати назад до свого "ремесла". Тут у вас я зніжнів, як жінка, зм'як; ще якийсь час, і різна неміч вчепилася би мене, заким би я це й замітив.

— А там, на морі, чуєтеся сильніші, пане доктор? — спитала я стиха.

— О, там! Там широко і просторо, там смерть так близько коло чоловіка, що він забуває все проче. Сили і думки його заняті, можуть гуляти досхочу. Тут мені тісно, а почасти я майже непотрібний.

— Іване, ти говориш таке при мені? — обізвалася з жалем стара дама. — Чи я в тебе вже нічого не значу?

— Простіть, мамо! Ви значите у мене дуже багато, однак я належу поки що там...

— Але серцем тут: не правда ж, мій сину?

— Тут, мамо, тут, — відповів. І, похиляючнсь, притиснув її руку до своїх уст.

— Надіюся, що як поверну, то не буду таким нудним, як, напр., нині. Там полишу всю свою неміч, свої хиби, всі свої аристократичні примхи і стану знов вашим сином, та буду лікарем і хорватом, як мій батько. Ви будете з мене вдоволені, мамо!

— Я була з тебе все вдоволена, Івасечку; навіть тоді, коли ти був ще малим хлопчиною...

— Спасибі вам за це, матінко. Візьму з собою ті слова і буду берегти їх як пам'ятку в своїм серці. Милішої споминки не буде в мене...

Оці слова, висказані спокійним, однак майже здавленим голосом, стиснули мене немов кліщами за серце, і я з якогось наглого жалю мало що вголос не зойкнула. Піднявшись зі свого місця, я перейшла хутко попри його в другу кімнату, не глянувши на його ні одним поглядом.

Він не дивився й на мене. Ох, я це відчула. Я відчула це всіма нервами, і уста мої затялися гордо, а серце рвалося з жалю. Га! Нехай рветься! Чим скорше, тим ліпше!

О пів до третьої вночі мав від'їхати.

По вечері сидів ще довго в кімнаті пані Марко, і обоє говорили дуже багато.

Не знаю, об чім говорили вони, бо я мала своє заняття, і не мала охоти оставатись при них. Впрочім, у мене на душі було так, що я була би пішла і на кінець світу від людей, а не шукала їх, особливо ж тих, що ранили мені серце. Справді, він завдав мені такого болю, бо став саме перед від'їздом іншим. При розлуці повинні й вороги помиритися, а не... товариші. Правда, я лиш товаришка, а він (як говорила раз Оксана) чоловік із гарним, независимим становиськом і з значним маєтком. Однак пощо говорив так часто, що "що я люблю, люблю вже навіки"? Пощо говорив тоді мені ці слова? Тепер став таким неприступним, гордим, мовби хотів мене привести в послідній хвилі до пересвідчення, що я в його очах дійсно не що інше, лиш товаришка його матері, і що тим є й для його. Але це ще не все, т. є. я сама не вірю в це. Він надто освічений, щоби поступав так, і я відчуваю інстинктивно, що всьому причина Орядин. "Орядин — твій товариш, держись його!" — говорить видимо ціла його істота... А той "товариш" — аж смішно! — який уже сердечний: здається, взяв би, коли би міг, під ноги! Пролетів коло мене, повний іронії, їдкості, глуму, повний потайного сміху, а однакож — не без чувства!

Задля того, задля того безумного, гарячого, несправедливого чувства, задля всіх тих його поривів, примх люблю його...

Люблю? Ах, ні, тепер не знаю вже, чи люблю. Він мені майже обрид. Майже нараз остогид...

Я сиділа в неосвіченім салоні, притикаючім до кімнати, в котрій находилися бесідуючі, при широко створенім вікні, що виходило в город, вихилена вниз — і думала. Знизу піднімався запах цвітучих астер, а в воздусі віщувало щось виразно осінь. Від часу до часу віяв легесенький

вітрець, і тоді відзивалася десь недалеко на альтані еольська арфа. Її тон здавався мені ледве замітним, гармонійним, однак дуже жалісним зойком. Не знаю, чому я собі уявила, що це звучне зітхання шукає чогось, якоїсь пристані або якогось серця, з котрим могло би зіллятися в одну пісню...

Воно блукало по цілім городі, вітер носив його на своїх крилах — здавалося, всюди, бо всюди відзивалося воно. Між деревами й кущами, що зарисовувались темно від стежок, висипаних білим піском, і блукало довго, а врешті добилося до мети. Моє серце, наповнене смутком, перенялося його жалем і приняло його в себе... Чи я вмію терпіти? Чи в мене вже з натури наклін до того? Чи це ознака великої душевної немочі, що душа моя хилиться так до смутку, мов той цвіт лелії додолу?

Не знаю...

Сперши голову в долоні, я прислухалася голосові Марка, що доносився до мене неясно. "Що я люблю, люблю вже навіки", — прокинулось у мені нараз живо, і глибокий жаль стиснув моє серце, як перше. За кілька година від'їде він, і хто знає, чи побачимося ще в житті. Наші дороги розходяться так далеко, а обставини нашого життя такі різні!

Що він має поборювати, а що я? Його доля спочиває на сильних підвалинах, і він кермує нею після волі, а я, кинена у вир життя, мов човен на бистре море, не маю найменшої опори...

Прислухаючись його голосові, відчувала я, як у мені щось хвилювало. Я була огірчена, прибита якоюсь тугою-жалем і чулася обидженою. До того домішалося чувство зависті, якого я не зазнавала досі. Я знала: саме тепер обіймав він свою матір, цілував знову її руки (чинив це так ніжно), просив знову, щоби пильнувала свого здоров'я, уникала всього, що могло би причинитися до роздразнення її нервів і її наскрізь хорого серця. І я знала докладно, як вона йому на це все відповість. Це бачила

я вже не раз на власні очі. Ніколи не бачила я таких гарних відносин між мачухою і пасербом, як тут!

Тепер дякувала йому за всі гарні хвилі, що пережила при нім за цілий час його побуту, дякувала за те, що журився нею і що відвідав її... Що не забував її і був вдячним за її любов. Обіцювала все, чого жадав: пильнуватися і жити для його, бо чується "самотнім на світі".

З голосу здавався мені таким розжалобленим, перенятим якимсь таким глибоким жалем і сумом, що мене це сильно вразило. Таким не бував він досі: він уникав навіть так званих м'яких хвиль, щоби не виявити, скільки теплого і щирого чувства крилося в його груді. Мовби встидався того... А тепер? Що йому було? Чому приходилося йому так тяжко покидати матір і рідну сторону, коли говорив ще недавно, що там йому мило?

Відтак настала хвиля прощання. Пані Марко плакала. "Не побачу тебе знов бог зна як довго, а може, й ніколи!" — хлипала з плачем.

Я була сильно зворушена. Я знала, що небавом стану і я перед ним. І дійсно, майже в тій самій хвилі спитав він придавленим голосом:

— Де вона?

Мене пройняло морозом, в серці защеміло щось, задрижало, і щось гордого, відпорного прокинулось у нім та додало мені сили. Заразом відчувала я, як мені відступила вся кров із лиця. Не ожидаючи поклику від його або від пані Марко, створила я двері їх кімнати, що були лиш прихилені, й, увійшовши до них, станула недалеко порога.

Пані Марко обняла була його, і в тій поставі застала я їх. Побачивши мене, освободився так хутко з рук матері, мовби його зловили на лихім учинку або мовби соромився, що його побачив хто "м'яким".

Звернувшись до мене, простяг щиро обидві руки, однак лиш на хвилину. В слідуючій хвилині вже опустив їх.

— Прощаючись з матір'ю, питав я й про вас, — сказав вимушеним холодним голосом, поправляючи, як мені виділось, дуже дрижачою рукою окуляри. — Хотів і вам за все, чим упріємнили ви мені мій побут, хоч, може, і несвідомо, подякувати. Гарних прожитих тут хвиль не забуду так скоро; а думками буду не раз — пробувати тут. Щодо вашої обіцянки не покидати моєї матері, то не хочу напирати на вас, щоб ви повторили мені її. — А звертаючись до матері, сказав: — Панна Верковичівна (звичайно, коли був у добрім настрої, говорив "Наталія") обіцяла мені, мамо, не опускати вас ніколи, хіба тоді, коли б ви самі віддалили її від себе. Однак я думаю...

— Цього я ніколи не вчиню! — відповіла стара дама жалісно і, зблизившись до мене, обняла мене так само щиро, як перед хвилею його, і поцілувала.

— Я не віддалю її ніколи від себе, хіба тоді, коли її зажадає хтось такий, що не бажав би собі вже жодної розлуки з нею. Чи добре так, Наталко?

Я усміхнулася гірко.

— Добре, пані Марко!

— Видиш, Івасечку, що я вгадала, — сказала й усміхнулася якось дивно, — а тепер іду приладити тобі звісні папери.

І відійшла.

— Що воно добре, переконаний і я, — обізвався він перший. — Однак я не такий певний, як моя мати, що ви останетеся при ній довго. В житті людськім лучається стільки неожиданого, наглого, що лучче не числити

на ніщо певне. Те, що ми звикли вважати незмінним або лише нашим, виховзується нам не раз так несподівано з рук, що ледве можна це зрозуміти. Тому... тому, прощаючись з вами, бажаю вам вже тепер якнайбільше щастя, бажаю вам "сонця"; будьте переконані, що щиро бажаю! — І простяг удруге руку до мене.

Я стояла перед ним, холодна, німа, мов готова до бою, і не рушалася, коли він подав руку.

— Це гарно, пане доктор, що ви бажаєте товаришці стільки щастя й сонця, — обізвалася я, усміхаючись нервово. — Особливо сонця жадна моя душа; бо саме його не мала я ніколи надто в своїм житті і, мабуть, не буду й пізніше мати. Щодо гарних хвиль, то й я не забуду їх ніколи. А повторяти обіцянку, що не покину вашої матері, не маю причини. Ви й так не повірили би мені цілком, а я не привикла накидуватися чим-небудь, хоч би це було лиш успокоюючим запевненням, а тепер не вчиню цього вже зовсім.

Він спалахнув і мав уже на устах якісь гострі слова, однак погамувався і спитав:

— Що дало вам причину думати, що я не повірю вам цілком?

— Ви самі дали мені нагоду прийти на ту думку, — відповіла я, — але ви помиляєтесь, пане доктор. І компаньйонка вміє бути вірною, а за дізнані добродійства, за щире прихильне серце — вдячною; тим більше така, що чується самітною і погорджуваною. Але попри те вміє вона бути вірною і собі і, оцінюючи других, уміє цінити й себе. Бували хвилі, в котрих ви обходилися зі мною, як з чоловіком, рівним вам душею і думками, обходилися, як зі своїм товаришем. Це були для мене сонячні хвилі, і за них дякую вам із щирого серця. Вони — я це відчуваю — будуть сяяти довго, довго в моїй душі. Надіюся, що це не оскорбить вас, пане доктор. Впрочім — ми розстаємося й так.

Я підійшла до його, щоби подати йому руку. Він стояв спертий об стіл а блідий як смерть.

— Бувайте здорові! Я бажаю вам так само щастя і сонця на будуче, як ви мені...

— Сонця, сонця... — промовив він глухим голосом й усміхнувся якось чудно. При тім вп'ялив свої великі, в тій хвилі незвичайно зворушені очі в мене, мовби хотів мій вид задержати навіки в своїй пам'яті. — Ви кажете: сонця... воно заходить віднині для мене!

Я глянула на його широко отвертими очима.

— Заходить?

— Так, для мене. Для другого воно сходить.

Я не розуміла його.

— Жаль мені, пане доктор, коли би це було правдою, — сказала я півголосом, і я говорила щиру правду.

Невимовний жаль обгорнув мою душу, і щоб не виявити того перед ним, я спустила погляд вниз і подала з холодним поклоном руку.

— Ще раз... бувайте здорові!

Він склонився так само холодно, формально, але не сказав ані слова. Здавалось, всяке прощальне слово так і застрягло йому в горлі. Рука його була холодна, мов лід, і обняла мою праву мов кліщами.

Я пішла не оглядаючись, як та сонна, і не знаю, чи мені це приснилося, чи було дійсністю, а то, що вслід за мною продзвеніло

насилу висказане, але майже на просьбу подобаюче, раз мені жартом (?) кинене ним слово: "Цвіт лотосу"...

В три години пізніше від'їхав. Важкі, незабутні три години в моїм житті. Мене мучив глухий жаль за ним, а його бліде, від болю змінене лице стояло неустанно переді мною. Чому переслідувала мене думка, що він був лиш на вид холодним і повздержливим супроти мене? Що в серці беріг щось інше, тепле, гарне, і що терпів від чогось, від якоїсь гордості або з якихсь, бог знає яких, причин.

Під час тих трьох годин не лягав ані на хвилинку відпочивати. Я ж лежала без сну і чула, як ходив, неначе міряв неустанно свою кімнату. Над чим думав? О пів до третьої над'їхав фіякер [96]. В мені затовклося серце, і я здержала віддих, щоби чути кождий крок і рух його. Ходив скорше, збирав речі, подавав їх слузі і все тихо, щоб не збудити нікого в домі, а може, й мене, бо попри мою кімнату мусили переходити в сіни. Вкінці чула я, як вийшов, як зачинив за собою двері, обкрутив ключ два рази в дверях, і, вийнявши, поклав його на одну з шаф, що стояли в передній кімнаті. Переходячи попри мої двері, задержався на хвилину, мов приневолений невидимою силою, щоб зате опісля віддалитися двічі скоршим кроком. На сходах веранди, по котрих сходив цілком звільна, дзуркнула [97] його шабля, а трохи згодом чула я гуркіт повозу, що його відвозив. Коли ж гуркіт замовк, чути було тільки глухий, одностайний шум дерев у саду...

Крізь шум той розлягався від часу до часу зойк еольської арфи.

Я не ворухалась.

Зарившн пальці в волосся, лежала з болісно зморщеним чолом, без сліз. Він не оставив мені права проливати їх за ним...

X

Майже чотири місяці минули з часу від'їзду доктора Марка, і ми зажили знов давнім ладом і колишнім тихим, одностайним життям. Від його прийшов за той час лиш один раз лист із Цари, в котрім писав, що хорував трохи, що відпливає незадовго до Іспанії, і що має дуже много заняття. Це заняття, писав, дуже йому пожадане, бо на його налягає від часу до часу якась пригноблююча "туга за домом" і туга за тихими, чистотою і любов'ю озареними вечорами на батьківщині, а праця розвіває сумні, тужливі думки і не допускає його тонути в жалю. Поки що здоровить всіх сердечно і т. д.

Пані Марко стала від його від'їзду дразливішою і попадає часто в якийсь сумний настрій. Каже, що її мучить деякими хвилями передчуття, що не побачить його вже більше. Посвячую бідній нервовій жінці більше часу, ніж коли перед тим, посвячуюся їй цілковито. Читаю їй годинами вголос, товаришу їй майже неустанно. В кухні пересиджую більше, як треба, щоби страва для неї була цілком за її смаком і все так, як вона любить. Через все те остається мені дуже мало часу, а коли найдуться вкінці свобідні хвилини, то сама не знаю, до чого братися вперед. Чи читати, чи веселитись, як каже вона іноді, коли догляне яку психічну втому на моїм лиці. Я стараюся, щоб вона не добачувала її ніколи. Вона ж прецінь його мати, а через те для мене так само дорога, як і для його.

Від часу до часу відвідувала нас Оксана і випрошувала мене у пані Марко на "музику". Тоді проживала я свої найсвобідніші хвилі — і мої думки летіли невпинно далеко на полуднє.

По його від'їзді світ для мене немов опустів. В серці загніздилася глибока, пригнітаюча, немов безконечна туга, котру викорінити старалася я всіма силами. Я не хотіла про його думати, не хотіла, щоби чувства мої зверталися до його, мов той соняшник за сонцем, однак надармо. Перед моєю уявою спинялася трохи не щогодини його істота з тих гарних сонячних днів, в котрих бував для мене "добрим, щирим", бував чимсь більше, як "добрим знайомим". Ставав живо його образ з бистрими, за мною неустанно слідячими очима, прислухаючийся з усміхом моїм оповіданням з рідних сторін...

Я люблю його, бо ж це не могло щось інше бути, що я відчувала для його. Це була, очевидно, любов, але не така, як колись для Орядина, лише якась спокійна, глибока. Його гарний, лагідний характер яснів тепер ще краще переді мною, а його майже хороблива любов до чесноти і чистоти полишила на мене такий вплив, що його не зітре, мабуть, ніщо.

Всі його розмови, погляди, всі засади його щодо життя і моралі розбирала я з тою самою точністю, як і ті колись у Орядина, і я мусила все наново пересвідчуватися, що він чоловік наскрізь інтелігентний і чесний, наскрізь аристократ у чувствах і справдішній чоловіколюбець, що якраз про Орядина не могла я з певністю сказати.

Я купила собі пораяні мені ним різні наукові твори і читала їх, углибляючись у них цілою істотою. Мені здавалося, що тим станеться мені його істота ще більше зрозумілою. Він любувався в стародавній літературі, і я перечитувала совісно все, що було мені приступним. Бюст Софокла, котрий уставив власноручно в моїй кімнаті, стався для мене чимсь немов святим. Любив з нової гарної [98] літератури деяких польських писателів, на котрих я досі не звертала більшої уваги, тому що походили з лона нації, котрої я не любила. Своєю інтелігенцією засоромив мої неприязні, майже односторонні почування, навчив мене цінити та бути і супроти ворогів об'єктивною і справедливою. Через його порозуміла я справдішній аристократизм душі, той аристократизм, про котрого розписувавсь так загадочно, а зараз так сильно і пориваюче новочасний філософ Ніцше. Навчилася ясного світогляду, котрий показував мені не одну, досі майже зовсім неясну, незамітну для мене річ у новім світлі. Однак попри все те скріпило його єство також мою сильно пригноблену душу і самосвідомість, потрясло наново моєю гордістю, і за це я найвдячніша йому. Згадка на це послідне діло пошибає душу мою болем, однак я задоволена.

Довгий, довгий час мучилась і впивалась я різними спогадами про його істоту, а врешті і прийшла до ось якого висновку. Це було глупо, слабосильне плекати ніжні чувства для чоловіка, котрий, як я переконалась, в послідній хвилі відіпхнув мене з гордістю від себе. З

якої причини, не можу ясно розібрати, відчуваю лиш, що Орядин мусить бути тою причиною. Впрочім, мене це обиджає. Орядин гідний бути і його товаришем, і він не потребував за те знайомство, об котрім навіть не знаю, що він думає, відпихати мене від себе. Чинив він це — щоправда — хвилями досить загадочним поведенням, більше з жалем, більше з примусу, неначеб не хотів і тінню станути в чім на заваді або задержатись там, де міг би бути злишнім; однак для мене цього доволі, щоби не накидатися йому і своєю особою. Коли мої знайомства йому немилі, то тим більше немила і я, що стою сама посеред широкого світу, без становиська, без маєтку, "компаньйонка".

Орядин лютує на мене, завдає мені з якоїсь помсти болю, однак він не відвернувся би від мене в такім випадку. Тому прощай, Марко. Наші натури занадто однакові, щоби могли з'єднатися, занадто однаково замкнені в собі, щоби могли завсігди порозумітися. Не побачимося, може, і так більше в житті, і я не пригадаюся тобі жодною споминкою, жодним словечком — хіба мріями! Так, мріями, коли б вони мали ту силу датися тобі відчути. А може, відчуєш їх тихими, зористими ночами на морі?..

Я ж займуся наукою і працею, щоб життя моє набрало смислу і принади, а для других хоч перелетної вартості і щоб додержати тобі даного слова, що дістанеш колись у руки мої твори.

З Орядином — чи зірву коли знайомство? О ні, він остався про те все якоюсь пам'яткою, святістю, якимсь промінням моєї понурої однобарвної минувшини, котрого я не забуду ніколи. Крім того, він син мого споневіряного народу, в котрого будучність я вірю, котрий стане своїми здібностями на чолі того народу і не стопче його довір'я. Він — я це знаю — не дасть мені ніколи причини жалувати моєї щирої прихильності до його колишньої любові, а теперішньої приязні. Коли б мені прийшло боротися задля його палкої непостійної вдачі і далі, то буду боротися. Я люблю боротьбу: вона пригадує мені життя і існування власних сил. Впрочім, чи не приписана вона мені вже долею з дитинства? Чи не говорила і моя дорога бабуня, що я родилася до терпіння?

Орядин назвав мене "царівною".

Гарна, прегарна назва; лиш чи гідна я її, чи була достойна її хоч в одній хвилі свого мізерного життя?

У тамтого я "цвіт лотосу".

Коли нагадую собі це слово, проймає мене якесь щасливе сподівання, прегарне, а заразом успокоюючe передчуття.

Я усміхаюся сумовитим усміхом. Життя само покаже, що я з того всього...

* * *

(Пізніше).

Недавно відвідала нас Оксана.

Між іншим заохочувала іти з нею на якісь відчити, що мали небавом відбутися. Два відчити були призначені "для жінок". В однім мало говоритися про далекосяглість рівноуправнення і емансипації жінок, а в другім про національну економію. Перший мав читати якийсь літерат, другий — Орядин.

Я обіцяла піти з нею.

Так провела я чотири інтересні вечори.

Відчит літерата був поступового духу, сильного, прегарного змісту і читаний в одушевляючім тоні; мав однак за слухачів переважно мужчин. Я нарікала безпощадно на байдужість жінок, а моя товаришка сміялася.

— Що хочете? — успокоювала вона мене іронічно. — Автор розправи [99] вже жонатий; надіймося, що завтрашній відчит буде мати більше слухачок. Оскільки знаю, пан Орядин ще свобідний.

І справді! На відчит Орядина прибуло багато молодих пань і дівчат, а де-не-де виднілася і старша женщина з поважним лицем і строгим поглядом. Він появився аж тоді, коли зала була цілковито заповнена, і був дуже спокійний чи, може, здався спокійним.

Коли почав читати, уступила мені вся кров з лиця. його голос робив фізичне враження на мене, і я силувалася опанувати якесь внутрішнє зворушення, тим більше, що воно сердило мене. Свій відчит випередив оправданням, для чого тема його відчиту суха. Однак він не мав на цілі уряджувати забавний вечір, лише мав щирий замір говорити об зовсім поважній справі для своїх слухачок, котрих поважне число йому імпонує. При тім висказав надію, що страховище, яке піднімається завсігди за спиною жіноцтва, себто та "вічна жіночність", стратить з часом свою міць, і жінка перестане бути тим "затертим письмом", яким є тепер і т. д. Опісля читав розправу, елегантно коротку. Говорив про основні поняття національної економії, ціль і значення цієї науки, зійшов на розвій [100] капіталу, а врешті і на розвій нинішнього соціалізму. Тим і закінчив відчит. Він читав добре, і праця його була ядерна [101], і ясна, однак мені здавалося, що писана в надто повздержанім тоні. Коли скінчив читати, а оплески сипалися безконечно, промайнув його погляд перелетно по мені. Він замітив мене з самого початку, бо Оксана постаралася о протекційні крісла. Коли наші погляди стрінулися, я відчула, як у моїх очах затліло щось, однак я відвернула їх від його. При його поглядах обгортало мене те саме погане чуття, що тоді при сміху на виставі образів. Чому зневажав мене якимись байдужими, перелетними поглядами? Ми ж стояли собі про те все духово близько! Відмовивши йому стати його жінкою, не хотіла я завдавати йому тим болю. Ще менше мала я на цілі корити його як-небудь. Я не могла стати саме тоді його подругою, — він, мабуть, і не відчував, як мене та його погорда чи помста обиджала; бо інакше як могло би щось подібне задовольняти його?.. Я відчувала, що в наших неясних відносинах щось

уривається, що я (не як думала ще недавно цілком противно) була готова зірвати з ним знайомство навіки — а як не те, то хоч не подати ніколи перша руки до поєднання!

Коли зійшов по відчиті в залу, щоб прислухатися якомусь викладові, поздоровив мимоходом мене з обиджаючим виглядом на лиці. Я подякувала з уданим, байдужним супокоєм.

Він сів недалеко мене коло якоїсь старшої, дуже елегантно убраної дами з дочкою і завів живу розмову. Раз був і засміявся, і я відчула якусь ненависть до того сміху. Неустанно думала я собі: "Що ж він мене обходить? Марко не такий. Марко зачесний до такого поведення". А зараз по тім інакше думала: "Саме таким подобається він мені, саме тепер!" А опісля знов: "Марко відвернувся від мене..."

Неописана гордість піднімалася в мені, піднімалася і силувалася всі прочі голоси в моїм нутрі заглушити. Здавалося, підтримувала сама одна силу всієї істоти моєї і не допускала піддаватися ні жалю, ні болю.

Під час повороту заговорила Оксана.

— Відчит пана Орядина заносив надто консерватизмом... Чи ви його не замітили?

Справді так.

— Чому ж то так? Він має бути дуже талановитий і освічений, а я не можу такі прикмети споїти з поняттями консерватизму. Невже ж він про свою кар'єру тривожиться?

— Такий він не є, Оксано.

— Так? Чи ви того певні?

— Цілком певна.

— А я ні! Я пережила не одно диво.

— Мені здається, що саме задля свого таланту не має причини тривожитися про кар'єру.

— Ет! Ви берете річ з цілком іншого боку. Я так не думала. Він працює в адвоката Міллера, а той, мабуть знаєте, перший адвокат тут і чоловік з великим маєтком і впливом. Орядин — як я чула — один з його наулюбленіших конципієнтів [102] і тішиться у свого принципала, хоч він українець, а той поляк, великим довір'ям. Це все було би гарно, однак Міллер, як всі то аж надто добре знають, консерватист на цілу губу і приневолює своїх молодих помічників вирікатися, або щонайменше мовчати, про свої переконання і протегує (його протекція сильна!) лиш тих, що держаться старого закону у всім. Це у його політика, він хоче дістатися за всяку ціну до ради державної — і йому треба "доброї слави", щоби правительство його підпирало. Я не хочу сказати, що пан Орядин належить також до категорії тих, що добрий гріш ставлять вище своїх пересвідчень, — він видається мені заінтелігентним, захарактерним до того, — однак на його відчиті була жінка його принципала з дочкою, і я, знаючи дивацтво старого Міллера, майже переконана, що Орядин — писав свій відчит з увагою і на родину свого принципала.

— Я повторюю вам ще раз, Оксано, що він такий не є! — закинула.

— А я кажу вам ще раз, що я пережила не одно диво. Боротьба за існування впливає деморалізуюче. Впрочім, маємо стільки доказів сили впливу обставин і на найздібніших, найзавзятіших мужів, що я вже тепер в ніщо не вірю! Впрочім, скажіть, душенько, чому говорив, зійшовши на розвій соціалізму, майже з іронією? Ні, на мою думку, був цей відчит alles Lebens und aller Warme bar [103]!

— Ну, він, може, й не вірить в те, що читав, т. є. не вірить в соціалізм, або, може, не вірив, що його праця справді зацікавила нагромаджених слухачок. Подеколи — він химерний.

— Ет! Що химерний! Скажіть лучче: нудний. Ах, Наталко, коли б ви знали, як обридли такі люди, котрі в ніщо не вірять, все знають, все за собою мають, котрі в одній хвилі зо всім готові! Вони видаються мені мов та вода, що з самого стояння перемінюється остаточно в багно і тратить свій характер. Такі люди не є найсильніші як індивідуальності, Наталко.

— Перед трьома роками, — обізвалась, — казав мені: "Моє полуднє тепер".

— Що ж він хотів сказати цими загадочними словами? — спитала вона глумливо.

— Це, Оксано, що діпняв всього!

— В ділах? В інтелігенції? В змаганні до висоти?

— Може, і в тім; я не знаю, а може — в чувстві і думці...

— А тепер хоче, як та стояча вода, перемінитися в багно?

— Оксано, не говоріть так про його!

Вона розсміялася і кликнула:

— Ух, яка ж лінь, правдива українська!

— Ви не знаєте, — обізвалась я в його обороні, — який він життям утомлений!

— То нехай умирає! Чи чується гідним знищення?

— Може, він лиш став такий отяжілий, — відповіла я напівіронічно, напівзадумливо.

— Ах ви! У вас є завсігди щось ідеалізуюче на устах, однак я думаю щось інше. Він вступає в той вік, у котрім і ум любить супокій. В тім віку попускається трохи в одушевленні для інтересів загальних, а замість них кладеться більше ваги на інтереси особисті.

— Він не з тих, Оксано!

— Ви чудні, Наталко, впрочім, чи він має щось таке за собою, що було би запорукою і за його характер?

— Він сам є мені запорукою. Горе нашого народу йому не байдуже. То багата натура, котра вірить в інші вимоги життя, як...

— В ідеальні? — докінчила молода жінка саркастично.

— Ви глумитесь! — відповіла я дразливо (я хотіла, помимо своїх особистих почувань до його, бути в осуді його характеру і здібностей цілком об'єктивною). — Але він чоловік такий, що округ його можуть і душі других кристалізуватися!

Вона звернула свої великі темні очі допитливо на мене.

— Ви говорите цілком так, Наталко, якби ваша душа "кристалізувалася" також округ його... Прошу вас... чи він ваш "бог"?

Я спаленіла сильно, і мої уста здригнулися гордо.

— Оксано!

Вона подала мені руку.

— Nichts fur ungut [104]! — сказала, приязно усміхаючись. — Я забула, що вашим "богом" то література!

— Справді так!

— Це мертвий бог! Але прошу вас, коли будете писати вашу повість, то опишіть там мужчин з тими прикметами, які тепер у них перемагають. Це було би дуже інтересно довідатися, як душі деяких других істот, котрі, напр., мріють про "вищого чоловіка", є непорочні, мов голуби, є переповнені "незаспокоєною жадобою за чистотою", одним словом, є ніжні, ідеальні створіння, — отже, в який спосіб душі таких других істот кристалізуються округ мужчин з прикметами, які нині у них перемагають!

Я сміялася:

— Я це напишу, Оксано, напишу.

— Коли не помиляюся, то ви хочете писати з нашої верстви.

— Так.

— Тим ліпше. Тут знаходяться знамениті екземпляри!

— Може.

— Чому "може"? Пригадайте собі з ласки своєї вечірок професорів у панства С. і не забудьте характеристичних прикмет його, як: множество пляшок пива, багато їди, багато сигарового диму, груба ненависть до всього, що "не своє", і політика. Проміж те зігріті сонливі лиця жінок і так звана німецька "Gemutlichkeitї" [105].

Я мовчала.

— Окрім того, не забувайте і своїх тодішніх приватних чувств, про котрі говорили ви мені самі по тім вечірку! А тепер, добраніч вам, Наталко! Завтра відвідаю Madame Stael [106] (так звала вона деколи паню Марко).

"Чи вона не противорічить собі? — думала я. — Раз каже, що лише той має вартість, що сконсумував [107] таку і таку силу книжок, а другий раз у неї лише етичний елемент є такий, що робить з чоловіка "вищого чоловіка". Коли чоловік є лиш "рівний, як лінія", "простокутний", тоді подобає якраз на сонячний промінь, котрий озолочує все, на що лиш упаде...

Марко її ідеал. Марко безблудний, характерний, всюди й у всім "Марко"! Ні, це чисте диво, що вона не згадувала мені нині знов про його! Вона завзялася на мене пригадувати мені його раз по раз, а тим часом я тону у всякій праці, щоб про нікого не думати, не піддаватися жодному впливові і бути духом свобідною, мов орел під ясним небом.

Чому сумнівається в щирості Орядина, знаючи його лиш з виду? Я майже погорджую ним, бо зобидив мою гордість, однак вірю про те все в щирість його патріотичних чувств, у його співчуття для людського терпіння, в його пишні здібності, в якусь вроджену інтелігенцію в його і в те, що він вийде на славу своєму народові. Ах, він гордий, і та гордість не допустить його ніколи до якого-небудь упадку. Вона песимістка, нудить світом і мірить все мірилом суб'єктивізму.

Вернувши додому, застала я на своїм столі лист. Це були освідчини о мою руку і походили від одного вдівця, що бачив мене в житті разів два і не говорив зі мною більше, як десять слів. Він був батьком п'ятьох дітей, посідав "дім" і був "цісарсько-королівським урядником".

Лист дрижав у моїй руці під час читання. Опісля зім'яла я його в пилку [108] і шпурнула далеко від себе, при чім лихий усміх заграв на моїх устах.

Ніколи не був би женився вдруге, якби не був побачив мене!

О, яка ж іронія долі!

Якесь чувство ненависті і обриди обгорнуло мене нараз супроти всіх мужчин, і ніколи не відчувала я так виразно, як в цій хвилі, які байдужі мені всі мужчини. Всі! Це слово говорила я собі майже з поспіхом, щоби в те почуття не вмішалося якесь інше поняття. Коли б вони знали, оскільки займається ними жінка, що пізнала раз високі ідеї і полюбила їх, соромились би своєї зарозумілості...

Сівши при столі, я сперла голову в долоні і задумалася.

Якась мізерна порожнеча обняла мене, і я відчула, що моє положення в житті дуже глупе і без смислу. Як же ж відносилися до мене люди — от хоч би і знайомі "моєї" верстви? Інтелігенцією переросла я їх геть-геть далеко, і до них вертати назад духом було мені неможливо; а одним замахом станути їм поруч мене — було їм неможливо. І тому що вони (їх була більшість) не могли станути на моїй степені, мусила я до них знижатися, іншими словами: мої обставини змушували мене підлягати їм. Далі і я не була "жінка" якого там небудь мужчини і не представляла тому жодної "вартості". А що найважніше — я не мала жодного маєтку.

Скільки спин гнулось би переді мною, коли б я мала маєток!

Гроші мають вартість.

Нехай працюю над собою невтомно до посліднього віддиху, перед тим не зігнеться ніяка спина; впрочім — я й не отвирала б уст на те,

щоби переді мною згиналися спини. З якоїсь незлобної гордості не вчинила б я цього...

Нараз обернулась я поза себе і глянула на зім'яте письмо.

Чи підняти мені його? Може би, показати його Оксані? Придався б добре до розвеселення її, а вона й так каже, що не може сміятися веселим сміхом! Однак де ж я його бачила, цього урядника? Де, де, де? Ага, я знала вже, де! Там, на тім вечірку професорів. Я ледве що вважала тоді на його, приглядаючись всьому і силуючись надармо угадати "щастя" тих людей. Чоловіки балакали і пили, доки їх лиця не приняли аж боввануватого вигляду; бавилися двозначними дотепами, зиркаючи на своїх жінок і сусідок. Жінки били їх по плечах, усміхалися на ці дотепи зі зрозумінням і грозили пальцями. Декотрі з них усміхалися насилу і трохи не спали з утоми і нудьги.

А я думала раз по раз: "Це має бути щастя, це має бути щастя! І чого знаходжуся я тут?"

Коли я вертала додому і холодний нічний воздух охолодив моє чоло, то й зникла та олов'яність, що була обгорнула мене в товаристві. А коли ввійшла у свою тиху простору кімнату, а на бюрку привітало мене світло, коло котрого книжки мої немов усміхалися до мене, я відзискала давній настрій. Зітхнувши з цілої груді, дякувала бога, що я не одна з тих "щасливих" і не одна з тих "замужніх", котрі, щоправда, тішилися з цієї причини у своїх знайомих більшим поважанням...

Так, отже, на тім вечірку бачила я цього чоловіка, що подавав мені нагоду сповняти "обов'язки жінки". Мені прийшло на думку, чи не хотіла, може, котра з моїх знайомих вчинити "добре діло" і звести нас докупи. При тій думці покрилося моє лице краскою і в нутрі моїм скипіло. Дійсно, ця думка не була без підстави. Мені здавалося, немов я чула виразно слова: "Вона бідна дівчина без матері і батька, без маєтку, буде богу дякувати, що найде підпору, бо який там кінець у таких

гувернанток? А він зробить щастя, коли її дістане. Його діти, занедбані, без догляду, будуть мати розумний провід. Він спокійний, добрий чоловік, а вона — без претензій".

Без претензій!..

Ціла гордість моєї вразливої аристократичної душі скипіла.

На моїх устах грав якусь хвилину глумливий усміх, а опісля глянула я знов на зім'яте письмо; однак підняти його не підняла...

Тієї ночі читала й писала я ген аж поза північ. Від часу до часу виринав у моїй душі образ Марка, пригадувалися його слова, сердечним голосом вимовлені до мене: "Що я люблю, люблю вже навіки!" Однак опираючись сильно найменшим споминам про його, відчувала я в душі лиш те, що мене з його причини боліло; заслонювалася його холодним поведенням з послідніх днів мов талісманом супроти його самого, а властиво супроти любові до його. Гордість моя, годована тим, міцніла, змагалася, лляла чародійну силу в душу. Так, цієї ночі працювала я з таким одушевленням, як вже давно ні, а лягши на спочинок, заснула здоровим сном.

Рано привітало мене золоте проміння сонця, немов бажало настроїти мене на цілий день сонячно. Встаючи живо, повторювала я (немов замість молитви) одно горде речення з твору Ніцше "Aiso sprach Zarathustra" [109], котре бог знає чому саме в тій хвилі навинулося мені на думку:

"Was von Weibsart ist, was von Knechtsart stammt, und sonderlich der Pobelmischmasch — das will nur Herr wer den alles Mtnschenschicksals — o Eckel! Diese Herren uberwindet mir, ihr hoheren Menschen, die sind des Ubermenschen grobte Gefahr" [110]...

XI

Час минав безповоротно, і в моїм житті не змінювалося ніщо. З моєї батьківщини і від свояків діставала я вістей небагато; впрочім, я й не тужила за вістками від них. Щодо моїх відносин до пані Марко, то й вони майже не змінилися. Вона мене все однаково любить, а хоч і впадає частіше в недугу, стає через те щораз дразливішою, то я зношу від неї все терпеливо, переконавшися, що вона одна мені справдішня щира дорадниця, підпора в житті, на котрої грудях могла би я виявити одверто всякий біль, і котра, по смерті моєї дорогої незабутньої бабуні, опікується мною правдиво по-материнському. А відтак вона ж його мати!

Одного разу, коли пролежала більше як тиждень хора, а я, заходячись коло неї, не спала ночами і аж змарніла, сказала до мене, стискаючи мені руку із сльозами в очах. "Я не знаю, Наталко, чи зможу я ще коли-небудь віддячитися вам повно за вашу сердечність і любов, як я цього бажала б і як ви на це заслужили! Але, може, віддячиться він вам за мене. Він вдячний і вірний, ох, вірний, як його незабутній батько. Він знає, які ви для мене!"

Я відвернулася від неї, щоб не дивитися в її добрі очі. По-перше, не могла дивитися в її лице, коли говорила про нього, а по-друге, в мене не була совість цілком чиста. Чи я була дійсно добра для неї задля її особи, чи радше тому, що вона його мати? Правда, я не думаю вже стільки про нього, як давніше. Горджуся тим, що чувство любові не перемогло мене, і я лише в найтихіших і найсамотніших хвилинах згадую його. А все ж таки чи не уронила би хоч одної сльози, коли б не знала його зовсім, а мусила зносити прикрості від хоровитої дами лиш тому, що дістаю плату і презенти? Хто знає, хто знає!.. Але ні, я обманюю себе сама; я ж його не люблю, я майже забула його цілком, я займаюся майже самим Орядином! Лиш коли настане сильний вітер, а дерева в саду зашумлять грізно, пригадають ніби шум моря, тоді стає його постать мов причарована ясно-виразно перед моєю душею і уста його вимовляють сердечним, спокійним голосом: "Що я люблю, люблю вже навіки", — тоді думаю про його. Але се случається рідко, і я опираюся тому. Звертаюся до Орядина, котрий мене дразнить своїм поведенням і котрого не можу

забути, чи радше сказати, не хочу забути! Бо й чому мені його забувати? Я ж — ха-ха-ха! — його царівна!..

Пані Марко каже, що я змінилася, стала холодна, замкнена в собі і ще тихіша. Се, може, й правда. Я майже уникаю людей. Я люблю їх, я і знаходжуся радо між ними, лише не люблю оставатися між ними довго і слухати того, що вони вивчилися колись і від когось напам'ять. Я віддалася тепер цілком писанню однієї довшої повісті, котра становить "мою кров і нерви". Вона — я се відчуваю — буде пронизана всім світлом мого єства. В неї увійде все сонце моєї душі, вся здавлена веселість моєї істоти, вся будучність її. Хочу поринати у праці тій, купатися в ній і пити з неї, мов з тої золотої чаші, щастя та цілковите задоволення. Так, в ній хочу розцвістися, мов та рожа...

* * *

(Знов пізніше).

Одного разу спитала мене пані Марко:

— Як би ви жили, Наталко, коли б я вмерла?

Се питання вразило мене немило, і я глянула неспокійно на неї. Вона підупадала чимраз більше на силах, лежала не раз цілими днями на софі, і хоч запевняла мене, що се в неї лише така втома, то все ж таки я гризлася сильно і звертала всю свою увагу на неї.

— Ну як же ж? Чого ж дивитеся на мене, замість відповісти мені? — ніби жартувала.

— Не думаю ніколи над чимсь подібним, дорога пані! — відповіла я на вид спокійно. — Не знаю, чому вам приходить щось подібне на думку!

— Але коли я хочу знати, як би ви опісля зажили? Чи вам тяжко дати відповідь на се? Скажіть, дорога дитино, чи ви вернули би знов до свояків?

Я закрила мимоволі лице руками.

— О боже милий! Я не знаю, я нічого, нічого не знаю! — сказала півголосом.

— А я рада би ваші думки знати! Чи вам тут справді мило і любо в мене?

— О дорога пані. — Більше не могла я сказати. Приневолена якимсь наглим жалем, ухопила я її схуділу руку і поцілувала її. Вона притиснула мене мовчки до себе, і я чула, що вона була так само розжалоблена, як я.

— Отже, вам любо і мило в мене, — говорила далі, вкладаючи насилу спокій у свій голос. — Се мене успокоює. Мені здавалося все, що ви вернули би прямісінько до свояків.

— Я старалась би всіма силами жити в такий самий спосіб, як тут. Чого би вертала назад туди? Для мене нема там вже більше місця!

— Спасибі тобі за це, дитино! Але знаєш... знаєш, що мені не раз здається?

— Що?

— Що ти покинеш все, всі твої вироблені засади, всю твою улюблену працю, і... і підеш якого-небудь гарного дня тією звичайною, широко утовченою дорогою буденщини.

Я дивилася на неї довгим, повним, ожидаючим поглядом.

— І що ж? — спитала я.

— І стратиш те, що я і інші полюбили в тебе і що мене поєднало знов в послідніх роках з людьми і життям.

— Що ж се таке у мене?

— Се те, чого буденні люди не мають. Чисте, невизичене, вроджене світло душевне, що позолочує все, на що лиш упаде.

— О дорога пані!

— Так, Наталонько! Мене переслідує думка, що коли останетеся самі-самісінькі в житті, то це життя, грубе, жорстоке, переробить вас; вплине на вас, може, так, що в вас прокинеться пригноблювана натура і ви заживете цілком іншим життям! Се не було би щось неприродне, Наталко; ні, ви молоді і гарні, ах, ви пишні, як екзотична квітка, і самотність не видасться вам завсігди такою, як тепер... Однак я вмерла би з жалю за вами удруге і на тамтім світі!

— Чому думаєте ви так про мене, пані Марко? — спитала я з щирим смутним докором. — Чи ви не пізналися на мені ще доволі?

— Знаю, знаю, — відповіла вона поспішно, — однак я спостерегла, що ви у своїх нестережених і найсамотніших хвилинах такі неспокійні, а властиво так якось настроєні, мовби були наскрізь незадоволені або чулися в мене нещасливі! Що з вами? Скажіть одверто!

Я усміхнулася сумно.

— У вас я нещаслива, дорога пані? Ні, у вас відчула я і побачила щастя. Це в мене щось інше. Я чуюся не раз такою самітною, опущеною!

— Ох, отже так воно й є, як я собі думала! — перебила вона мене майже болісно.

— Справді чуюся самітною, але не так, як ви, може, думаєте, лише цілком інакше. Останніми часами загніздилася в моїй голові думка, що я справді не маю так званого "змислу для дійсності", як мене переконували раз в тім у житті ще давніше. Що стою зі всім тим, чим душа моя переповнена, сама! Бо чи ж се здорово заєдно думати, що не одно могло би інакше бути, краще і достойніше? Цього я не думаю про своє власне життя, лише про життя загалу. Думки других людей такі задоволені, кружать від якого-небудь часу вже завсігди лиш в однім означенім крузі, взявши собі за ціль життя виключно особисті інтереси; а мої летять дальше, бажають бог знає чого, ожидають чогось, передчувають щось, а опісля плачуть. Се те в мене, дорога пані, що я чуюся самотня. А щодо "щасливості", то будьте спокійні. В моїм житті так мало "подій", що... що я не можу чутися "нещасливою". — І при тих словах я розсміялася тихим сміхом.

Вона поглянула на мене, і я відчула, що мій сміх не вдоволяв її.

— Чи хочете тим сказати, що ви не заміжні? — спитала.

— Так; але чи лиш подружжя має ту силу ущасливляти чоловіка? Мені здається, що це залежить цілком від його успособлення, від його склонностей, від поглядів на життя...

— Чи ви говорили іронічно про події свого життя? — спитала знов.

— Так і ні. В моїм житті мало подій, а однакож скільки відчула я, скільки передумала! Але все те не має жодної вартості супроти того, що я невіддана!

— Тепер ви колючі, Наталко!

— Може, пані Марко. Моя історія — це не те, що я пережила, лише те, що я передумала головою і серцем. Але небавом вступлю у вік такий, у котрім дівчат називають уже "старими". Тоді стану зовсім неінтересна для нікого; тоді скінчиться моя історія.

— Ви уявляєте собі щось непотрібне і гризетеся опісля.

— Ні, я не гризуся, я навіть сміюся з того; але я пересвідчена, що й тут сміюся лиш я сама. Впрочім, я не можу собі уявити, як то можна бути старим. — Але по якійсь хвилині сказала: — Пані Марко, я ніколи не стану старою панною...

— Ви думаєте вийти заміж? — спитала мене майже з переляком.

— Чи думаю над тим? — повторила я згорда. — Ні, пані Марко, я не думаю цілком над тим! Я не знаю, але не раз мені так чудно-чудно, так мовби я справді родилася лиш на те, щоб терпіти або щоби пробувати до посліднього віддиху свою силу в боротьбі. — Опісля говорила я мимоволі понуро: — Я навчена з дитинства не ожидати щастя, хоч маю те переконання, що якраз я здібна відчути те, що називається щастям. Силуюся зрікатися краси життя, ясних барв, мов та черниця. Учуся привикати до того, що в моїм житті не засяє сонце цілим багатством свого світла. Від смерті бабуні була я полишена собі сама й остануся нею і дальше. Впрочім, се не болить мене; бо чи то соромно стояти на власних силах? А щодо слів, що не остануся "старою панною", то я хотіла ними те сказати, що хоч і остануся незаміжньою, не остануся, проте, смішною особою, т. є. не прилучуся до тих, що любуються в дивоглядних строях і котиках або псах.

— Але ж бо ви не можете знати, чи ви останетесь дійсно незаміжньою, Наталко, — закинула вона якось нетерпеливо.

— Цього я дійсно не можу певно знати і мені це навіть байдуже, пані Марко, — додала я з якоюсь наглою, майже палкою гордовитістю, — я дуже горда в тій справі. Я могла би вмерти з жалю, коли б мене той, котрого би я любила, покинув, але ніколи, ніколи в світі не здержувала би його при собі, коли б хотів мене покинути. Лучче вмирати, ніж коритися, ніж просити милостині!..

Ах, ті милостині! — Вона поглянула на мене з переляком, а я говорила з гарячими очима далі. — Так, ті ненависні милості. Вони затроїли мені душу, і я ненавиджу їх! Їх і все, що пригадує хоч здалека ту погань!

Вона всміхнулася, як мені виділося, з примусом і обізвалася лагідно:

— Я годжуся з вами, Наталочко; це дійсно погань. Але оскільки я вас знаю, то мені здається, що вам не грозить подібна небезпечність. Ви належите до тих, що їх не покидається. Я навіть переконана, що ви вийдете заміж і навіть так, як заслугуєте.

Я не відповіла нічого і лиш здвигнула плечима, а тим часом по моїх устах пролетів гіркий, ледве замітний усміх. Перед моєю душею промайнув Марко, а за ним — Орядин. Вже як і боліло мене поведення Марка, але все ж не так, як Орядина. Над ним думала, застановлялася я так часто послідніми часами (мабуть тому, що бачила його частіше), що Марко майже щезав з моєї пам'яті, а в сій хвилі прокинувся у мене супроти Орядина якийсь аж шалений жаль.

— Так, Наталко, так! — говорила мені стара дама. — Ви не потребуєте присягатися, що останетеся незаміжньою.

— Я не бажаю нічого так, як того, щоби могла працювати після своєї вподоби — ви ж знаєте, дорога пані, — щоб могла писати і щоб воно здалося на що. Тоді була би я також щасливою!

— А подружжя, моя дитино, чи воно у вас не має вартості? — спитала, мовби невдоволена моїми словами.

— Я не маю нічого проти подружжя, хоч воно не є в основі нічим гарним, ані величним, особливо тоді, коли люди своїм характером до його не спосібні. Але правда і те, — додала я мов по легкій задумі, — що воно й гарне, коли люди не споганюють його...

— Правда, правда, Наталко! — обізвалася стара дама живо. — Між ніким не можуть бути такі красні відносини, як між чоловіком і жінкою. Се вам кажу з досвіду, бо я пережила не одно. Дівчина любить матір і батька над усе; однак чому опускає їх радо, коли прийдеться іти хоч би й на кінець світу за товаришем, що його серце вибрало? Бо вона знає, що він заступить її родичів і все те, з чим зрослася душею. О Наталочко! — додала з сумною сердечністю. — Коли мається за мужа доброго і ніжного чоловіка, а чоловік той заразом товариш нашої душі, тоді не можна від долі жадати більшого скарбу. Ні, нехай говорять і філософують собі мужчини і женщини, як хочуть, але так як чоловікові не заступить ніщо любові жінки, так і жінці любові чоловіка, вірте мені! Була би велика шкода, коли б ви не могли віддатися або не хотіли!

Я сиділа мовчки з очима, зверненими кудись в далечину. Не звертаючи голови до неї, спитала я протяжно:

— Може, але чому приходить вам це на думку?

— Вас, як людини, було би шкода.

— Так, — докінчила я майже з поспіхом. — Кожна людина повинна свою силу і красу використати; не мати надармо серця в руках... не так?

Вона притакнула мовчки головою:

— Хто не живе вдвійку, той не живе ніколи правдивим життям, — сказала.

Я не відповіла зараз, аж пізніше спитала:

— Коли живеться правдивим життям, пані Марко? — І не вижидаючи відповіді, говорила дальше: — Чи тоді, коли багато терпиться? Чи коли багато відчувається? Чи, може, тоді, коли живеться невгамовано після своїх лихих і добрих склонностей? Бо ж серце годиться так тяжко, ох, так тяжко, з розумом, дорога пані!

Вона притакнула знов мовчки, як перше, головою, і зітхнула. Я підняла голову до неї. Наші погляди стрінулися. Вона дивилася на мене великими, вогкими, смутними очима заразом так, мовби її думки помимо всеї бесіди пробували десь далеко-далеко...

— Наталко, ви вірна натура, правда? — спитала нараз.

Я дивилася на неї здивовано:

— Чому, пані Марко?

— Відповіджте мені на моє питання!

— Вірна, однак...

— Ах, нічо "однак". Я не хочу нічого більше знати! — І з тими словами вийшла. Зчудована, перенята дивним чуттям, зосталась я на місці і заслонила лице руками.

І знов пересунувся попри мою душу Марко, а за ним Орядин...

* * *

(В рік по від'їзді Марка).

Так, у тім мусить щось бути правдивого, у тім, що Орядин казав, що в мене нема змислу для дійсності. Я тужу забагато. За чим? Ба! хіба це можна розібрати? Це слабість чувства, вроджена недуга, що відзивається і більшає з віком. "Туга за красою", — казав він, — не знає, що відгомін його сміху будить у моїй душі.

Я найщасливіша, коли пишу, коли потону цілою душею в іншім світі. Це багатий, барвний світ, повний гармонії, повний якоїсь несказанної ніжності або здержаної радості, бутної [111] благородної втіхи. Так живу я мовби двояким життям. Там на час, а на час тут.

Не раз, звичайно по різнородній утомляючій праці, чуюся щасливою. Але це не триває довго. Одно тяжке зітхання пані Марко, одно притиснення її руки до серця розвіє те почуття вдоволення чи там "щасливості", і я немов прокинуся з солодкого сну. "Вона слаба!" — прошибне мене блискавкою думка, мов гострий ніж, і я немов в'яну. На мою душу мов спадає заслона з чорної крепи [112] і закриває всю ясність, що в ній пробивається.

Вона хора і підупадає з дня на день на силах, але вмовлює в мене і в себе, що це перейде. Дай боже, але чого ж так змарніла і пожовкла? А мене чому просто гонить за якимись "розривками, на котрі має право лиш молодіж"? Перше цього не бувало в неї ніколи, а тепер немов хоче нагородити мені всі нею заподіяні і найдрібніші прикрості. Бідна! Не знає, яке прикре почуття викликає тим у мені, але роблю її волю, щоб їй справити приємність, а собі щоб не придбати на будучність грижі совісті, її воля, її дорога воля нехай буде моя воля!..

З усіх знайомих наших відвідує нас найчастіше Оксана. Її намовляє пані Марко витягати мене на "світ божий". Часом удається їй це, але частіше остається у нас. Вона пробуває радо у нас, що дух нашого дому впливає на неї упокоюючe і настроює її поважно-велично.

— Скоро лиш увійду до вас, — говорить мені, — у ваші високі, тихі кімнати, пристроєні в оці старосвітські меблі, де високі фотелі стоять немов на сторожі пануючого тут давнього доброго тону, обнімає мене зараз почуття спокою і певності. А до того поважна стать пані Марко, одягнена в чорний шовк, котрого шелест дуже люблю, і ви з вашим безшелесним, ніби плавким ходом, меланхолійно похиленою головою і задуманими очима, то не знаю, чи я та сама, що перше, і майже сумніваюся, чи на світі між людьми панує лож і неправда; противно, думаю, що сама краса, любов і мир! Так тут у вас!

А я усміхаюся і стискаю їй щиро руку. І я її люблю. З усіма її дрібними хибами, з її тонкою ненавистю до всього, що грубе, без чувства і що — не музикальне.

Про мої колишні відносини до Орядина знає вже і займається нами обома з великим інтересом. Коли говорю про його, то просто п'є з моїх уст слова, а очима дивиться так, мовби і ними слухала, щоб не пропустити жодного мого слівця або не втратити на хвилину виразу мого лиця. Мені аж не раз чудно, що вона тим так займається. Я ж не роблю з того, що інтересуюся ним, якоїсь дуже важної події, — ох, зовсім ні! Думаю про його тому, бо скучно, бо хочу жити якимсь теплим життям, думаю, якби з помсти, що Марко згордів і в останній хвилі пробив моє серце, як ножем...

Коли бачимося з Орядином у театрі, на концертах або інших публічних місцях, тоді зачаюємося на себе посполу. Зелектризовані, майже перелякані в хвилині стрічі, відчуваємо майже в тім самім менті потребу завдати одно другому біль. Я узброююся у всю гордість, яку маю до розпорядимості, щоби дати йому відчути, що я любові і співчуття не благаю; він же хоче мені доказати, що не робить собі з мене нічого, що потішився вже давно по моїй втраті.

Його невідмінний спокій виводить мене з рівноваги, а раз занепокоєна, трачу звичайний настрій. Силуюся не думати над ним і — думаю про його майже неустанно.

"До чого у його цей уданий, аж у зарозумілість переходячий спокій? — питаю себе. — Чи він соромиться любові, як якого лиха? Чи він мовчить з упрямості?" Коли би між нами мало прийти до якого поєднання, то я не вчинила би ніколи першого кроку. Колись думала я інакше, але тепер переконуюся в неможливості такого вчинку. В мені щось уперте — аристократичне, що має наді мною неограничену вдасть, і я корюся тій власті. В цілості мої почуття до його якісь дивні. В деяких хвилинах пересвідчена я, що могла би й не займатися ним, коли б постановила собі те твердо. Але з якої причини постановляти собі таке?

Одного разу чула я щось з його приватного життя, що кидало дуже погане світло на його совість і звичаї. Цього не надіялася я ніколи від нього, і воно дало мені нагоду заглянути в його душу і спосіб думання. Тим всім гризлася я аж до фізичної втоми, однак не могла його брати в оборону супроти голосів, що його ганили. З другої сторони, я тішилася його ростом і відчувала якесь вдоволення. Чи не була це почасти і моя заслуга, що він покинув свій план загребуватися десь на селі і жити "лиш для себе"? А так коли стане независимим, то повстане (як говорив мені ще перший раз) проти того, що йому видасться найтяжчим лихом нашого народу, і буде боронити прав його. Правда, зовсім безінтересно не поступала я собі тоді. Я не могла в ті часи стати його жінкою, але коли б я перемогла себе і дала слово? Так поступає не одна, особливо ті, що живуть у зависимих обставинах, але я не хотіла йти тією дорогою, вона видалася мені не гідною мене і його. А тепер, коли він справді йде вгору, ворогує на мене, що я не хотіла йому подати руки до буденного щастя. Чи щаслива я, може? І що ж, коли б ми були й побралися? Були би, певно, тяжко працювали, були би, певно, отупіли потрохи, збайдужніли, — а так нема в моїм житті лиш жодного "закінчення" і "історії". Я й боюся якого там "закінчення"; мені здається, що коли б воно настало, зачинились би мені двері до всіх сфер думання назавсігди; ні, у мене не прихильна натура до того.

Тоді, коли я його любила цілим жаром першої любові, була би, може, й полагодила якось свої відносини, а тепер от що виросло з непорозуміння і фальшивої честолюбивості! Ні, де вже раз любов панує,

нема місця для думок; а де думки беруть верх, блідне вона нечайно і завмирає. Перший раз ми не думали багато над своїми істотами. І я всміхнулася, згадавши ті часи. Ах, та любов! Скільки то терпілося, скільки пролилося гірких сліз, передумалося мрій, а однак щастя і краси тих хвилин не відчувала я тоді, а тепер відчуваю лиш меланхолію всякої скіпченості...

XII

Оце, що я нині з кривавою розпукою пишу, правда. Недуга пані Марко змоглася так дуже, що передвиджую вже ясно її вбійчі наслідки. Для неї нема вже виходу. Ходжу мов отруєна, мов той туман, і дивлюся довгими-довгими хвилинами бездушно вперед себе. А вона бідна... ох, я не можу на неї дивитися! Бореться всіма силами, щоби перемогти свого ворога, остатися ще при житті; ще хоч так довго, щоб його побачити, бодай раз, поблагословити послідній раз! Він знає, що вона хора, і обіцяв, коли б се йому вдалося, прибути на кілька днів.

Вона від чотирьох неділь не покидає постелі цілком, а страви ледве дотикається.

Я не розбираю ясно, що зі мною, і не думаю над своєю будучністю. Знаю лише те одно, що трачу свою останню підпору, заступницю матері моєї і що піді мною провалюється грунт.

Мені судилося тинятися від стріхи до стріхи, переживати різні упокорення, ці гидкі чувства, не гідні чоловіка, котрі ненавиділа я з дитинства, поборювала всіма силами надармо...

Це немовби справджувався якийсь проклін, що всі, котрих я люблю, опускають мене.

Збудившися цієї ночі, кинулася я до її постелі, а вона виглядала так, як ті, що вибираються вже на тамтий світ. Лежала мов мертва, біла,

ледве дихала. Мене пройняв холод, і я мимоволі подумала: "Тепер наступила ся хвилина". Опісля, схилившися над нею, доторкнулася я ніжно її чола. По недовгім часі створила вона очі і дивилася хвилину майже бездушно вперед себе.

— Ви спали, пані Марко? — питала я з уданим супокоєм, хоч серце стискалося в мені з несказанного жалю.

— Спала. Чому ти мене збудила?

— Хотіла подати лікарство...

— Я дуже ослабла, Наталко.

— Тепер стане вам легше; візьміть ще сих краплів, то не буду вас більше будити.

— Але чому я так дуже ослабла? — спитала і звернула на мене свої великі запавші очі.

— Недуга втомила вас, дорога пані, але вже завтра стане вам легше.

— Ой, легше! — прошептала ледве чутно; а опісля по малій хвилині взяла з трудом мою руку і притиснула її до уст. — Ти добра, — сказала і замовкла. Здавалося, що якесь зворушення душить її...

— І мені жаль, що ніхто не знає, що ти така... Ой сирото ти моя, сирото бідна!

Вона говорила з напругою, тихим голосом, а я плакала тихо, закусивши зуби.

— Світло єси ти, однак не фальшиве, визичене — ні, правдиве! Наталко, приклич мені завтра священика... я вірю в бога. Ти чуєш?

— Чую, дорога пані!

— Я вірю в бога...

По малій хвилині мовчання зітхнула тяжко і прошептала:

— А його нема; нема і нема... і вже його не побачу, Наталко?

— Чую, дорога пані.

— Він писав, що приїде?

— Писав; і він приїде! Може, завтра, може, позавтра. Вона зітхнула знов тяжко і, не випускаючи моєї руки зі своєї, здавалося, знов засипляла, однак не заснула. Говорила ще хвилинами. Я слухала, не перебиваючи її. Раз сказала цілком шепотом:

— Ти хотів, щоб я мовчала, і я мовчала. Вона нічого не знає.

Вона говорила, очевидно, до сина об якійсь тайні... Я відчула, що не повинна була слухати тих слів, бо хто ж то був та "вона"?

Однак вона не говорила більш. Раз немов прокинулася, сказала по-німецьки цитату зі святого письма, котру любила дуже: "Und darum wenn ich nicht allmachtig bin im Fleiche, allmachtig aber dem Geist nach, kann ich das Fleich uberwinden, und darum bin ich der Sohn Gottes nicht dem Fleisch, sondern dem Geiste nach" [113]. Опісля замовкла. Здавалося, говорила її механічно.

Я спитала цілком ніжно, чи в неї що не болить.

— "Gott ist keine Illusion!" [114], — відповіла мені на це і не говорила більше цієї ночі.

Я сиділа край постелі з заслоненим лицем у понурій задумі над хорою, над ним і над тим, що воно так склалося. Що він скаже? Се буде для нього страшний удар, він мав лиш її, думав вернутися з часом і жити з нею, а тим часом ледве рік минув, а вона відійде від нього назавсігди. Ох, коли б лиш чимскорше прибув, щоб застав її ще живу! Лікарі казали, що коли вода підійде до серця, вона вмре. Я писала йому, щоби приїздив якнайскорше (він приїхав на дуже короткий час до Полі), а він відповів телеграфічне, що прибуде. Вона жде — коби лише діждалася його.

Чому мусила умирати, чому якраз вона і ще так вчасно [115]! Чому мусила мене доля з нею злучити, щоб по недовгім часі розлучити так немилосердно, щоб я осталася знов сиротою? Що пічну я? Що? Що? — питалась я раз по раз себе і усміхалася майже в тій самій хвилині гірким усміхом у відповідь. Іти назад туди між тих, що годували мене ненавистю, чи шукати другої пані, що хліб давала би; запродати волю свою за кілька нужденних золотих, бо такої другої не найду більше! А де жити до часу нової служби, під якою стріхою, під чиєю опікою? А моя праця, мої цілі, мрії мої... що з ними? Я зітхнула важко, і перед моєю душею появилася бабуня.

"Бог тебе не опустить, він милосердний, добрий, а ти пречінь сирота!" — пригадалися мені її раз до мене висказані потішаючі слова. Справді я сирота, і тому... мені прийшла охота розсміятися шаленим сміхом, однак я перемогла себе і змовчала. Хора обернулася неспокійно на другу сторону і застогнала жалісно. Опісля заснула.

"Gott ist keine Illusion!" — казала вона, і на якій підставі? Але правда, в неї були свої думки, і вона вірила в бога, хоч не ходила ніколи до церкви. Від часу, як поховала свого мужа, перестала бувати в божих домах, але не говорила ніколи, чому.

"А коли б бог і був ілюзією, — плуталося мені щось довго в голові, — то вона єсть, як сказав раз один славний чутливий мужчина, "послідньою великою ілюзією людськості..."

Чи се не злочинство розбивати ту ілюзію? Чи людськість без цієї ілюзії буде ліпша?

Коли я в дві години пізніше заснула, приснився мені Христос.

Стояв одягнений в довгу тогу, руки зложив на грудях і ждав.

Велично, жарко сходило сонце і його проміння сипалося на його, мов плавне золото. Його лице, лагідно-смутне, було звернене на захід. Звідси долітав, немов від зближаючихся хвиль народу, різнородний гамір, зойки, сміх — переражаючий [116] сміх. Він немов знав, що оце все мусило наступити, бо не дивувався анітрохи, і по нім було видко терпеливість і готовість довго ждати.

Переходячи попри його, я склонилася.

— Чому кланяєшся мені? — спитав спокійно. — Чи не чуєш? Там на заході сміх. Сміються з вітця мого і з мене. Але вони мусять сміятися, бо настав час сміху і знесилля. Настав час, коли їх життя мучить і викликає безнадійність. Я вижидаю відзиву свіжої і чистої сили, а ти чого шукаєш?

Я хотіла щось відповісти, не знаю напевно що, але не могла найти відповідного слова, щоб виявити свою думку. Він немов відгадав ту думку, бо сказав:

— Справедливості? Любові? Пожди, нехай сміх сей утихне і сонце удруге зійде...

* * *

Померла.

Чотири дні пізніше і майже в тій самій порі, а в три години по тім прибув він. Слабий, з утоми ледве держався на ногах — їхав майже без перерви, щоб застати її при житті — і спізнився. Не знаю, чи описувати німу, але глибоко потрясаючу сцену, коли прибув і довідався, що її вже нема. На мої слова — він стрів мене першу в кімнаті — що її муки вже скінчилися, глянув на мене не своїми очима і поблід, як смерть. Опісля пішов до неї і просив не впускати до нього нікого, хотів з нею остатися сам, і остався аж до ясної днини, доки не прийшли прикликані жінки убирати і спорядити покійницю і не появилися знайомі та деякі далекі кревні, з котрими небіжка не жила. Тоді я увійшла до нього і застала його, як лежав коло мертвої з головою на її грудях і як — не міг плакати. Кажуть, що це смішне, коли мужчина піддається розпуці, і що сльози до лиця лише женщині. Може, і смішно воно в тих, у кого сльози без жалю в очах. Але коли у мужчини жаль справдішній і глибокий, тоді плач його, хоч би без сліз і не чутний, — страшний.

Я просила його лагідно, щоби відійшов уже, щоби подумав і про себе, відпочив по тяжкій подорожі, котра позбавила його вже доволі сил, щоби вчинив се хоч з уваги на се, що на його жде стільки орудок і задач і що дорогу покійницю треба відповідно похоронити, але він не слухав мене.

— Оставте мене ще хвильку, ще одну-однісіньку, — благав. — Я не бачив її так довго, не бачив хоч би один момент живою, а незадовго заберуть її звідси, і все скінчиться.

І промовивши се насилу, повалився обезсилений, як перше, на її груди.

В виду цієї тихої розпуки я майже не знала, що робити. Усівши мовчки поруч його коло мертвої, ждала я з отупінням. Я розуміла його жаль, і мені видалося дуже нерозумним переривати правдеиий смуток

його якимись потішаючими фразами; очевидно, його страшно боліло, що не міг бути сам при ній хоч би і годину під час цілої її короткої, але тяжкої недуги і не був при ній в її останніх хвилинах...

Накінець удалося мені наклонити його до того, щоби вийшов. Ішов непевним кроком за мною до своєї кімнати, котру я йому сама відчинила, а коли я хотіла вже назад вертатися, взяв обидві руки між свої долоні і дивився мені довго мовчки в лице.

— Як ви страшно змарніли! — сказав ледве чутно, і його досі сухі очі стали вогкі. — Ви додержали слова!

Я усміхнулася сумно, здвигнувши мовчки плечима, і відвернула від його погляд, котрий затемнився слізьми.

Він се замітив.

— Одинокий товаришу мій! — сказав і стиснув мою руку по-мужеськи. — Відки брав ти силу, хто додав тобі її і хто додасть на будуче?

Ці немногі слова, висказані з великою щирістю, слова, яких я не чула за цілий важкий час від нікого, зворушили мене так глибоко, що я, ослаблена і зденервована до крайності, не могла опертися сильному жалю і, відвернувши лице від його, сперла чоло об двері і заплакала тихим, нечутним плачем. Я чулася такою опущеною, такою осиротілою, що була би найрадше поклалася з помершою разом у домовину, щоб заснути тим вічним тихим сном, котрий не має ні мрій, ні обудження і не знає горя життя.

— Ідіть ви спочити! — просив він здавленим голосом. — Вам треба більше відпочинку, як мені. З вас стала лише тінь, і було би просто не совісно, коли б я, а ще надто як лікар, глядів спокійно, як ви напружуєте

свої аж до крайності зужиті сили і дальше. Досить вже пожертвування, ви дали нам більше, ніж ми мали право жадати від вас.

Я хотіла йому перервати, але він не допустив мене до слова.

— Ні, ні, не кажіть ані слова! — просив він. — Ваш вигляд свідчить мені аж надто добре, з яким пожертвуванням і з якою щирістю та любов'ю обходили ви мою матір до послідньої хвилини її життя. Будьте переконані, що моїм першим обов'язком буде віддячитись вам за все. А тепер ідіть, добра дитино! Наберіть трохи сили, а мені скажіть, до чого маю братися насамперед; я послухаю вас.

— Я скажу аж пізніше, — відповіла я. — Ви занадто втомлені, щоб могли братися в сій хвилині за яку-небудь справу! Ляжте, в мене є знайомі, є Оксана і її добрий батько.

Але він не слухав. Взяв мене за руку і відвів на силу до моєї кімнати, вговорюючи в мене, що не є такий втомлений, як я думаю, або як, може, виглядає. Що ляже тоді, як я спічну доволі і зможу сама одна заступити його дома; нехай йому повірю.

І я мусила повірити йому — і він не лягав...

Блудила я, мов мара, по кімнатах у довгій жалібній сукні, лякалася сама свого блідого, схудлого вигляду, а коли померша лежала хвилинами сама, тягнуло мене на силу до неї, і я кидалася мовчки на її холодну грудь і, загребавши обличчя, тут же лежала нерухомо.

Таку вже бог долю дав, що трачу всіх дорогих мені людей.

І я плакала тихим, гірким сміхом...

Хвилинами не хотіла я в те вірити, що вона вже не живе! Се ж було неможливе, що її вже не буде ніколи, що уста її не заговорять до мене,

рука її не погладить мого волосся, і. вона не пригорне мене до себе ніколи, ніколи! Що відтепер не пожуриться моєю долею ніхто на світі...

Крок за кроком снувалася за мною межи всіма чужими і "свояками" її улюблена собака з сумними очима і вниз спущеною головою.

Я боялася тих "свояків", їх погляди супроводжали мене неустанно і, здавалося, в одно говорили; "Тепер ти можеш собі вже йти. Тепер вже ми тут, вона не потребує тепер жодної товаришки". Дивилися за всім, що я брала до рук, куди що поставила і куди ходила. Лиш він один добрий для мене. Говорить по-щирому, мов із сестрою, радиться у всім і, як мені видиться, зачинив би їм усім найрадше перед носом двері.

Коли закривали домовину, я не тямилася з шаленої розпуки, скричала, мов божевільна, і зомліла. Це простили вони (свояки) мені, "компаньйонці" (говорила мені Оксана). Однак що син помершої вхопив мене якраз тоді під руки і майже на руках виніс із кімнати, не простили мені. Так само не простили мені сього, що й Орядин, котрий був при тій сцені (прийшов на похорон), хотів мені також помогти, і лише Марко не допустив його. Отже, були нараз "два лицарі", як глумилися. А вже просто загнівалися, коли довідалися про послідню волю помершої. Їм не записала вона нічого. Все припало синові, а много речей веліла дати мені, між іншим і срібла. Далі було її бажанням, щоб я мешкала доти в призначеній нею для мене кімнаті (в тій самій, що мала досі) її дому, доки або не схочу сама випровадитися, або її син не виступить із служби маринарської, не обійме сам заряду [117] дому або не продасть його. За те мала я удержувати порядок у домі, займатися його винайомом і т. д. Вони казилися з лютості за таку "несправедливість" і заявляли пізніше свої мислі зовсім одверто перед Оксаною і другими мені і помершій прихильними знайомими, а особливо перед Оксаною, щоб вона донесла те все мені і Маркові. Маркові, певно, листом, бо в два дні по похороні від'їхав.

Тут (говорили) не ходить нікому о тих кілька безвартісних речей; без них жили, славити бога, стільки часу та будуть жити і далі. Але се все є

лиш "дуже комічне" і одним доказом більше; що з небіжкою годі було справді жити. Впрочім, хто схоче присягатися, що померша жадала в послідніх хвилинах свого життя паперу і олівця? Чи було кому вільно до неї входити? Впрочім, в те ніхто вже не хоче входити, бо як то каже якась німецька по-словиця: "Nicht ist so fein gesponnen, dab nicht kame an das Licht der Sonne" [118], але на голову також не впав ніхто. Або тота "компаньйонка"! Чого поводилася вона так, якби померша була її мати або пара до неї! Адже мала якихсь свояків, і то, як знали з дуже певного джерела, навіть дуже поважних свояків (тітчині знайомі, як переконалась я опісля, були добре поінформовані!), і вона не мусила тут сидіти! Нехай собі говорить що хто хоче, але для порядної, роботящої, незіпсованої дівчини знайдеться завсігди дома заняття, іде лише о охоту до праці.

В неї мусить взагалі бути славне серце! Ледве тиждень минув, а вона вже й картку виставила в вікно, що винаймає кімнати. Боже, змилуйся, така невдячність і грубість чуття! Пхати зараз чужих у кімнати сердешної небіжки, котрої дух ще там літає. А вже її кімната — то чисте варіяцтво. Жіноча, себто дівоча кімната з чисто мужеським характером, мати божа! Над ліжком висить револьвер, мов у якого поліцая. Фотографії божевільних писателів і якихсь мужицьких поетів, а божого образа хоч і до вечора шукай! Одно-одніське, що пригадувало щось подібне, то був малий образець, як Ісус Христос молиться на Оливній горі. Образ цей — то була видерта картка з якогось ілюстрованого часопису і (о ганьба!) пришпилений чотирьома шпильками до килимка над її постіллю. Але то було ще ніщо. В однім куті тієї її кімнати — саме коло якогось макартівського букету, висів також "образ". Він представляв цілком неодягнену женщину, обвиту лишень у якийсь серпанок, як вона ніби летить лісом, а в руках, піднесених високо вгору, держить якесь світло. Голову звернула позад себе, щоби бачити, чи за нею хто не слідить, а сама усміхалася приманюючим усміхом, мовби й на тім ніхто не розумівся.

Коли по похороні треба було зійтися з сином померщої задля обговорення якоїсь там справи, а умовлено зійтися в неї, то він, ходячи

по кімнаті, станув перед тим безсоромним образом. Вона, компаньйонка, помітивши се, сказала ніби рекомендуючи:

— Блудне світло.

А він?

— Вона подібна коло уст до вас, — сказав він.

— Се говорила пані Марко, — відповіла вона (навіть не почервонівши), — і тому що вона любила сей образ, я взяла його собі самовільно.

— Не дарували б ви мені його? — спитав він. — Я любуюся в таких фантастичних творах...

А вона пристала на те, не вагаючись ані хвильки, мовбито випадало! При тім чинилася така скромна! Нехай він бере (говорила), вона не має, розуміється, до образа ніякого виключного права, се було з її сторони навіть нарушенням його прав і т. д., однак не відтягала від його руки, коли взяв її та бог знає за що поцілував. А що вона й тоді не зарум'янилася, се мало також своє значення. Се лучалось їй, очевидно, не перший раз, хоч як приходила вона до такої довірчивості? Він, звісно, мужчина, як і кождий інший, нині тут, а завтра там, але вона?

А коли всі розладилися, він при прощанні дякував щирими словами, що вона була для помершої мов донька, то вона розплакалася і не відповідала нічого. Те мало йому виявити її превелике чувство! Ха-ха-ха! Хто би в те увірив! Він балакав ще, що приїде на рік [119] і поставить помершій з її (компаньйонки) поміччю красний надгробний пам’ятник, що тепер не може цього вчинити, бо мусить якнайскоріше вертати, але оставяє дорогий гріб її опіці. А відтак попрощався, хитрий, не надто тепло і пішов. Ночував ніби в готелі, відколи помершу похоронено, і вона

ніби сама мешкала, але ввечір таки того самого дня (другого дня мав від'їжджати) був у неї ще раз...

Чи по образ?

Стара кухарка казала, що пан забув свою подорожню торбу у панни, котру вона схоронила на його просьбу в себе... Може! На кождий випадок визирала і з того якась тактика; впрочім, кого має вона обходити? Кого мають обходити такі самостійні незамужні жінки?..

Не знаю, чи сміятися, коли нагадаю те все, як Оксана, котра оповідала мені це на те, щоб розсмішити мене, чи плакати, що стрічаю таке співчуття в жінках, котрі повинні моє смутне безвідрадне положення розуміти?

Справді, не знаю.

Щодо їх критичних оповідань, то в дечім сказали і правду, хоч її інакше треба розуміти. Напр., щодо образа, щодо подяки, а навіть щодо вечірнього візиту. Справді, він відвідав мене. Прийшов забрати ще якісь потрібні папери, котрі находилися в мене, і щоб, як сказав, стиснути мені упослідн€ по-товариськи руку.

— Дайте мені слово, — просив при тім, — що дасте мені вскорі нагоду віддячитись вам хоч почасти за всю вашу щирість і пожертвування і що в прикрих хвилинах звернетеся до мене, — А я вагалася подати йому на се руку. Ні, я не хотіла за те подяки, що робила просто з вдячності і прив'язання для бідної помершої, котра сталася для мене в найкритичнішій майже хвилині мого життя справдішньою спасителькою. При ній пізнала я інше життя, як дотеперішн€, нап'ятноване самолюбством і ненавистю, у неї найшла я пошанування і любов, і для неї не була я одною з тих, над котрими добрі люди мусять і без любові мати милосердя.

Він спостеріг моє вагання, і воно заболіло його.

— Ви вагаєтеся? — спитав. — Правда, ви маєте вже товаришів, і то близьких, і заким ваші слова дістались би до мене, то вони прийдуть до вас кождої хвилини. Я, очевидно, спізнився зі своїм проектом або мене вже забагато в кружку ваших вибраних. Жаль мені! — І по-мимо всього горя, що тяжіло на нім і майже зломило його, усміхнувся по-давньому напівгордо а напівсмішливо. А той усміх викликав в мені так само, як і давно, чувство ураженої гордості, однак я була смертю моєї опікунки так прибита, утрата її для мене була таким великим ударом., що все проче здавалося мені супроти того дрібницею, і я не могла боронитися по-давньому.

— Я маю товаришів, то правда, — відповіла я, усміхаючись слабо. — Оксана і ще одна дама, ви її не знаєте, але...

— Дама? — спитав він.

— Дама. Одна молода малярка.

— А більше ніхто?

— Ніхто.

— А той, що був тут на похороні? — спитав майже роздразнено і вдивився в мене великими ожидаючими, непевними очима, що на його блідім марнім лиці здавалися ще більшими.

— Хто ж тут був? Я справді не знаю. — І в тій хвилині я справді ще догадувалася, кого він мав на думці.

— Не знаєте? А Орядин що? Він вам товариш!

— Він? — Я усміхнулася болісно, опісля глянула повним, поважним поглядом на його, а чоло зморщилося в мене мимоволі хмарно.

— Чи він того не гідний? Впрочім, він не мій товариш, хіба в деякім смислі... В деякім смислі! — повторив іронічно і, не вижидаючи дальшого пояснення від мене, сказав: — І тому ви не можете дати мені слово на те, про що я вас просив!

— Пане доктор! — сказала я, благаючи словами і поглядом.

— Ах, я вас втомляю! — відповів гірко. — Не вважаю на це, що ви надужили свої сили уже і так аж надто для нас, щоб могли ще боротися зі своїм "довжником", котрий покликується на бог знає які права, хоч не мав їх ніколи! Але простіть мені! І я — чоловік, і я маю нерви, і на мене находять хвилини, в котрих почуваю щось інше, як спокійне людяне бажання посвячувати свою працю і життя лиш для ближніх. Саме тепер, коли стратив свою дорогу матір, і душа моя прорита болем та чується страшенно самотньою, хотів я взяти з собою таке пересвідчення, котре містило би для мене успокоєння і було завдатком на нагороду за всі прочі страти в моїм житті, і на те, що належиться кождому чоловікові, на щастя. Однак я помилився. Простіть, що я вас зворушую, — говорив глухо далі, і з його голосу було чутно, що силується з усіх сил запанувати над внутрішнім зворушенням. — Але ви, Наталко, не знаєте, як то є, коли гордий чоловік чується відкиненим, чується злишнім там, де бажає цілою душею статися всім, покладає всю надію свою на одно судно, а бачить, що воно для його тоне. Та досить уже того. Я й так дався пірвати своїм чуттям аж надто далеко без огляду на те, що на подібні слова оця жалісна хвилина і невідповідна. Але бідна моя мати, котра обіцяла мені чувати [120] над моїм щастям, померла, а я надто чоловік, щоби міг поєднатися з тим, що з всіх надій моїх остануться мені хіба самі мрії!

І не ожидаючи від мене якої-небудь відповіді, ба навіть не бажаючи почути її від мене, так, неначеб знав вперед, що те, що перейде через мої уста, завдасть йому лиш несказанного горя, — пішов.

Опісля осталася я сама, сама! Оголомшена, зболіла, майже отупіла, не думала я нічого ясного і повторяла в думці лиш раз по раз: "Що зі мною? Що з ним? Що з всіма, всіма тими, що мають серце в грудях?"

* * *

(Знов пізніше).

Аж тепер, т. є. по якімсь часі, пересвідчуюся, що все те страшне — не було сном, а дійсністю. Що її справді нема, і я справді осталась сама, мов та билина в полі. Страшно мені хвилинами і пусто, особливо тоді, коли сиджу в себе над якою роботою, в хаті глибока тишина, а дзвони церковні гомонять з цілої сили і немов добиваються того, щоб я в них вслухувалася...

Тоді стає тота чорна хвилина перед мною живо, і я переживаю ще раз сумну подію. Тоді розшибалися теж дзвони і гомоніли понуро, немов говорили: "Вже ідем, вже ідем, вже ідем!", а її виносили обережно з хати. Народ пхався, тиснувся, а він ішов за домовиною блідий, як смерть, без сліз в очах. Хоругви повівали сумно в вітрі, а я плакала гіркими сльозами. Та не лиш я одна. За нею плакало і багато інших бідних, опущених дітей, над котрими милосердилася вона і не відправляла ніколи без помочі з свого дому. Тепер все скінчилося...

Великі її кімнати, "переповнені спокоєм", винаймлені вже і в них запанував цілком інший дух. Голосний пустотливий сміх жіночий або мужеський розлягається в них і свідчить аж надто ясно, що давній добрий тон заподівся десь, утік з тих кімнат, може, назавсігди, прогнаний характером запанувавшої тепер там веселості. Марка кімната, зачинена його власною рукою, ожидає його повороту дрімливо, а всі буйні цвіти, плекані лише її рукою, украшуючі колись його кімнату, схоронилися в своїй осиротілості в моїй тихій кімнаті.

І так живу я сама, відокремлена від своїх комірників більше якимсь духом, як стінами або муром, стережена великою собакою Діаною, а обслугована одною з бідних пані Марко, що замешкала на подвір'ї в офіцинах [121]. Думаю так жити, доки — доки? Питання це трохи смішне, бо сама не знаю доки. Майно моє, заслужене мною у доброї дами і цілком нетикане, задержав на мою просьбу Марко в себе, і має мені лиш тоді з того посилати, коли б я або заслабла, або не могла без того обійтися. Одна з знайомих дала мені кілька учениць, з котрих хочу жити, а крім того, буду старатися заробляти на хліб пером і голкою. Але до голки поки що не думаю ще братися.

Окрім Оксани, молодої малярки і ще кількох старих гідних знайомих пані Марко, не відвідує мене ніхто.

Від моїх свояків, а то від тітки, одержала я недовго по від'їзді Марка лист, в котрім писала, що могла би мені на два-три місяці прислати Катю.

"Це молоде, прегарне дівча, — писала тітка, — вносить з собою всюди життя і повинно тобі бути дуже пожадане в твоїм, як я собі уявляю, тепер не без причини дуже сумнім настрої. Я би не пускала її від себе, але для таких молодих дівчат добре пробувати від часу до часу і з поважними натурами, і добре розглянутися потрохи в світі. Неустанне пересиджування дома викликує меланхолію, чинить дикою, а мужчини того не люблять; тому треба мати бачність на все. У Лорденів вона не може пробувати, бо Лорден страх (не думай, Наталонько, що він скупий, борони боже!) заздрісний і не зносить, коли Леночка пестить кого іншого, окрім його або своїх двох донечок. (Маленький хробачок від першої жінки вже умер; йому й так не було до життя, бо то було таке делікатне, що над ним хіба сиди і хухай!) Тобі, дорога Наталонько, повірила б я охотно Катю, бо ти бувала завсігди поважною і умною, і навчилася певно ще не одної красної речі у такої жінки, як мала нею бути небіжка Марко. Тамтого року був Орядин у Маєвських, відвідував і нас, і споминав, що ти живеш лиш з вибраними, "расовими" людьми. Прошу тебе, що це за люди? Чи мають добрі становиська? Побирають

велику платню? І — не встидайся, Наталко! — чи тобі не трапляється нічого? Я щось чула про тебе, та не знаю, чи правда, а то що ти маєш аж двох адораторів [122], один пристойний, а другий бридкий, але той бридкий — славна партія. Напиши нам о тім, щоб ми веселилися з тобою. Коли б ти тепер ясних суконь не носила, то пришли їх Катуні, вона їх зносить, бо фарбувати не варто і лише матерія псується", і т. д.

Я відписала на те зараз другого дня і, розуміється, не приняла тітчиного проекту щодо відвідин молодого прегарного дівчатка. Замість того, просила я її приняти від мене дві гарні, майже нові ясні сукні, котрих я тепер не потребую і приняттям котрих зробить мені приємність. Щодо "расових" людей, то їх подибую дуже рідко, вони дуже лихо плачені, живуть в досить прикрих обставинах і одружитися їм не легка річ, бо мають досить оригінальні погляди на життя. Далі, що мені "не трапляється" нічого, бо не шукаю нічого, а щодо адораторів — то її поінформовано зле. Гарного адоратора нема в мене, а бридкий поплив десь аж до Єгипту і йому не сниться женитись з бідною компаньйонкою, котра, впрочім, ані ожидає того, ані не вірить, щоб він щось подібне зробив. Він гордий, а для неї має упокорення лише в любові смисл, і тому нехай не ожидає ніхто з того якогось романтичного закінчення і т. д.

І чи ж я неправду писала?

Чи Марко любить мене дійсно? Тихими самотніми хвилинами обгортає мене невимовна туга за ним і думки, що він мене любить, що тужить, може, так само за мною, наповняє мене якимсь упоюючим, несказанно гарним чуттям. Ох, я би так спочила на його груді, я така втомлена!.. Аж відтак схаменуся: ні, ні, в мене інша будучність, не сонячна, мене жде боротьба, я це немов передчуваю, я ж лише на те родилася, і тому проч з всіма мріями і спогадами! Радше взятися мені за суху тверду працю і боротися з життям. Все проче нехай зникне з-перед моєї душі і не обезсилює її!

XIII

В якийсь час по тім відвідав мене Орядин.

Мене це зчудувало, і я змішалася в першій хвилині так, що аж смішно було. Правда, він був і на похороні, і оскільки я тоді могла замітити, здавався мені навіть сильно зворушеним, що поєднало мене з ним чимало, однак пощо прийшов він нині до мене? З простої цікавості знати, як я тепер живу?

Був у веселім настрої, і я не бачила його вже давно такого.

Майже враз з ним прийшла і Оксана. Я була їй дуже вдячна, що вміла саме тоді заговорити, коли ані я, ані він не мали що сказати, взагалі, що прибула. Без неї не була би велася між нами яка-небудь розмова, між нас застряло вже раз щось, мабуть, навіки.

Розмова велася про паню Марко, про моїх кревних, про моє життя і про тото, що воно плило так тихо і незамітно.

— Ви зле робите, що відтягаєтеся від світу, — говорив він. — Життя таке барвне, має в собі стільки інтересної всячини, що заняло би вас, певно, не одним до живого.

Він помирився вже з людьми. А властиво (при тім усміхнувся зневажливо) стали вони, люди, для його шаховими фігурами, котрі укладає він на своїй шахівниці до вподоби. Чого іншого не шукає він і не надіється нічого особливого. Впрочім, і не має причини вглиблятися так дуже в життя, воно на нічо не здасться.

— Якої національності є ваша шахівниця? — спитала я. — Чи, може, вона інтернаціональна?

Він усміхнувся..

— Ні! — відповів опісля, — вона чисто українська, але мені видиться, що ви хотіли ще перше щось інше сказати.

— Я хотіла сказати, — відповіла я, — що не відтягаюся від людей, лише вони самі відкидають мене від себе. Впрочім, говорім одверто. Не забувайте, що в мені не цінять людини, лише цінять становисько. В мене нема маєтку, нема мужа, а до того я "компаньйонка", чи там "гувернантка". Отже, є три причини, котрі спонукують мене неустанно коритися. Ви думаєте, що се так легко? Напр., не забуду ніколи, як мати одної з моїх учениць, звичайна жінка ще звичайнішого урядника, підпихала мені руку до поцілунку і казала: "Ви можете колись до нас і на каву зайти". Бачите, щось таке обурює і огірчує мене до глибини, і мені діється при таких нагодах так, якби мене хто бив. Ах, я не вмію гнутися і повзати! Впрочім, — додала я, усміхаючися з гордим вдоволенням, — маю я і кількох щирих товаришів і працю; чого іншого не бажаю.

Він оглядав якісь книжки на моїм столі. Про один дуже гарний, знаменитий новий твір і не знав нічого. На моє питання, чи багато читає, відповів, паленіючи, що "ні". Він тепер такий перетяжений працею, має стільки "вчитися", що та його колишня страсть зовсім завмирає.

— А я чомусь думала, що ви мусите дуже любуватися в літературі, — обізвалася Оксана.

Чому вона це думала? Так їй здавалося. Тому здавалося, що він тоді мав той відчит.

О, той відчит — то ще давня праця, ще з зовсім іншого періоду його життя. Його присилували "виступити" з відчитом, і він рад не рад мусив на те згодитися. Тоді віднайшов одну з давно писаних праць, переробив її і відчитав.

А вона думала, що він робив все те з іншої причини. Що (тут усміхнулася жартівливо) займається женським полом, їх критичним положенням і сучасними, т. зв. палючими питаннями...

О ні! Він навіть тепер сторониться від женського полу. (Мені під час тих його слів кров, немов полумінь вдарила в лице). Заходить лиш дуже рідко в жіноче товариство.

А в неї саме нині (побачивши його тут у панни Наталки) блиснула думка запросити його до одної праці.

До якої? Він дуже зацікавлений.

Це не мозольна праця і вимагає лише знавців. Вона постановила собі видати спис книжок для жінок, в котрім подано би заголовки і зміст найліпших творів з усіх галузей наук, белетристики і т. п. Зміст мав би подаватися лише кількома словами, але так, щоби кождий, бажаючий щось розумного прочитати, знав із спису відразу, що за річ бере в руки, з якого часу, напряму і т. д. Це придумала вона собі таке для жінок. Дуже, дуже много з них читали би охотно, але біда в тім, що не раз не мають що читати, а що гірше: не знають навіть, до чого братися. Такий каталог був би дуже добрим підручником для них. Цю гадку подав їй раз якийсь авторитет. Спершу здавалась вона їй неможливою, безхосенною, і вона закинула її, але з часом переконалася-таки о її важності і вважає її дуже практичною. Пощо ждати жінкам з освітою аж на якісь вищі заклади наукові? Впрочім, чи зможуть з них користати? Чи схочуть всі набувати фахову освіту? Само фахове знання не чинить ще, впрочім, з чоловіка чоловіка, ні! Етичний елемент треба брати також на розвагу; треба його скріпляти і плекати його. Скільки жінок проживає в таких закутках світу, в котрих ані не зачуває нічого, ані не научується; саме для таких став би такий підручник справжнім добродійством, бо навчив би їх, що мають читати і т. д.

Чи це не було би добре? Нехай він лиш в оцю ідею вдумається, нехай скаже, чи на ній нема чогось умного? Їй обіцяло вже багато осіб взяти уділ в тій праці, як: педагоги, історики, природознавці, писателі і т. і., одним словом, люди знання. Вона хоче то заложити en gros [123]. Воно не може статися за 24 години, але вона мусить цю ідею зреалізувати. Коли б їй удалося ввести цей план в життя, то воно становило б найкращий "passus" [124] її життя.

Він був потрохи зчудований характером цієї справи, однак признав, що її думка "знаменита". На жаль, у його нема стільки часу, щоби міг прилучитися до того гарного діла. Він занадто невільник свого заводу, а, крім того, рад би позбутися всього, що носить назву "іспит". Досі переслідувала його недоля, а тепер хотів би все здогонити, в чім спізнився.

Але, може, в його є які учені знайомі, може, і жінки які? — допитувалася знов Оксана.

— О, ні, нема! Нема ніяких!

А однак вона бачила його майже все з женщинами; напр., взимі з лижвами [125] на плечах!

Він дивився на неї через хвилю мов не своїми очима, паленіючи аж під волосся.

О, щодо того, то це зовсім інша річ, відповів. Дами, яри котрих можна його так часто бачити, це жінка і донька його принципала. Він там немов дома і тому нема в тім нічого дивного, що товаришить їм часто. При сих словах спинився його погляд тайком на мені. Я сиділа з спущеними віями, слаленівши ледве замітно.

— І що ж це за дами? — питала з цікавістю Оксана. До якої категорії можна б їх зачислити? Бо вона ділить собі жіноцтво на категорії, а то: на

господині, на учені, на писательки, на артистки, на репрезентантки і т. д. Чи вони дуже інтелігентні? Коли донька вдалася в батька, котрого вона знає особисто, то мусить, певно, бути дуже умна. Він чоловік незвичайно бистроумний, а його бридке обличчя пригадує їй все бюст Сократа. Впрочім, жартувала, можна би в нім ще й тепер залюбитися.

— Ті дами, — відповів він, — суть лиш ґаздині і репрезентантки; донька дуже музикальна і танцює дуже гарно.

— Вона гарна, — щебетала свобідно молода жінка, — але дуже зарозуміла.

Він удав, що не чує її.

— Вона має бути багата, — говорила далі Оксана, — і має мати дуже багато поклонників!

Він здвигнув плечима. Що це його обходить? Опісля відповів лаконічно, що "так", і вдивився уважно у кружки диму із своєї сигари. — Це і чинить її деколи інтересною, — докинув ще.

— Оскільки?

— Ну, коли вона відпекується від женихів. Вони не мутять цілком її душевного настрою. Вона така певна в своїм поведенні, думки її такі вироблені, і вона так розуміє кермувати ними, мовби вони лиш на те були, щоби їй піддавалися...

— Отже вона — царівна! — кликнула Оксана (а я так і прокинулась при тім слові), а опісля додала зниженим тоном, мов в задумі: — Вона полька.

Він відповів, що полька.

Вона не прилучилась би до її проекту; правда, що ні?

О ні! Вона не займається такими справами. При ній не приходить чоловікові навіть на думку щось подібне. Вона не розуміє таких ідей. Але вона проте все свідомий, скінчений характер. Вона належить, до тих істот, котрі беруть життя так, як воно є; не дивиться та його, як на який тяжкий обов'язок або на яке марне діло. Одним словом, вона вірить в існування щастя. Це подобається йому в неї. Впрочім, вона його нічо не обходить.

Мій погляд спинився на нім повно, довго. Чому накидувалося мені знов якесь прикре немов почуття, немов пересвідчення, що ми віддалилися ще дальше від себе?

— Ми всі хотіли би вірити в існування щастя, або, може, і віримо всі! — обізвалась я, усміхаючись. — Хто знає?

— Ну, так, вірити! Але не кождий має дар бути щасливим, а в неї є до того дар, — відповів він. — Суть різнорідні натури...

Саме в тій хвилі почав старий стінний годинник вигравати якусь мелодію. Цей годинник остався мені по бабуні, я взяла його з собою сюди до пані Марко. Одного разу — ще дома — коли Орядин прийшов був в якійсь справі Маєвського до нас, т. є. до вуйка, чув, як цей годинник грав. Запевняв мене тоді при відході, що прожив дуже милий вечір...

Тепер замовк, мов на розказ, разом з нами і, прислухаючись грі, потонув в якусь задуму.

Оця ніжна безпретензійна музика дзвеніла, мов прегарна казка з давніх, минулих часів. Вона оповідала гармонійно і мило якусь простеньку, поетичну подаю. Надала нам ніби інший взір і слух і наповнила" серця якимсь тужливим сумом...

Чи це була оця мелодія, котру він тоді чув.? Тоді, коли життя лежало ще перед ним, повне надій і блиску, а я, спрятавшися в незамітний кут кімнати, слідила за ним мовчки, неустанно гарячими, ожидаючими очима, слідила о кождий його рух!

Його очі шукали тепер мого погляду, а коли стрілися, налякалися ми обоє.

Опісля сказала я трохи нервово:

— Оця музика пригадує мені завсігди мою дорогу бабуню, а коли нагадую її, обгортає мене глибока туга за спокоєм. Що це таке може бути? — А трохи згодом і немов по хвилевій задумі додала я: — Мені такі цілком старенькі дами симпатичні. В своїй тихій простоті і побожності були такі коректні і великі, напр., так, як моя бабуня. Ви її не знали, пане Орядин, але в неї був дуже сильний дух, і вона була дуже справедлива.

— Її чоловік був військовий, — споминали ви раз, Наталочко, правда, — закинула Оксана.

— Мій дід був капітаном. Бабуня оповідала, що жила з ним так прегарно! Твій дід (оповідала мені раз, не пригадую собі вже, при якій нагоді) був ніжний і привітний супроти мене: взагалі не бував ніколи таким, як теперішні мужчини, що попросту не мають лиця, що перед ним мусять дівчата упокорюватися! О, вона не любила, як казала, модних мужчин!

— Це правда, — обізвалася задумчиво Оксана, — теперішні подружжя інші; навіть і щасливі подружжя.

— Вірність виходить з моди, — говорила завсігди бабуня журливо.

— Цього я не сказала би, — закинула молода жінка, — але тепер всі такі "всезнавці", такі зів'ялі! Я не знаю, але мене обгортає сум, коли чую

не раз, як наша молодіж кепкує собі з старих. Оця безілюзійність наших часів змоглася вже аж до крайності і робить людськість не раз брутальною, а молодіжі вона зовсім не до лиця. Може бути, що саме тепер панує лиш дух тверезості і ума, але чи і добра? — Опісля додала з відтінком гіркості в голосі: — Те, що я кажу, дише також старосвітчиною, правда, пане Орядин?

— О, щодо того, то я згоджуюся зовсім з вами! — відповів він. — Для мене нема нічо прикрішого над недозрілу філософію!

"Що звете ви недозрілою філософією?" — хотіла я в нього спитати, однак замовчала. Саме в тій хвилині почувся був сварливий голос жіночий, лоскіт отвираних і запираних дверей, і незадовго по тім відмикнулися двері моєї кімнати, та увійшла моя комірниця.

Це була румунка, молода, маюча, бездітна жінка, що спровадилася з своїм мужем, інженером при залізниці, на якийсь час до Буковини. Виглядала в сій хвилі розлючена, однак, побачивши у мене мужчину, погамувалася. З Оксаною познайомилася вже давніше в мене.

— Я подивляю ваш смак, панно Верковичівно! — говорила лихою Німеччиною галасливо, коли познайомилася з Орядином. — Пощо тримаєте таке страховище, як оця ваша Діана? Чи знаєте? О один волосочок, а була би роздерла мою дорогеньку масюпцю Фітіцу! (так звалася її сучка). Роздерла б цілком! Вона так налякалася, що й передо мною ховається. Мене то так розлютило! — Сказавши це, кинулася на софу і шпурнула шнурок якихсь коралів, котрих не пускала, після звичаю свого краю, майже ніколи з рук, на стіл вперед себе, мовби була на смерть утомлена.

— Страх!

Я почала її жалувати, так само Оксана і Орядин. Орядин придивлявся їй з великою цікавістю, румунка не слухала нас.

Вона була і чим іншим утомлена, не лиш тим. Це дурниця, з цього не робить собі вона нічого, і воно хіба лише пригадало їй все проче, що її тут нищить! Я, Наталія, знала це вже. Мені говорила вона о тім справді вже сотню разів, говорила при кождій стрічі.

Нехай собі лиш хто-небудь уявить, як їй тут діється. Тут мусить вона сама ходити за глупими орудками для кухні і дому, а там у них ходив її муж. (Там все ходять по такі орудки мужчини). То псує їй за кождий раз гумор на цілу днину, а наостанку находить таке, що все, що купила, купила зле. Нині лучилось їй знов таке. До лиха! Вже щоправда, а тут і пудру не можна дістати доброго!

Ми розсміялися, а вона, ніби все ще гнівна, говорила дальше.

Дійсно тут чується вона дуже нещасливою і плаче вже відтепер, що буде мусила, може, ще з півроку тут мучитися. Вона властиво не знає, що собі її муж думає! Ох, що за глупота бути інженером!

Орядин замітив, що її муж пробуває, певно, дуже часто в дорозі.

— Розуміється, що в дорозі. Вдома він майже гість. Кажу вам, я гину з нудьги!

— Чим займаєтеся звичайно? — спитав її.

— Чим? — спитала зчудована і видивилася на його своїми гарними, блискучими чорними очима. — Чим же маю займатися? — А по короткій задумі, під час котрої гризла свої червоні викочені уста, відповіла: — Часом гафтую, деколи печу сама тістечка (тепер не варю дома, бо до тих слуг нестає мені сили), п'ю чорну каву, виходжу на прохід, переглядаю журнали, бавлюся з Фітіцею, курю... що ж маю робити?

— Дійсно, що ж маєте робити! — сказав Орядин.. — Так самій жити!

— Не правда? — звернулася вона до його живо, мовби почула з його слів відгомін свого душевного голосу. — Нема до кого й слова промовити. Дома, в Яссах, та хоч і остаюся сама, та вже маю своїх знайомих, маю хоч з ким піти до театру, а тут! — Вона усміхнулася глумливо. — Тут наробили би мої знайомі жінки такого крику, коли б я пішла з яким мужчиною сама до театру, що аж мій муж налякався би! Чисто міщанські догляди! Як же мені тут жити?!

— На вашім місці я не робив би собі нічого з того! — сказав Орядин. — Жив би собі після вподоби. Що мене чиїсь погляди обходять?

— Я собі навіть так думаю, — відповіла вона згорда. — Я не привикла жити мов на шнурку. В нас уживають жінки іншої свободи, роблять, що хотять. В нас і не дивує то нікого, коли чоловік з жінкою розводиться, а тут...

Послідні слова сказала з лютістю, неначеб хотіла розвестися з своїм чоловіком, а люди "дивуються", і те здержує її від розводу.

— Так, так, — звернулася до мене і до Оксани. — Ви іншого життя не знаєте. Ви не знаєте, що то значить свобода. Не раз як зайду тут до одної з моїх кількох знайомих, то мені аж волос на голові дибом стає. Жінки і варять самі, і прятають в хаті, і шиють, і бавлять діти, і вчаться — все нараз! А коли який мужчина вступить в хату, то втікають, якби на них налетів самий нечистий. А вже забавлятися з мужчинами, то — вай ді міні ші ді міні! [126] І, похитуючи жаліємо головою, розсміялася; — Ні, я дякую за таке життя!

Нараз звернулася до Орядина.

— Чого дивитеся так на мене! — І при тих словах вдивилася на його сама ожидаючим поглядом.

— Чи я дивився?

— Розуміється! — Вона говорила в симпатичнім, а заразом роздразнюючім тоні. — Лучче скрутіть мені сигаретку і оповіджте що-небудь інтересне. На те я й прийшла сюди. Чи ви не румун? — спитала його, хоч добре знала, що він українець.

— Ні.

— Ну, я думала, що ви румун, бо ви такі смагляві.

Він усміхнувся і сказав, що українець.

Ах так! Москалів вона знає, але українців ні, хоч знає, що вони мають прекрасні пісні. До них до Молдави заходять українці з Буковини на роботу, а вона, прибуваючи не раз вліті на селі, мала нагоду чути, як співають, звичайно гуртом, при роботі. Від одної молодиці, що вміла дуже добре по-румунськи, навчилася щось трохи пісень. Вона зараз, заспіває деякі, нехай вій послуха; і не надумуючись, довго, почала півголосом:

Задзвеніло, загуділо на панській долині,

Пішов голос попід колос по всій Буковині…

А відтак перервала і сказала:

— Ні, цієї не знаю добре, але одну веселу знаю добре, бо вона дуже мене розсмішує. — І схиливши кокетливо голову вбік, почала:

Ти до мене не ходи, нехороший враже,

Я за тебе не піду, бо мати не каже.

Ти до мене не ходи, не псуй собі ночі.

Я за тебе не піду, бо ми ся не хоче.

Ти де мене не ходи, не псуй собі грошей

Я за тебе не піду, бо ти нехороший.

Ти до мене не ходи, я тобі не рівна,

Ти простого хлопа син, а я деканівна!

Так співала вона, перериваючи пісеньку веселим сміхом, а опісля забалакала знов про щось інше, а балакаючи задавала питання, на котрі не ждала відповіді. При тім гралася своїми коралями, мов дитина, а курила тютюн, як турок.

Я занялася самоваром. Вона була так напудрована, а уста були в неї такі незвичайно червоні, що й встидалася за неї.

— Чому варите заєдно самі чай? — спитала в мене нараз. — Чому не заставляєте до того своєї старої Домки? Гу, який це страхопуд! — додала, ніби жахаючись. — Дивиться на мене так дивно, що мені насувається іноді думка, що вибила би мене, коли б мала яке право до мене!

— Я люблю те сама робити, — відповіла я їй спокійно, не звертаючи увагу на її послідні слова. — Це не трудна робота. Крім того, не хочу старої жінки занадто трудити, вона й без того обслугує мене більше, ніж повинна за свою платню. Прив'язалася до мене, бог знає чому, і вештається задля мене і так досить!

— О ви! — кликнула румунка з якимось усміхом, про котрий не можна було знати, чи він добрий, чи злий. — Ви не знаєте, що з такими людьми не варто бути добрим? Мужик все мужиком!

— Ну, це річ погляду.

— Ах, що там річ погляду! Коли хто вже раз слугою, то нехай обслугує, а коли хто вже раз паном, то най панує. Це також щось "боже" у вас, чого я не терплю. У нас інакше; бодай я не журилася би много такою старою квіткою. A propos [127], — додала пустотливо, — чи не вміє вона припадком ворожити?

— Не знаю. Не питала в неї ніколи про те.

— Бо, бачите, в неї уста все затяті і аж викривлені, чоло зморщене, погляд мрачний. О панно, панно Верковичівно, вона мусить займатись ворожінням!

— Я би цього не сказала! — відповіла я. — Але знаю, що вона змінилася, як сама оповідала, від часу, коли стратила своїх двох синів в страшний спосіб. Старшого, котрий був чемний і добрий, гординя своїх родичів, застрілив молодший, вже змалку лихий. Сидів довго, довго в арешті, а вона, щоби собі хоч того урятувати — не вірила, бідна, що це справді рідний брат зробив — крутила в суді, куди її також покликували, говорила неправду, і за то також покутувала. По мені мороз проходив, коли розповідала мені це. Тепер чоловік її лежить у шпиталі, а вона ходить на роботу і з того удержується. Тому в неї погляд мрачний, і тому, може, пригадує вам відьму.

— Це ще і трагічне, — замітила румунка, а по якійсь хвилині задуми сказала: — В нас то хоч ворожка розважить чоловіка, коли йому нудно, а тут!

Вона звернулася до Орядина і попросила його защіпнути їй бранзолетку на правій руці, котра в тій хвилині розімкнулася. При тім сперла свою гарну, білу, перстенями украшену руку на його коліно, і незважаючи на те, що він, защіпивши бранзолетку, взяв її руку в свою долоню і ніби дивився па якийсь перстень, говорила далі: — В нас

майже кожда селянка вміє ворожити. Не раз ідеш і подиблеш кусник якої шмати або що-небудь інше, то сам не знаєш, яким чином опинилось воно тобі під ногами і чому. О, в нас розуміються на ворожбі comme il faut [128]!

Я усміхнулася.

— Не смійтеся, ні! — говорила вона зовсім поважно. — Впрочім, ви переконаєтеся о тім самі; ми поїдемо конче на село! — Тут звернулася живо до Орядина і Оксани і заявила їм, що з поворотом до Румунії забере мене з собою, — Це добра думка в мене, не правда ж?

— О, певно! — відповів з поспіхом Орядин. — Панна Верковичівна забавилася би там, повеселішала і прийшла би до сили по послідніх напруженнях.

— Ще й як прийшла би до сили! — І з тими словами румунка розсміялася. — Вона віддасться там, пане Орядин! Я вишукаю їй там якусь партію, якого гарного боярина, і той виб'є їй всі книжки з голови. Хто ж бо бачив щось подібне, щоб дівчина сиділа як писар при столі? Фе!

Вона сказала це так комічно, що ми мимоволі розсміялися. Орядин присунувся ближче з своїм кріслом до неї і грався її коралями. Вона це замітила.

— Що варте таке життя, а то ще для дівчини? То вже мужчина на те, щоби ломив собі голову над книжками; жінка на те, щоб лиш любила. Представте собі лиш, пане Орядин, як ученій заявити любов? Як можна з нею взагалі про любов говорити? Чи ви говорили би?

Він спаленів і розсміявся вимушеним, голосним сміхом.

— Бачите? — кликнула вона тріумфуюче.

— Бачу, — відповів він все ще зі сміхом, а опісля додав: — Якийсь поет каже десь: "Життя — то нужденна комедія, повна глупоти і сліз", а я, Орядин, додаю, що було би ще нужденніше, коли б не було тієї крихітки любові, що сама одна осолоджує і прикрашує життя та надає йому вартості.

— Чуєте, панно Верковичівно, чуєте, що пан Орядин каже? — запищала вона до мене, а я звернулася в тій хвилині до вікна, щоби укрити легкий рум'янець, що виступив мені бог зна з якої причини на лице.

— Чую, — відповіла я.

— І що ж скажете ви тепер?

— Скажу тепер так, як казала і перше, що найкращим часом в житті є справді час любові. Зазнавати любові дуже гарно, розуміється, кому судилося!

— О, любові можна все зазнавати, коли тільки хто хоче!

— Так ви думаєте? Я гадала трохи інакше!

— В-и! Ви такі "божі", що думаєте все інакше, як звичайні люди! — закинула з легким, глумом.

— Любов — то поважна річ, хоч би і в жарті, — остерігала Оксана напівповажно, напівжартом.

— Ну, так, — обізвалася румунка не надумуючись, а по хвилині додала: — Я не можу казати, що не люблю мужчин, коли люблю їх. Не можу говорити, що не люблю товариства, кола люблю його. Не можу казати, ще монаше життя — то мій ідеал, коли таким не є. Не можу

казати, що писання, хоч би і одного листа, ущасливлює мене, коли, противно, нудить мене на смерть.

Всі ми сміялися.

— Ви справдішня жінка, наскрізь "жінка"! — замітив з тонкою іронією Орядин.

— Це правда! — відповіла румунка. — Така. правда, як, напр., те, що гину з нудьги, що тужу за своєю батьківщиною, за своїм товариством, і знайомими!

— Шукайте розривки, робіть знайомства! — радив Орядин.

— О, знайомства! — закликала вона насмішливо. — Тутешні жінки не мають ніколи часу, і не побачиш їх ніколи, і не діждешся їх ніколи!

— Це правда, — вмішалася Оксана. — Наші жінки працюють дуже тяжко.

— Ах, вони кухарки!

— На жаль, і то правда! — відповіла Оксана.

— Але вони самі тому винні.

— Ті, що не хотять вірити в поступ, у то, що їх положення може поліпшитися, ті винні!

— Я не знаю, як ви то розумієте, пані Оксано, — закинула живо румунка, котра не зрозуміла ясно слів молодої жінки, — але я вам кажу, що я думало. Ваші жінки — то як фіалки, але на фіалки не дивиться

жоден мужчина. Про красу і запах їх говориться лиш, але ніякий мужчина не любить їх справді.

Орядин усміхнувся двозначним усміхом.

— Не смійтеся, мій пане! — кликнула майже люто. — Чи те, що я говорю, може, не правда? Може, оженитеся ви з фіалкою?

Він спаленів, перестав усміхатися і спитав:

— Звідки я це можу знати?

— О, це знаєте ви вже тепер дуже добре! — відповіла вона.

— А звідки знаєте ви це? — спитав знов.

— Такі речі знаємо ми дуже добре! Ми знаємо, напр., дуже добре, що мужчини приписують нам, жінкам, прикмети, яких ми зовсім не маємо в тій самій мірі, що й вони. Приписують їх нам тому, щоб, оженившися з нами, мали за час вигоду. Чого ж запевняють неустанно, що покора, скромність, податливість, лагідність, м'якість, .боязнь — жінці до лиця, коли переконують нас трохи не щогодини, що їм подобається якраз противне, а то — дух, дотеп, кокетерія, живість, гордість і т.д.

Орядин не відзивався, хоч не зводив з неї очей.

— Так, так, дивіться лиш на мене (і усміхнулася), пане Орядин, ми це знаємо дуже добре, і лиш панна Верковичівна, мабуть, цього не знає. Але коли прийде до мене, то я її навчу жити життям жіночим, привчу жити любов'ю. З своїх книжок не навчиться того ніколи; з книжками вона й не зайде далеко. Мужчини бояться учених жінок, бо думають, що вони не давали б їм ні їсти, ні пити; а глупі фіалки взяли собі то до серця і думають, що здобудуть собі дійсно щастя, коли стануть кухарками; та

й варять, бідні, та й печуть самі так, що поварили вже всю свою красу і ум, свої найкращі літа і будучність своїх доньок...

Вона урвала, розсміявшись якимсь пустим, зловіщим сміхом, і встала.

— Іду далі, — сказала, — треба ще піти в місто та купити дечого, а відтак хочу ще нині піти до театру, бо далі-далі перестануть грати.

Орядин піднісся живо.

— Маєте вже білет?

— Білет? Ні, ми маємо ложу.

— Шкода, я хотів вам чим-небудь прислужитися. І Орядин ніби посумнів.

Вона усміхнулася і вдарила його .свавільно коралями по плечах.

— З вас великий фарисей! — сказала. — Впрочім, коли хочете мені прислужитися, то ходіть зо мною до міста і поможіть нести коронки [129], бонбони [130] і вахляр [131]. Взагалі дозволяю вам, коли будете чемно поводитися, відвідувати мене; розуміється, — додала іронічно, побачивши на моїм лиці здивування, — що аж тоді, коли мій муж поверне. Приведіть і кількох дотепних товаришів з собою, мій муж грає дуже радо в шахи, а й я не нудилась би так.

Він склонився перед нею глибоко і заявив з сіяючими очима, що буде старатися вчинити її волю і що і він грає дуже радо в шахи.

Так? То, може, він навчить її цієї гри, бо в її мужа нема терпеливості і він любить лиш з готовими грачами грати...

Він склонився удруге, а вона, звинувшися, мов та гладенька гадина, та зібравши одною рукою елегантськи довженний шлейф, подала другу руку Оксані на прощання, а мені надставила з несказанно граціозним рухом голови уста до поцілунку.

Я чогось змішалася, спаленіла, а відтак, приступивши до неї, поцілувала її.

Відтак пішла.

Попрощавшися з нами з поспіхом, пішов і він, заявивши, що має в місті також якусь справу до полагодження.

Я стояла ще на тім самім місці, на котрім цілувалася з румункою, і холодила долонями лице, що палало в мене мов від огню. Оксана квапилася докінчити якусь квітку і, зігнувшися над гафтом майже вдвоє, не бачила гіркого усміху, що грав біля моїх уст...

— І що ж, Наталонько? — питала спокійним голосом, не відводячи очей від роботи.

— Нічого.

— Вона не дурна.

— Ні, але й не розумна!

— Ну, так.

— Але зате яка ж гарна і принадна.

— Так, але й другі є гарні і принадні, а вона яка ж неінтелігентна!

Я мовчала.

— Хоч те, що говорила про фіалки, правда.

— Правда, Оксано, але й вона не ступає тою дорогою, що веде до щастя.

Молода жінка підвела очі і поглянула спокійно на мене.

— Котра дорога веде до щастя? — спитала.

Я здвигнула плечима: — Того не знаю! Але преціньь мусить якась дорога вести до щастя; дорога любові, — додала я насмішливо.

— Думаєте? Може...

Трохи згодом і понурившись знов у гафт, додала:

— Вони підуть також дорогою "любові". Ви завважили, як вони відразу порозумілися?

— Ах, так! — відповіла я. — Але він преціньь не може її поважати!

— О, мужчини люблять і без поважання; впрочім, вона й не жадає чого іншого як "любові". Пощо цілувалася вона з вами? Я була би її трутила від себе. Ходіть сюди, нехай зберу поцілуєм назад те трійло, що вона зложила своїм фарисейським поцілуєм на ваші чисті уста, і не давайтеся їй ніколи цілувати!

Я схилилася удруге, і наші уста злучилися довгим щирим поцілуєм.

— Тепер був би... була би пані Марко з мене задоволена, — прошептала більше до себе, а відтак сказала вголос: — Ви не замітили,

стріляла за вами очима і за ним, чи він споглядає зчаста на вас. Але і він, Наталко, і він не подобається мені.

— Чому? — спитала я стиха.

— Я вже знаю, чому.

— Що він був повинен остатися? — говорила я несміливо.

— О, ні, не з тієї одної причини, але так взагалі. По-перше: чого прийшов до вас тепер, коли ніби погорджував вами, а щонайменше старався вас переконати, що ви йому байдужі? Чому не відвідував вас, коли жила ще Марко? Те, що був на похороні, інша річ, хоч був би ліпше зробив, коли би був не прийшов. Мені видиться, що явився тоді з цікавості; з якої? То вже моя тайна чи властиво комбінація. О, він стратив вже той змисл чистоти, котрий лучив вас давно. Ах, Наталочко! — додала журливо. — Я журюся тим, що ви його любите!

— Я не люблю його, Оксано! — відповіла я непевним голосом.

— Не любите? — повторила вона і дивилася питаючим поглядом на мене. — Я вам не вірю, бо ви дивна натура. Вжившися цілою душею в його істоту, любите його хоч не так, як давно, але любите фантазією, плекаєте фантазією то чувство.

— Ні, Оксано!

— Ні? Це було би гарно, тим гарніше, що він вашої любові не гідний, і воно було би ліпше для вас, однак признайтеся, що він впливає на вас своєю істотою!

Я здвигнула згорда плечима.

— Ну, так, до цього я признаюся. Він впливає на мене так, як якась музична штука, котрою чоловік раз упивався, а відтак по якімсь часі чує її знов. Другий раз не робить вона на його то саме враження, але зворушує-таки в нім деякі струни; вона ж йому знайома! Ах, Оксано, він дитина тієї самої нації, що й я!

Вона усміхнулася смутно і сказала півголосом:

— А я би хотіла, Наталочко, щоб ви любили кого іншого.

Кого? — я не питала. Спаленівши сильно при її словах, я відвернулася від неї і мовчала. В мені забилося серце, неначеб мене зловив хто на лихім учинку. Я знала, що вона мала на думці Марка, але я не могла о нім з нею говорити. Мені здавалося все, ще коли говорить зо мною про його, старається зазирнути в мою душу, щоб відтак донести о стані її йому. А того я не хотіла. Ні, ні за що в світі нехай не дізнається він, що любити любила я властиво його, що з довір'ям зверталася душа моя лиш до його, але що я берегла ту тайну в глибині серця і о ній не смів ніхто дізнатися. Ах, я була дитина, коли думала, що його розгнівало моє знайомство з Орядином! Що це могло його обходити? Непоборима сила тягнула мене до його, до спокійного, до вірного, до "аристократа духу", і я відчувала, що в пожитті з таким чоловіком можна відзискати душевний супокій і пізнати те, що зветься щастям, а він відопхнув мене і тепер осталась я, мов без весла в човні...

Орядин?

В мене зморщилися мимоволі грізно брови, і я зітхнула. Він — то пісня мого люду, і я все буду оживлятися при її звуках, буду або радуватися, або тонути в сльозах, а Марко... ні, над ним спинятися думками не слід. Ах, яке ж щастя, що між нами лежить море!..

Я не помилялася; Оксана писала до його, вона зрадилася раз сама з тим передо мною, але це не поможе йому нічого. Нехай пише йому, що я

люблю Орядина, серце його нехай кривавиться, як моє, щось таке бодай пригадує людині, що вона живе...

— Так, так, Наталко, — говорила Оксана далі, коли я не відзивалася до неї, потонувши в думках. — Я хотіла би, щоб ви любили кого іншого, а Орядина викинули з серця. З ним не були би ви щасливі. A propos, — додала зараз живіше, — пані Марко знала про ваші колишні відносини до його?..

— Знала, Оксано, або що?

Вона усміхнулася.

— Чи вам не приходило ніколи да думку, як вона ті відносини розуміла?

— Розуміла їх так, як я, — відповіла я, зчудована тим питанням, — а то, що ми розійшлися ворожо і що перед кождим з нас лежить інший шлях, кінці котрих не зійдуться, мабуть, ніколи!

Вона розсміялась тихо.

— Ви помиляєтеся, любко, — відказала хитро. — Вона була майже переконана, що з вас і Орядина вийде пара, і вона не мовчала об тім, Наталко!

— Кому говорила о тім? — спитала я з нетаєним страхом, і в мені наче дух заперло... Ах, я вже відгадувала все...

— Свому синові говорила о тім...

— А він повірив?

— Спершу не вірив, але тепер вірить.

— І що ж, Оксано? — спитала я, силуючись надармо усміхнутися.

— Що ж! Чи вам залежить на тім, щоб Марко знав правду?

Я не відповідала. Здвигнувши гордо плечима, я мовчала з опущеними вділ очима і упрямо стуленими устами.

— Це не добре, що ви такі горді: він також такий, і він не накинеться вам ніколи!

— Чи маю я тому коритися?

Її лице прибрало нараз вигляд холодний, і вона сказала спокійним, рішучим голосом:

— Отже, ви любите Орядина?

Я все ще мовчала. Я немов завзялася не відповідати на її питання, не виявляти їй своєї душі і оставити її будь-що-будь в несвідомості. Чувство упрямості, котре заволоділо в сій хвилині мною, було таке сильне, що я чула, що переможе в мені і голос серця. Чи це добре було, я не думала, мені було це навіть байдуже.

— Любите все ще в нім те, що мав давно, а чого вже тепер не має. Ах! — сказала нараз з нетаєним жалем. — Ви належите також до тих, що живуть більше чувством, як умом, і котрих треба провадити, мов малих дітей. Тепер здалося б вам десь виїхати, розірватися [132], відсвіжити ум, пізнати інших людей, а ви загребані, спрятані, мов в улію, бачите лише його!

— Чому ви мені оце говорите, Оксано? — спитала я в неї не без докору.

— Бо мені вас жаль, і я вас люблю, як свою рідну сестру. Я не повинна се говорити, але скажу. Ви ніколи не могли жити цілковито. Ви виростали, як та квітка, прикрита склянкою, що не розвивається безпосередньо під впливом сонця — і се мститься на вас. Справді, ваша сила вичерпається або перетвориться в щось хоробливе. Ні, вона перетворилася уже. Любов ваша до Орядина, це вже якийсь нездоровий об'яв, і я боюся, що вона поконає колись і ваше горде серце і ви піддастеся їй!

Я стояла перед вікном, горда, холодна і з поблідлим лицем.

— Не бійтеся, Оксано, — відповіла я, а серце моє сміялося: "З любові до Орядина, з любові до його... ха-ха-ха! І вона вірила в то справді?"

— Я не боялась би, коли би не знала вашої чудної, неспокійної, незадоволеної натури! — закинула.

— Ви забуваєте, що мені остається, окрім любові, ще одно, а то література, — сказала я.

— Ну так, я се знаю. Однак... — і усміхнувшись сумно, вона урвала. Мабуть, не хотіла заявити своїх думок, котрі були часом і моїми думками. А то, що моє одностайне, безсонячне життя відіб'ється колись на моїх письмах, ба що се й не може бути інакше і не принесе мені також щастя. Що сили улягнуть справді впливам обставин і вийде зі всього щось недозріле, може, й хоробливе...

Трохи згодом розсталися ми, і я лишилася знов сама. З болісно зморщеним чолом і затятими устами дивилась я довго ще за нею, але думки мої пробували деінде. Спершу далеко у того, котрий "не накинеться і мені", а відтак у Орядина. Це було смішно, коли вона

думала, що я люблю його, але говорила правду, що я любила його "фантазією". Напр., тепер! Я вдумалася в його істоту, в його минувшість, в свою минувшість, і чула, що він не був мені справді цілком байдужим. Він зворушив мене болісно, і мої мислі літали кругом його. Пощо приходив він? Що сталося йому, що звернувся знов до мене так, якби між нами не було ніякого непорозуміння? Може, він іронізує собі з мене? Це було правдоподібно, бо його поведення з тою легкодушною жінкою, через котру забув, що прийшов до мене, після всього, що між нами сталося, свідчило ясно за тим.

Мене обгорнуло огірчення. Я обставала за ним перед Оксаною, вступалася за ним перед Марком, зносила підозріння, що він мій "бог", а він має собі кпити з мене? Чи це можливо? Взагалі, що я собі думаю? Чи з того, що він син мого народу, виходить, що я мушу думати про його і терпіти за його? Радше звернуся до тамтого, котрий, коли що любить, любить вже навіки. Але тамтий гордий і радше зречеться свого щастя, ніж "накинеться" мені або розірве зв'язі між Орядином і мною! Він буде мовчати, а я не створю також уст. Тепер мені ясне його чудне поведення, але ясне і це, як лихо розуміла мене пані Марко, котра чувала над його і над моїм щастям! Хитаюся між обома, а не належу жодному. Чому було все так безсонячне, невикінчено? Або оце чувство самоти — ух, як воно мене придавлювало!

Я почала терти нервово руки і ходити по хаті. Це чинила я майже несвідомо все тоді, коли мене взяла розпука або неспокій.

Чи все те було наслідком способу мого думання, чи тому, що я жила сама і була незамужня? Марко говорила стільки разів, що чоловік і жінка повинні іти разом, що одно доповняє друге — чи це дійсно так? Мені пригадується філософування молодої малярки, котра заєдно каже, що чоловік з незвичайними спосібностями ума не повинен в'язатися за ніяку ціну в світі з другою істотою; що він повинен розвиватися сам, без впливу тої другої істоти, щоб не піддатися з часом, не статися рабом того впливу, і жити самому, щоб не стратити свого властивого характеру.

Не знаю, по чиїй стороні правда, але відчуваю ясно, що одно стане мені спасінням, а то праця! Слава тобі, боже, що вона остається мені і що я можу в ній шукати щастя. Коли потопаю в ній цілою душею, тоді всі, що заколочують мій спокій, відходять від мене далеко-далеко, і я не чуюся ані самотньою, ані непотрібною, але, противно, чуюся міцною, самосвідомою, спокійною...

Тут кінчиться Наталчин дневник.

XIV

В три неділі пізніше появилася румунка з Орядином в театрі в ложі. Побачивши десь поміж видцями Оксану і Наталку, вона нахилилася до Орядина і прошептала:

— Отже, вона тут; таки послухала і прийшла. Знаєте, вона властиво дуже гарна і могла би мужчинам дуже подобатися.

По його лиці пробігла полумінь.

— Ну так, — відповів змішаній, мов приловлений на забороненім учинку.

— Ви знаєте, про кого я говорю? — спитала вона.

— Про Верковичівну.

— То ви слідили за нею? — скликнула майже вголос.

— Але ж ми, очевидно, в одній і тій самій хвилині замітили її... по волоссю! — відповів з притиском і холодно. — Прецінь її волосся мусить впасти в очі!

Їй причулося, що в його голосі при послідніх словах крилася злоба, і то успокоїло її.

— Але вона не віддасться, Васіллі!

— Ні, — відповів сухо.

— А знаєте, чому?

— Чому?

— По-перше, тому, що поводиться так гордо, мовби походила прямісінько з князівського роду, а по-друге, вона зовсім убога, а до того ще якась компаньйонка.

— О, то не завадило б їй, що вода компаньйонка, — замітив він.

— Не завадило би, коли б не була, як кажу, така горда; впрочім, ні, подумайте лиш, компаньйонка!

— Але ж вона тепер не компаньйонка, вона й не є нею з заводу, і давно не була нею. Її не можна навіть трактувати як таку, і я переконаний, що у покійної Марко вона не була простою, буденною товаришкою.

— То тепер вона гувернантка і учить чужі діти за гроші…

— Бо не хоче сидіти на ласці у своїх кревних.

— Гадаєте? Ха-ха! Бо бавиться в горду. Я її вже пізнала.

— Справді?

— Справді, і тому не віддасться. Представте собі: у нас пробував недовгий час брат мого мужа, молодий, живий, прегарний мужчина. Раз нудилися ми страшенно і він спитав, чи в мене нема під рукою яких знайомих дам:, з котрими можна би забавитися для розривки. Я оповіла йому про неї, а він і наперся іти до неї. І що ви думаєте? Ви думаєте, що вона була мені за те вдячна, що я дала їй можність познайомитися з нежонатим і маючим чоловіком? Борони боже! В першій хвилині мов налякалася нас; а відтак вдивилася в його своїми великими миготячими очима, немов хотіла зглибити всі думки його, а опісля закуталася в таку гордовитість, що від неї аж морозом віяло. Бачите, так мовби чинила нам ласку, що приняла нас, а не ми їй, що відвідали її в її келії. Я лютилася тоді так, що тиждень не могла дивитися вн неї; він сміявся. "Це вона тому була така, що і ти була зі мною, — говорив він, — але ми знаємо, що тихі води береги рвуть. Коли зложу їй візит сам, зм'якне зараз". Щось в два дні по тім убрався якнайстаранніше, вистояв свою годину перед дзеркалом і пішов знов до неї, ніби по якусь книжку. Казав, що була така сама. Відтак відніс книжку, а вона не просила його навіть сісти! Тоді лютився так, що я не бачила його ще такого, а я сміялася так, що страх! "Що собі та компаньйонка думає властиво? — вигукнув він. — Що, може, то неї прийде хтось? Що з нею ожениться хтось? З такою, що жила досі з примх великих дам?" Він забув, що вона не була вже й компаньйонкою, а хіба лише швачкою? Ви знаєте, Василлі, — додала шепотом, — що вона шиє від якогось часу також за гроші? Я перехопила недавно її стару protege [133], як несла спідницю для якоїсь міщанки. Мені впала барвна матерія в очі, і я кажу: "О, це гарне, чиє ще?" А вона каже: "Одної міщанки". — "Хто шив?" — питаю. А вона — ляп! що панна. "Як? — кажу і чинюся , ніби дурна, — вона уміє кравецтво?" — "Вона не шиє паням, — каже, — бо де має стільки часу, а міщанські спідниці і кафтаники — то так лиш летять з її рук. От, — каже, — все добре, як і звідси капне щось. Бідна сирота бореться з життям, як може, та й тому і бог її не опускає". Отже, вона аж така убога, Василлі! А хто би того всього не знав, думав би, що вона бог знає хто. Вона глядить вперед себе так, як ті справдешні аристократи; не знаю, у кого вивчилася вона так того. Ви знаєте, Василлі, як високо аристократи носять голови? Носять їх високо, а дивляться вниз. Не обертають голови

то в одну, то в другу сторону, ні, вони лиш очима водять. Того вивчилася вона, мабуть, уже змалку, бо чинить це зовсім невимушене. Коли підведе свої очі вгору, то я лякаюся її чогось. В неї такі дивні очі, Васіллі! Такі великі, мов нерухомі, і миготять, аж лячно! Брат мого мужа казав, що вона пригадує якусь рейнську русалку, чи щось таке. Що то за мара, Васіллі?

Він оповів їй легенду про Лореляй.

— Ах, то вона, певно, думає, що й вона така гарна! — зашепотіла вона злобно. — Певно, тому така зарозуміла. В неї лиш уста дуже гарні, виразно зарисовані, з глибокими кутиками, а впрочім що ж на ній? Те все не поможе їй. Не заступить їй маєтку. Не правда, Орядин?

— О, певно, — відповів він і зігнувся саме в тій хвилині по її вахляр, котрий держав в руці і впустив на землю.

— Через то й не вийде вона замуж. Подумайте собі, яка би там у неї була виправа [134]. Не так?

— Так.

— А ви як думали, Орядин? — шептала завзято далі — Що чому не вийде вона замуж?

— Я думав щось інше!

— Що?

— В неї забагато крові будучності в жилах.

— Що? Що?

— Вона замодна.

— Модна? Ха-ха-ха! — розсміялася румунка. — Як же вона модна, коли в неї не побачиш і модні фризури? Яка ж тоді я, Орядин, я, що в мене бачиш завсігди лиш саме те, що наймодніше, що даю свої сукні шити до першої моднярки в Яссах?

Він глянув на неї і по його лиці промайнуло щось, мов жаль. Опісля взяв її руку, стиснув її і сказав ніжним, тихим голосом:

— Sie sind eine Rose ohne Dornen! [135]

Вона усміхнулася вдячно і присунулася ближче до нього.

— Не йдіть до неї ніколи, Василлі, — благала пещеним голосом. — Я її не люблю...

— Або ж я до неї ходжу?

— Ні, однак я вас у неї пізнала.

— Ну так! Це було щось інше... Мені прийшло щось на думку... я хотів щось довідатися. .

— Що? Що? — домагалася вона цікаво.

— Чи це правда, що син її померщої пані жениться з нею... Я так чув?

— І що ж?

— О, нічо. Мабуть, в тім нема правди ані крихітки. Мене не обходить вона нічого; а ви думали (він усміхнувсь насилу і поглянув за кимсь в противну сторону зали), що я хочу з нею женитися?

— Я не думала так, — відповіла вона, — лише думала, що ви любите її!

— Що за вигад! — кликнув півголосом, ще завсігди сміючись. — А впрочім, хоч би і так, то — як вона раз сама казала — любити і женитися — це щось зовсім, зовсім інше...

Вона хотіла щось скоро відповісти, однак він схилився бистро до неї, стиснув кріпко її руку і, вп'явши свій, в тій хвилі майже гарячий погляд в її очі, шепнув з притиском:

— Не правда ж?

Вона змішалася, усміхнулася і замовкла.

* * *

Більше як півроку минуло з того часу.

Орядин не був більше у Наталки. Бував часто у румунки, але з нею не стрічався і там. Вона .не заходила до молодої жінки, хоч знала майже, коли відвідував її.

Стара Домна, що обслугувала і румунку, оповідала все, коли бачила там кого чужого, хоч та не питала її ніколи ані одним словом.

— Вже що вона з тими паничами за верески виправляє, що аж страх! — оповідала раз, коли вернула звідти майже люта, бо мусила бігати кілька разів на годину у місто. — Я вже постарілася, а чогось такого не виділа. Грає в карти, в якісь "фанти", а курить, а п'є чорну каву, що аж гидко. Мабуть, і від неї стала чорна, мов нечистий. А вже з тим що заводить, то нехай і не кажу!

— З ким? — спитала дівчина стиха, і в її грудях забилося серце скоріше.

— Та з тим, що подібний до неї, мов рідний браг, і що на скрипці грає! Він "за ніц" [136] не має її. Регочуться обоє, борються, мов хлопці на толоці, з того не вийде певно нічо добре...

Наталка відгадала все і не питала більше. Раз просила навіть стару не згадувати їй, що в її комірниці діється.

Одного ранку, вже потім, влетіла румунка до неї заплакана, розгнівана і виповіла [137] мешкання.

— Чому? — спитала Наталка зчудована.

— Та якого лиха сидіти мені тут довше! — відповіла і, заплативши належні гроші, котрими орудував батько Оксани, вилетіла, мов фурія, тріснувши дверима за собою. За кілька днів прийшла до неї попрощатися. Між іншим сказала:

— Орядину скажіть, що най жениться, з ким хоче, мене то нічого не обходить. Він нічо не заслужив доброго.

— Скажіть йому то самі, пані, — відповіла Наталка.

— О, він тепер до мене не прийде! — сказала і усміхнулася гірко. — Ви не знаєте, який він. Нині запалиться, обіцяє світ, а завтра вже холодний, мов лід. і мудрий, як той Соломон. О, я кого ненавиджу! Скажіть йому оце, він до вас прийде.

— Нехай не приходить, — сказала дівчина гордо.

— Еге, ви все такі чудні! — загомоніла. — Я знаю, що він таки прийде колись до вас. Зацікавиться знов чим-небудь і зайде; тоді скажіть!

Наталка не обізвалася. Він не зацікавиться більше нею, бо вона осталася та сама, впрочім, що обходили її зносини сих людей? Для цеї жінки не мала вона ані крихти поважання, а його не могла вона цілком ганити.

— Знаєте, що я завважала? — говорила румунка таємничо. — Я замітила, що він вас боїться. Перед вами хоче якимсь іншим бути. Це якраз добре. Раз, ще давно, сказав, що ви "модні", а раз, що побідить вашу гордість і що це буде найкраща хвилина в його житті! А раз був у мене і дивився за чимсь у вікно. Саме тоді вертали ви з проходу і переходили городець перед верандою, а ваша Діана вітала вас веселими скоками. Ви зігнулись до неї і поплескали по голові.

"Чи панна Верковичівна не приходить ніколи до вас тепер?" — спитав, не зводячи з вас погляду.

"Ні", — відповіла я.

"Розуміється, — відповів глумливо, — вона скорше загине, ніж піде проти свого переконання. Вона все ще така сама. — По його устах пробіг дивний усміх, і він додав по хвилині: — Колись переконається, що її погляди не відповідають життю і що такою, якою власне є, не вдержиться в нинішніх часах".

— Опісля випитувався, хто до вас найбільше заходить, чи у вас широка кореспонденція, і з ким ви найбільше сходитеся. О, він супроти вас дивно, дивно настроєний, і мені все здається, що ви могли би йому не одно сказати.

Відтак, каже румунка, їй водиться, що він ожениться дуже багато, бо раз оказав їй, що та, що схоче його ім'я носити, мусить мати тридцять

тисяч; він крутиться коло якоїсь багачки, полька, але рівночасно обсміює її: він не вірна натура, не вірна, мов та собака, вона його ненавидить. І обнявши дівчину, притиснула її до себе, мовби проживала з нею цілий час в найбільшій приязні, і пішла. Наталка билася довго з думками, розбираючи ті її слова, а замітка, що він настроєний супроти неї дивно, зворушила її чимало.

Ні, ні, говорив якийсь голос в ній, він її не любив уже. Все те було лиш відгомоном якоїсь гордості і помсти. То лиш вона не могла відвернутися від його цілком, чувала над ним здалека, в затишку, чувала думками і серцем, не тратила віри в його і в те, що їй здавалося в нім сильне і непохитне. Деколи звинялася перед собою за ті думки. Життя таке одностайне (вмовляла в себе), а він пригадує їй, що вона молода; крім того, все те не вадило їй ані в праці, ані в чім іншім. А в то, що він хоче багато женитися і без любові, значить лиш задля грошей, в то вона не вірила. Він був пристрасний, несправедливий, палкий, непостійний, але до того він нездатний. Він остався про те все в грунті той сам Орядин, за котрим не раз так тужила гірко і котрого вона лучче знала, хоч і як віддалився від неї.

А Марко?

Про його чула дуже зрідка. Оксана не споминала його перед нею майже ніколи, а коли спімнула, то хіба те, що він знаходиться там або деінде і що не має надії вернутися скоро додому. Раз спімнула їй, що він писав між іншим і те, що в вільних хвилинах описує подорожі по всіх досі звиджуваних краях і що це мале діло посвячене комусь. Але кому воно посвячене, Оксана не казала, а вона й не питала. Образ його бліднів чимраз більше в її душі, і знайомство з ним здавалося їй тепер лиш якоюсь прегарною мрією...

* * *

Вона скінчила писати свою повість, о котрій казала своїм товаришкам, що в неї вложила цілу свою душу і писала її кров'ю свого серця. На ту працю покладала, як казала, всю свою будучність.

Обставини, в яких жила, не були найліпші, і вона проживала не раз гіркі хвилини упокорення. Це була правда, що вона заробляла гроші і голкою, однак що ж було робити? Мешкання мала даром, мала також деякий заробок із своїх учениць, але те все не вистачало на вимоги життя, а хоч вона і жила і одягалася скромно, то зате потребувала грошей і на такі речі, без котрих ніяк не можна обійтися інтелігентному чоловікові.

Одного вечора зібралися в неї її товаришки, і вона читала їм свою повість вголос. Нараз замітила, що малярка плаче. Це вразило її так сильно, що аж поблідла і на хвильку в читанні задержалася. Все то вразило й Оксану.

— Чого ти плачеш, Софіє? — спитала Наталка малярку і видивилася на неї своїми сіяючими, зворушеними очима.

Молода артистка не відповідала.

— Не можеш нам цього сказати? Чи воно тикається праці, чи мене, чи нас обох? Скажи, прошу!

Дівча похитало головою, стиснуло їй щиро руку і присилувало себе до спокою.

— Це нічого, Наталочко, нічого, — казала, — це лиш нерви!

Наталка дивилася на товаришку через хвилину допитливим поглядом, і її обгорнули невимовне сумні чуття; однак лиш на хвильку; трохи згодом успокоїлася цілком і читала далі. Чим довше читала, тим більше змінявся вигляд жінок, що нерухомо їй прислухувалися. Вони

дивилися на неї так, мовби перед їх очима заходила з нею зміна, мов вона перед їх очима перетворювалася в щось нове, нетикальне...

Вкінці сказали, що вона може з певністю надіятися успіху з цеї праці, пораяли, куди вислати її, додали відваги, збудили надії, додали стільки охоти до життя, що вона того вечора немов віджила і стала такою веселою, якою не була вже давно.

Відославши рукопис, вона числила дні, коли дістане відомість про нього.

Коли на неї налягав сум або різні недостачі, і клопоти її обставин пригнітали, мов тягар, її душу, — пригадувала собі відослану працю і мов відчувала, що від неї ллється якесь світло; що вона "душа" її існування, і що все проче тепер в її житті річ побічна. Так, в тій праці спочивала її будучність, крилося її щастя, звідси походило для неї "життя", і вона віддалася якимсь прегарним, пишним надіям, а душа її роз'яснилась, мов від сонця...

XV

Було це пізньою осінню, в рік по смерті Марко, коло десятої години перед полуднем.

В старім парку міськім устелилося по стежках і алеях сухе, з дерев упавше листя грубою верствою [138]. Дерева з ясно-жовтим злотаво-блискучим або червоним листям, освіченим сонячним світлом, з-помежи ще зелених дерев впадали вже здалека в очі. А поміж величезними, рядом стоячими яворами і густо засадженими іншими деревами головної алеї зависала рання мряка великими безформними шматами.

Свіжий, потрохи землистий запах наповняв воздух.

В парку панувала тишина, і лиш кілька помічників огородника і кілька малих дівчат снувалося по алеях, змітали листя з доріг і вивозили кудись.

Крім них, не було нікого видко.

Мовчазний парк з своїми алеями, з своїми дорогами до їзди і нерухомими мармуровими статуями лежав в своїй осінній красі поважно, мов якийсь замкнений аристократичний світ, котрий випрошує собі всякого голоснішного й живішого руху, з винятком звуків пливучої води або пташиного щебетання. Об'ємисті групи старих бородатих смерек здавалися темно-сині, а між ними миготіло криваво-червоне листя білих беріз, облите ранішнім промінням сонця, мов полум'ям.

Понад всім тим сіяло синє, безхмарне склепіння.

Наталка йшла до огородника, що мешкав десь тут в парку, увійшла в парк і звільнила хід. Ідучи містом скорим ходом, огрілася надто, і тінистий холод та тиша, що царювали тут, вразили її мило.

При ставі, що широко розлився; а обгороджений ажуровими штахетами, лиснів з трави мов якесь величезне дзеркало, станула мимоволі.

Вода мала для неї незрозумілу притягаючу силу. Вона сперлася о штахети і споглядала з задумливою цікавістю на гладку, нерухому, дзеркальну площу...

В ній відбивалося так виразно погідне осіннє небо з поодинокими білими хмарочками і вершки дерев, жовті, зелені, темно-сині, червоні... Все бачилося тут, лиш здавалося все нерухоме, мов закляте і мов на глибокім недостижимім дні...

Їй стало гаряче, і вона розіпнула пальто. Опісля зігнулася глибше над водою і в такій поставі якийсь час дивилася в глибінь...

Її обгорнуло чувство подібне до туги, забажалося їй почути на своїм тілі холодну воду, але не оцю, лиш іншу, рвучу. Спершу мусила би надпливати на неї звільна, мов граючись, мов несміливо, приманююче, а відтак чимраз скорше і скорше, чимраз живіше. Мусила би напирати на неї, поривати її. Вона боролась би з хвилями, поринала би в них, сміялась би в них, сміялась би голосним, бутним сміхом і аж відтак розкошувала би в них...

Ціле прегарне барвне окруження здавалося їй в воді кращим, ніж казка.

Нараз помітила себе. Чи так виглядала вона? Чорний жалібний стрій і довга крепа, спадаючи з капелюха аж до землі, робили її ще вищою. Однак її обличчя видавалося їй іншим, як звичайно. Великі блискучі очі дивилися з лиця так спокійно, однак заразом так вижидаюче! Чого вони ожидали, чого? Чого ж би? Вона усміхнулася, їй пригадалася її повість.

Нагадавши це, здалося їй, мовби життя лежало перед нею як один прегарний, празничний день, як якийсь світ ясної, препишної, не знаної досі краси...

"Полудне, — задзвеніло щось в ній, — полудне..."

Так, її полудне зближалося, це відчувала вона всіма нервами, в ній співало щось тисячами голосів про його, а її окруження заповідало його.

І чому ж би ні? Вона не бажала ніколи чогось неможливого, не жадала чогось такого ані від людей, ані від обставин. Вона й не спускалася ніколи на силу других, не була і трусом, мала відвагу! Вона й не хотіла милостині від долі — всього того не було для неї. Вона чулася

такою сильною і здатною до життя, що, здавалося, для неї не існувало нічого, чого не могла би побороти!

В сій хвилині здавалося їй, що її душу освічує сонце, що воно миготить крізь її нерви, пронизує її, що в її жилах гонить кров скорше і що чує голосне життя в собі і кругом себе.

На час прижмурила очі, мовби боялася, щоби то раювання її душі не згубилося через якесь інше враження. Їй було так мило і гарно тепер... саме, саме тепер... Коли створила по хвилині очі і побачила свій власний образ у воді, впали їй в очі її незвичайно червоні уста.

"Я гарна!" — заговорив в ній якийсь голос.

"Так", — і вона почала приглядатися собі. Вона була дійсно гарна. Сніжно-біла, а до того великі, як сталь сіяючі очі. Стать її була гнучка і струнка, отже, була цілком гарна, в тій хвилині навіть дуже гарна... "Царівна", навинулось їй на думку. Однак тут не було нікого, лиш вона сама... В ній заворушилася туга, така ніжна і непорочна, мов те безхмарне склепіння, синіюче у воді глибоко-глибоко. Вона уявила собі Орядина, а біля його себе...

Він був гарний... так, отже, він і вона. Це було би гарно, "цілковито", як сказала би Марко і як повинно бути.

На її лиці появилася ледве замітна краска. Вона усміхнулася тужливо, однак майже в тій самій хвилині спаленіла ще сильніше, мовби хто заглянув проти її волі нечайно в її душу. Відтак відвернулася насилу від свого образу і покинула то місце, зворушена, з гарячим, спущеним поглядом, та відійшла скорим кроком в одну з тінистих доріг. Але її думки погнались, мов ті барвні мотильки, далі. Так, він був гарний мужчина, і в нім була "раса", а що справді любила у його, то його руки. Вони мали в собі щось з інтелігенції і були гнучкі і майже жіночі. Напр.,

коли звисали нерухомо з поруччя крісла... Ті його руки була би так радо держала в тій хвилині у своїх руках...

По довгім часі оце знов думала вона над якимись певними відносинами між ним і собою, в котрих він і вона займали б якесь становисько, грали для себе посполу якусь роль. Звичайно відсувала від себе все, що мало характер якого "закінчення". "Так, як воно є, — думала звичайно, — є добре і не потребує змінятися". Багато з інших подій не могло інакше зложитися, — думала вона собі, — і тому було би нерозумно викликувати щось насилу або надто вже потягати до якої вини. Правда, його поведення боліло її, особливо те, що він немов встидався своєї колишньої любові до неї. Але тому й прозвала його в своїм серці "нерозумним" і була би лучче умерла, чим виявила перед ним, що займалася ним. В тій хвилині була її душа так переповнена ним, що вона забула все, чим провинився супроти неї, та була би з ним "поєдналася". Їй здавалося, що вона могла би побороти всі його хиби і вплинути на нього так, щоб його химерна натура випросталася, чула в собі силу за двох, і то цю певну, спокійну силу, що не обманює ніколи. Коли б він находився тепер десь тут в парку, вийшов з якоїсь алеї проти неї, напр., з он тої широкої, обсадженої так густо липами, що їх віти спліталися разом... Показався наперед здалека, а відтак надходив чимраз ближче і ближче...

Ах, вони би стільки говорили! Вона мала би йому стільки сказати! Адже її в'язало з ним стільки спільного! Перше — колишня любов, а відтак їх колишні зависимі обставини, їх терпіння в молодих, найкращих літах і інтереси їх народу — багато речей в'язало їх; вона й не хоче розбирати всього. Між іншим сказала би йому .і те, що він занедбався "духово", став поверховий, плиткий, що над ним взяла верх буденщина вже наскрізь, і він не зреалізує ніколи ані одної з тих ідей, котрими одушевлявся давно, коли не опреться тим впливам буденщини. Так, оце розповіла би вона йому. А він би розлютився за це і придумав би вмить якусь "філософію", що її ніби збивала би. Вона сміялась би сердечне! Ціла їх бесіда велась би так живо, весело; вона ж була нині так сонячно успособлена, як вже давно ні.

Ах, як він її раз любив!

Однак тоді вона не була такою, як тепер, була ще дитиною. Коли б це тодішнє прожите можна тепер знов прожити, яке ж сильне і самосвідоме було би воно, в тім не було би страху ані перед тіткою, ані перед якимсь іншим світом! Вона мала би відповідати лиш перед собою самою, перед своїм "я", котре не щадило себе, а було для неї тепер першою і послідньою інстанцією, над котрою працювала і котра коштувала їй стільки труда і майже кривавих сліз.

Так, тоді "любилися" вони дуже, але не цілувались ніколи. Вона не цілувала в своїм житті нікого...

Вона відчула якесь вдоволення, що; осталася аж така чиста. Тоді був би він цілував її уста, а опісля помазані уста румунки, а може, ще й других, подібних до неї. Вона задумалася нараз над своїм колишнім "я", і воно здалося їй якоюсь ніжною, безпомічною, освітленою істотою, котра не мала нічого спільного з тою, котрої очі споглядали ще перед хвилиною так дожидаючо. Відчула, що коли би то її колишнє "я" було обиджене, то обиду ту могла би відчути повно лиш тепер. Сонце почало припікати, і вона сховалася в тінь алеї.

Опавше листя стелилося грубо по дорозі, і її нога аж потопала в нім; однак вона гралася ним і ходити в нім було їй приємно. На гарних корчах, що росли між деревами і прикрашували алею, висіла велика павутина, а зрошена ранішньою мрякою, лисніла проти сонця, мов срібна сіть. По гіллі дерев і між листям шолопалися тайком великі боязливі птахи; інші сміливіші гойдалися бутно по галуззі, а знов деякі голосно щебетали. Все те, здавалося, пануючу тишину ще збільшало. Чим глибше вона заходила, тим більша тиша окружала її. Парк лежав ще в півсні, і їй здавалося, що находилася в лісі. Вдихаючи повними грудьми пахучий воздух, силувалася майже несвідомо затерти чувство самотності.

Якийсь туркіт повозу збудив її з задуми.

Вона чула, як він над'їжджав чимраз ближче і що мине її небавом.

Не звертаючи голови в ту сторону, уступилася набік з дороги. Аж коли повіз минав попри неї, підняла очі. Вони подибалися з двома великими чорними, майже нерухомими очима якоїсь молодої дами, а опісля з очима Орядина...

Чи вона відклонилася? Цього не знала напевно.

Її щоки горіли, мов по якім ударі, і вона лиш бачила, як довга спина цеї дами зігнулася ніби з питанням до його. Між обома дамами (і якась старша сиділа там) зазріла вона мимоволі ще раз його лице. Їй здавалося, що воно мало вигляд таких лиць, що готові все до послуги...

Механічно звернулася в іншу алею і так само без думки усілася на першу лавку, що подибала.

Чи не покрилося все рум'янцем сорому? Все, що було з нею досі однодушне?

Вона була би припала до землі, була би зарила лице в листя зі встиду, що її душа роздяглася до наготи, а на те лучилося їй оце!

Вона відчула, як на неї впливало щось таке, що була би найрадше землю розривала. Така ганьба!

Так сиділа вона на лавці з заслоненим обличчям, похилена глибоко до землі...

Оскаржувати когось? Напр., його? Ах, то не випадало! Її чувство справедливості було надто вироблене, щоб могла то вчинити. Між ним і

нею не було преціньніяких певних відносин, і тому він не був винуватий, а вона з тими довгими плечима не була також винна... отже, що?

Вона затяла зуби і була би вголос ридала, однак погамувалася і била тільки мовчки п'ястуком о поруччя лавки... "Марко! Марко!" — простогнали її уста. Чому не було його тут, щоби вступився за неї; ні, коли б він тут був, то їй таке було би не лучилося... По якімсь часі успокоїлася трохи. Що обходило її те все? Нехай він жениться з тою з довгими "плечима", що була йому така інтересна і що знала другими так славно кермувати; вона була багата, а Наталка (вона ступала так гордо, коли переїжджала повз неї) боролася з обставинами до утоми. Вона, певно, не знала нічого про Наталку і про її знайомство з Орядином, не чувала нічого про його минувшість, його приватне життя, про румунку. Вона росла у своїх родичів в теплі і на сонці, мов та пальма в оранжереї, доки не з'явився він. Для того було би несправедливо ненавидіти її.

Однак він...

Її ціла душа перенялася нараз сильною жадобою закинути йому якийсь брудний вчинок. Він мусив в її очах упасти, щоб їй полегшало. Вона пірнула думками в його минувшість і їй пригадався один випадок. Раз попалася йому якась невинна істота в руки, і він використав її темноту і незнання в свою користь. О, це був дуже підлий вчинок і гриз її, мов черв'як, але на тім не скінчилося. Вона хотіла ще винайти щось інше. Спрятала лице тісніше в долоні і під час коли її уста тремтіли злобно, вона блукала думками далі. Різнородні думки плуталися і вганяли в її голові, однак жодна не вдоволяла її. Аж по якімсь часі підняла бистро голову, і її очі заіскрилися зимним ледовитим блиском. Вже щось має! Вона була полька, полька! Він ненавидів поляків, а її висмівав навіть, але що мала маєток...

Так, вона належала до цього народу, що угнітав і переслідував українців цілими віками, корив, батожив його, розбивав його силу і висисав його кров; понижав його і глумився над ним при кождій нагоді, накидував насильно своє панування, а до світла і висоти не допускав;

орудуючи брудом і підлістю, сам зростав, а тим часом її народ... О боже, боже, де правда?

Перед її зворушеною душею встала нараз ціла сумна історія її народу. Виринула горда козаччина, станула і теперішність; той визисканий, на нічо зведений, що не зазнав ні добра, ні спочинку, що його доля — годувати кривавою працею сильнішого фарисея!

Вона розсміялася гірким сміхом.

І він, що знав об тім всім, ростив давно сам ненависть в її груді до них, він, висунувшись працею одного такого раба наверх, ліз тепер ворогам тим під ноги, повзався і запродався!

Запродався! Так, бо він її не любить.

Ох, чому ж не охоронив його талісман любові! Чому не йшов за голосом серця, перед котрим кориться все, котрий єднає і найлютіших ворогів і перед котрого потугою щезають всі різниці; о, чому не любив цеї польки?

Чи він збожеволів, чи упав дійсно так низько?

Вона підвела голову, слухаючи гомону з тої сторони, в котру покотився екіпаж. Чи він .не вертав ще, щоб вона прозвала його тим прізвищем, яке заслужив собі?..

Опісля піднялася в цілім своїм гордім рості, піднесла руку і погрозила нею в сторону парку, а уста її прошептали з неописаною погордою якесь одніське слово...

Тепер була вже спокійна, не мала з ним нічого спільного і не мала жодної страти. Ліпше вмерти, ніж станути з таким п'ятном перед своїм народом, сто раз ліпше вмерти!

Вона силувалася відвернути думки від його і від цілої тої справи, хотіла отрястися з них, мов від чогось улазливого, пригноблюючого, однак його лице з огидно услужливим виглядом і великі чорні вибалушені очі тої дівчини пхалися їй раз у раз перед душу... Вона була майже гарна і виглядала по-панськи; те признавала вона їй охотно...

Нараз пригадалася їй її праця, і мов камінь упав їй з серця. Вона піднялася з свого місця, обтріпала сукню, повідчіпляла поодинокі листки, що попричіплялися були до неї, і відітхнула легше. Нагадавши це, немов віджила.

Що вона могла забути свою працю!

Адже в ній спочивав її світ, ожидало її якесь щастя! І вперше відчула те цілковите вдоволення, яке подає праця тому, котрому здається, що життя не зберігає для його вже нічого більше. Так, праця не обманила ще нікого, бодай того ні, хто шукав в ній відради і шукав більше, чим буденного щастя...

XVI

Було це з кінцем грудня і між четвертою і п'ятою годиною по обіді.

Небо заслонилося одною величезною понурою хмарою. Скажений вітер гнав улицями, вив диким зойком, а густі платки снігу, що сипалися мов безтямки з небес, металися шаленим летом у воздусі. Вони клубилися, розліталися і покривали хутко землю білим покривалом, а по дахах, деревах і віконних примурках устелялися білим пухом...

Наталка придивлялася завірюсі з задумою.

З її вікна було видко в далечині одну часть міського парку. Він тягнувся далеко і становив великанську картину, котра пишалася

кождої пори року іншою красою барв. Зимою лежав хмарно, неприступне, сповитий в білявих мряках, мов у заклятім сні.

А нині! Хто би відважився нині заглянути в його глибінь, підслухати, як перешіптуються старі великани дерева, як стогнуть, коли вихор влетить між їх галуззя і стане вгинати їх корони! Він божеволіє довгими пустими алеями, глузує собі з них і свище...

Вона пішла би.

Для неї має кожда борба якусь притягаючу силу. Ще дитиною не могла раз якось опертися примані такого вихору, і висунулася тайком надвір, щоб "летіти". Вітер грав її волоссям, розвіявши його буйно, і бив ним в лице і плечі. А вона, дрібна, мов пташина, розпростерла руки широко і, розмахуючи ними, мов крилами, сміялася голосним сміхом, викликуючи раз по раз:

— Бабуню! я лечу, лечу, лечу!..

— Дурненька, — ніби лаяла опісля бабуня, розчісуючи довге неподатливе її волосся. — Ти, певно, хотіла, щоби тебе кудись вітер поніс і щоб собі головку розбила!

— Я не дала би розбитися, бабуню. Я би вхопилася чого-небудь і держалася б сильно, сильно. Я хотіла би літати, бабуню...

— Лиш пташки літають, а ти не пташка!

— Я не пташка, але ж я твоя голубка, не правда? Ти казала!

— Я казала, донько, казала!

— Тому й я літала би, бабуню. — І прикривши нагло лице долонями, станула нерухомо. — Куди б я залетіла, бабуню?

— Куди би хотіла.

— Де ж, напр.? Де птахи залітають?

— В полудневі, теплі краї, дитинко.

— В які теплі краї?

— В такі краї, де сонце дуже гріє, а ночі ясні, як дні, де тепла далеко більше, як у нас, і де немов вічне полуднє. Там, напр., ростуть дерева, а й цілі ліси дуже великі й красні, вічно зелені, буйні, горді, сягаючі аж під небеса. Там ростуть великоколисті пальми, кокосові дерева, мирти, олеандри, прегарні цвіти; там літають великі барвні птахи, яких у нас нема, і такі самі мотилі; там літають золоті мушки, прозорі, барвні комахи. Там живуть пишні олені, красні дикі звірі, леви, тигри; там ніколи не скошувані трави хвилюють, як море.

— Иой, бабуню! — кликнула вона і розсміялася з якоїсь нервової розкоші, а тілом її пробігала дрож, — йой, йой!

— Що, душенько?

— Я хочу в теплі краї!

Її широко створені оченята зоріли з лелієво-білого личка дивним блиском, мов бачили те все перед собою.

— Кажи ще, бабуню! — натискала нетерпеливо, не зводячи очей з уст бабуні.

— Там гарно жити! Там такі тихі, глибокі, цілком сині води, що перед ними аж страх збирає, і величезні ріки, що біжать із скал, а спадаючи з них, прискають шумом, мов перлами, і наповняють тим далеко кругом себе воздух, а гук того спаду чути милями й милями. Перед красою і силою того всього чоловік німіє!

— А на все те світить сонце? — перебила вона нараз без віддиху.

— Світить. Все миготить, блистить, гарно, мов у казці. Знаєш?

— Знаю. А потім?

— А потім є там такі ліси, котрих віку ніхто не знає; вони стоять вічно у воді, у дзеркалі. На тій воді плавають водні цвіти і різнородні дикі птахи. От таке там; а є й таке, чого люди не знають, бо в глибінь таких лісів не годен жоден чоловік зайти. Там гарно жити; для того і птахи летять туди, однак туди летиться через море!

— І я летіла би через море.

— А якби утомилася?

— Ні, ні, я не втомилася би!

— Звідки ж ти то можеш знати?

— Але ж я не хотіла утомитися! Я би летіла, летіла, з цілої сили летіла би, щоби не втомитися. Ти чуєш, бабуню?

— Чую, рибчино!..

І так стоїть вона й тепер мов в ожиданні безнадійнім. Її лице бліде, утомлене. Уста стулені скорбно, лише очі в неї промінні і повні думок.

Кругом неї тишина. Її артистично уряджена кімната нині її пригноблює. Цвіти в коші, якісь пової і випещені пальми немов дрімають, в тій тиші вона неначе чує життя власної душі.

Її уста кривляться від легкого глуму, і вона думає: "Чому я жду? Чому вірю я?" Вона думає про свою працю. Їй відіслали рукопис повісті і то без всякого пояснення. Від часу до часу мучиться вона думками, з якої причини вчинили це і чому не прийняли її? Чи вона була без вартості? Чи, може, не відповідала "великій публіці"? Пишучи її, думала вона про публіку, хоч, щоправда, мало. Її товаришки упевняли її, що це неможливо, щоб ся повість не придалася, а однак... однак відкинули її! Вона гризлася дуже, була трохи не в розпуці, і чула, що коли повість не придалась би справді, то це був би найтяжчий удар в її житті. Опісля порадила їй Оксана одного видавця, про котрого знала напевно, що приймає подібні праці, як Наталчина. Вона й послухала її і відіслала рукопис туди.

Тепер вижидала відповіді.

Сама не знала, чому вірила, що там приймуть працю. Правда, поміж то чуття мішалося і почуття сумніву. Вона ніколи не мала щастя, однак чому не мала би його сим разом мати? А знов... чому б мала його мати?

Вона відвертається від вікна і проходжується повагом кілька разів по кімнаті.

І не знати, чому все таке мертве і бездушне? Таке тупе! Напр., ціле її окруження, меблі, образи, а навіть цвіти! Вона спинилася біля свого ліжка, над котрим находився образок. Христос на Оливній горі. Недалеко його висить револьвер. Він набитий. Пані Марко казала його якраз перед своєю недугою очистити і знов набити. Він висів завсігди у неї над ліжком; до того привикла вона ще з дому свого батька на Угорщині, котрий казав, що жінці зброя потрібніша, як мужчині. Тепер висить над її ліжком.

Вона усміхнулася іронічно.

Їй не треба зброї. До неї не прийде ніхто грабувати; впрочім, вона не боїться нічого. Але оця зброя — то одна річ, не така тупа і мертва, як всі прочі. Це була така річ, що вимагала на кождий випадок боротьби і сили...

Опісля спиняється її погляд знов на образі Христа. Вона любила цю картину дуже. Це також щось таке промінне, освітлене саме собою! Ніякий ум не сотворить людянішої науки від його. І Наталка нагадала собі це речення Христа, що покійна Марко повторяла у своїй недузі.

Приступивши до вікна, вп'ялила знов кудись свій погляд. Вона думала про смерть цієї женщини, про те, що потім сталося, і про Марка. І тут кепкувала собі доля з неї. Звела їх разом, щоб пізналися, а відтак розвела — чи не навіки? Він не пише до неї, мабуть, забув її, і вона не має про нього нічого. В глибині її серця спочивав його образ, мов свята пам'ятка, котру береться лиш раз в рік у руки. Так, він остався для неї чимсь, що піддержувало довір'я до людей, якоюсь оживляючою споминкою, її життя таке одностайне й безбарвне, що лиш ті у його матері прожиті роки є в її житті красні, особливо ті з ним прожиті шість неділь. Бо яке ж воно взагалі? Коли б вона хотіла писати історію свого життя, то яка ж була би то сумна й одностайна повість! Її життя — то лише те, що вона перечула! Чи це може бути інтересне? Або то, що вона стільки тужила, або стільки передумала! То не належить до офіціальної історії жінки і не мало би жодної вартості. Під "історією жінки" для "широкої публіки" розуміється щось зовсім інше...

Однак вона була собі сама винна, що в неї не було такої історії. Вона ворохобилася, не хотіла в ожиданні буденного щастя отупіти, бажала осягати щось більше, як звичайні цілі, і попала в якісь конфлікти. Чи видобудеться з них і побідить те, що старається неустанно мутити спокій її душі і гамувати її в її намірах? За все те, т. є., що не ступає дорогою буденщини, покутує вона. Вона покутує радо, з якимсь вдоволенням, з гордістю. Нестерпиме було лиш те, що вона чулася з

всім тим самотня, і що то почуття самотності гризло її, куди б і не повернулася. Щоправда, тому було винно почасти і її становище в суспільності, воно паралізувало її вартість.

Не раз уявляла собі, що розмовляє з людьми, котрих знала лише з опису і про котрих чувала, що відзначалися або поважною умовою працею, або якими-небудь іншими спосібностями. Іншим разом знов переживала в уяві сцени, в котрих відогравала якусь роль, що в ній терпіла несказанно. Думала так живо, відчувала так сильно, що аж плакала. Чому чулася вона такою самотньою? Чому боялася зрадити щось з своїх думок і почувань?

Але ні! Вона не боїться. Вона вискаже все пером і аж тоді стане їй легше, але чи її народ дасть їй право промовляти до його, чи вона спосібна до того?..

Надворі лютилася завірюха так, що заслонювала всякни вид.

Вітер бив снігом о шиби, розносив його цілими масами, вив за углом хати і в комині.

Ах, коли б вона уміла музику, напр., вміла грати на фортеп'яні, або коли б хоч мала фортеп'яно у себе. Вона викликувала би поодинокі тони і вслухувалася би в них. Вона прислухувалася би їм ще й тоді, коли б вони, розплинувшись уже в завмираючий звук, існували б лиш в пам'яті. Тоді не була би її душа така самотня...

За нічим їй не жаль, лиш за тим, що її не вчили музики. О, яка сила чуття пішла би в неї в тони! Ні, вся її сила виллялася б в них, і вона чулася б щасливою, її гру назвали б, може, пориваючою, а тим часом її думки пригноблювали мов недуга!

Якби тепер Орядин прийшов, саме тепер в ту завірюху, як би вона радувалась!

Впрочім, це не була правда, що він жениться з тою "з плечима". Вона не бачила їх більше разом, а одна з її знайомих оповідала їй, що він кепкує собі "з тої" і що вона йому цілком байдужа. Перед кимсь там мав навіть сказати, що старий мусить розум своєї доньки добре маєтком наштукувати [139], бо вона своїми "приватними чеснотами" не прив'яже нікого, і що в неї виплекані лиш панські примхи. Може бути, розповідала, що то вона залюбилася в нім, але він в ній ледве. Впрочім, що йому шкодить бувати в такім елегантнім домі? Вона не вірить, щоб він з нею женився; він займе нині-завтра независиме становище і поведе до шлюбу яку доньку своєї нації...

Отже, її комбінації були фальшиві, і вона засуджувала його несправедливо; вона може з ним знов говорити. Вона й не бажає від його чого іншого, він їй байдужий. Нехай любить, кого хоче, нехай ним другі кермують, але прийти до неї і побалакати з нею може він. Чому вона має проводити життя так безкровно?

Її обгорнула майже нетерпелива туга за ним.

"Коби прийшов, коби прийшов!" — така думка вчепилася її і дзвеніла в її душі.

Читати або писати вона нині не може. Все те не вдоволяло би її нині; таке заняття заспокійне, заслабе; вона відчуває нараз всю мертвоту такого заняття, його безпомічність і неміч супроти такого настрою, в якім находилася саме нині. Вона надто занепокоєна; її душа перенята якимсь передчуттям, і вона просто мучиться...

Немов утомлена, опускається в кінці на фотель, опирає голову недбало о його поруччя і слухає. Раз як лютує метіль, раз як тикає годинник, а знов як недалеко її ніг віддихає спляча Діана. Приглядається напівзамкненими очима цвітам і їх листю; силується підхопити, як ростуть. То знов думає над бог зна чим...

В сінях створилися голосно двері і почулися скорі кроки. Вона прокидається немов зелектризована, її серце зворушується болісним передчуттям і стукає несамовито. З затаєним віддихом розбирає вона той хід; ні, тепер вже впізнає його з певністю. Піднявшись блискавицею, йде до дверей і отвирає їх.

— Орядин!

— Це я!

— Ах, я знала, що це ви!

Вона цілком зворушена. Вона хотіла би, щоб він відразу скинув бурнус [140], отряс його з снігу, щоб усів і говорив. Утихомирює Діану, що збудилася і гаркотить, стріпує йому з шапки сніг і вдихує радо свіжий воздух, що він його вніс з собою в кімнату. Вона говорить і сміється. Говорить раз по раз, що вона знала, що він прибуде. Опісля просить усісти.

Тут! Або ні, тут, може: тут вигідніше, ліпше. Або там на кріслі, в котрім саме тепер вона сиділа. Там паде на ноги світло полум'я з коминка, в котрім горить огонь.

Вкінці сидять уже обоє. Вона обняла білими руками коліна і дивиться на його своїми великими блискучими очима дожидаючи, її незвичайне оживлення впливає на його стісняюче, і він відгортає раз по раз нервово з чола волосся. Опісля усміхається.

І що ж вона поробляла?

Вона сміється. Вона аж мучилася в тій самоті. Думала вже кинутися у метіль і йти куди-небудь. Відтак числила віддихи сплячої Діани; потім думала про бога, чи властиво про Ісуса Христа, і що це на її думку зовсім не мудро вважати себе великим, тому що не віриться. Що Фламмаріон

викликав раз давно в ній чудні ідеї, котрі її вдоволяють в квестії [141] релігійній, і що він мусить бути благородний чоловік. Потім сміялася знов. Це все неінтересне; нехай він щось оповідає. Це він дуже гарно зробив, що відвідав її саме нині; це просто добрий учинок; вона нині так чудно настроєна, особливо з полудня, прикрі чуття просто давили її.

Її нервовість, повна ожидання, виводить його з рівноваги, і він, придивляючись їй, як говорить, мішається сам, здається, йому недостає відваги говорити.

Вкінці оповідає, що був в її батьківщині, що відвідав і її кревних, привіз їй листи і поздоровлення від панни Марії і від тітки. Катя вже цілком доросла панна, котра, мабуть, скоро віддасться. Все осталося там по-старому, гори, котрі вона так любила, місто, люди... лиш вуйко по-старівся замітно. Впрочім, він казав її, "одиноке дитя одинокої його сестри", поздоровити і переказати, що її фотографія висить над його ліжком, та що він її так завсігди любив, у тім високім ковнірі Стюарт і з спущеними косами; він її не забуває і навіть вибирається відвідати. Зоня за кілька неділь вінчається з своїм давнім поклонником, з колишнім правником... чи Наталка собі пригадує? Він співав заєдно з нею дуети прегарним баритоном...

О, вона пригадує собі.

Він оповідав, а вона перебивала йому питаннями, двома-трьома нараз.

Спогади з рідних сторін відсвіжилися в ній так сильно, що вона мов бачила все перед собою... Дім, в котрім виросла, кімнату, в котрій мешкала разом з бабунею. Дім Маєвського з височенними старинними смереками перед ґанком, його "панський" плеканий город з білими штахетами. А відтак їх город, де до алеях вона не раз бігала, мов стріла, а діти ловили її, одного разу навіть і він. Тоді зачепилося її довге волосся

за якийсь корч, і він спіймав її. Ах, вона сміялася тоді так сердечно, а всі діти разом з нею; а в його аж очі горіли з якоїсь шаленої утіхи...

У всіх тих спогадах, що минали попри її душу образами, виринали прегарні гори буковинські, улюблені її поодинокі скали й яри...

Все те було таки дуже гарне. А тепер? Тепер ділив її від того лиш час.

— Все те було таки дуже гарне! — відозвалася вона нараз вголос і споглянула на його.

— Що таке?

— Все те, що було; минувшість. Чи не так?

— Для мене вона мертва.

— А для мене ні!

— Це звичайно так у жінок.

— Що?

— Ну, жінки кохаються звичайно в минувшості.

— А мужчини ні?

— Взагалі ні. В мужчин переважно будучність на оці.

— Отже, й у вас так?

— Чому би і в мене не мало так бути?

— Давніше були в вас інші думки.

Він сміявся.

— Давніше!

— Ви переконували мене, що не вірите в ніяку будучність.

— Я був огірчений; я був хлопцем. Хто би, впрочім, розбирав такі слова!

Вона дивилася зчудована на його.

— А я думала...

— Ви думали! Я сам думав тоді, — казав він, усміхаючись, — значить: в тій хвилині думав, коли говорив це. Однак, боже мій, час із своїми проявами не минає попри чоловіка безслідно. Його пориває могуча струя життя з собою, і кождий рік, ба кожда днина відоб'є на нім своє п'ятно і він змінюється несвідомо. На властиву квінтесенцію життя приходить чоловік аж з часом. Впрочім, я мав тоді почасти й слушність. Будучність — то як блудне світло. Вона спиняє уживати краси життя, вона — то старість. В погоні за нею роздроблюємо сили і ледве добачуємо те, що нам подає теперішність.

— Це правда, — відповіла вона задумчиво. — Іде головно о те, як властиво чоловік заховується супроти життя.

— Так від того залежить чимало. Я пересвідчився, що ще наймудріше заховуватися пасивно і дбати передусім о себе.

Її очі замиготіли.

— Значить, не бажати нічого, не давати нічого, бути недвижним, мов та багниста вода? — промовила з перелетним усміхом.

Він спаленів.

— Чому не бажати і не давати нічого? Я не думав так. Я думав, що все має свій час і наступає само собою. Прискорювати які-небудь події або об'яви — то нерозумно, і нема нічого поганішого і шкідливішого над передвчасні твори. Вони пригадують каліцтва. Моя філософія дише мужицтвом, — додав опісля глумливо, — не правда?

— Мужицтвом? О, ні — але малодушністю! — відповіла сумно. — Ждати! Боже мій, все, все лиш ждати! — Ці слова вимовила з якоюсь гіркою розпукою.

— Але ж ви чудні!

— Ждати! — перебила вона йому нетерпеливо і мов слідила чимраз далі за якоюсь думкою. — І чому? Ах, ми така низькодумаюча маса, що не вміє одушевлятися! Чи я не казала вже раз цього? Сотворити щось таке, що поривало би! Та маса з самого ожидання і невільничої податливості запала в нидіння. Чому в нас так мало гордості і відпорної сили, так мало наклону до величчя, так мало поривів до могучості? Чому, чому воно так?

— Не судіть заскоро, — відповів він живо, — тих, що в них не відзивається ще кров будучності. То не є ще ніяка сила і ніякий поступ!

— Я засуджую тих, що можуть більше зробити, як дбати про буденні цілі, або що служать лиш партіям. Чому не служити в спосіб гарний своїй вітчизні або хоч свому талантові? Але ми — ні! — повторила ще раз гірко, — ми не горді, ми наймити з природи і вміємо лиш жалітися! Ненавиджу тих, що лиш проливають сльози, як і тих, що не мають в собі тепла!

— Я також; але я маю в собі тепло.

Вона усміхнулася, а відтак задивилася на свої білі тонкі руки.

— І тому, що я тут у вас, треба і вам дізнатись про це тепло.

Це мало дзвеніти жартівливо, однак його лице змінило нараз свій вигляд, і він усміхнувся нервово-вимушеним сміхом.

Вона дивилася на його допитливо, майже неспокійно, але не обізвалася.

— Це, бачите, в тім річ, що я заручився...

Мовчанка.

Її лице побіліло і мов задеревіло, а уста стратили м'яку рухливість.

— Так?

І знов мовчанка, а опісля знов:

— Так! — Він вимовляє це зміненим нараз, майже поганим голосом, а погляд у його несміливий, здичілий. — З донькою мого шефа, адвоката Міллера. Знаєте, вона зветься Ванда.

— Ванда?

— Так. Адже ви її знаєте!

— Я не знаю... так... з виду!

І вона не має більше що казати. Не має зовсім нічого і не знає нічого.

Він блідий мов крейда, глядить на неї, як вона пересовує скоро перстені на пальцях, глядить на її довгі вії і як вона мовчить.

І ніби що ж там такого сталося, що не обзивається; нехай би лиш одним слівцем!.. Але куди вже їй до бесіди! Просто заніміла.

Що за страшенно дурна, упокоряюча хвилина! І вона мовчить якось дивно. В ній тремтить наглядно життя, сказав би-сь, і в найменшім пальчику нерви напружені до крайності, і з цілої її істоти рветься щось на волю, але уста мов поражені...

В яке огидне положення заліз він — ух! Перед ним лежала книжка, поезії Гейне. Ухопивши книжку, ухопив її без думки, і його очі спинилися на першім стишку:

Teurer Freund! Was soll es nutzen,

Stets das alte Lied zu leirn?

Willst du ewig brutend sitzen

Auf den alten Liebeseiern?

Ach! Das ist ein ewig Gattern,

Aus den Schalen kriechen Kuchlein,

Und sie piepsen und sie flattern,

Und du sperrst sie in ein Buchlein. [142]

Він верг книжку від себе і мов ожив в тій хвилині. На його находить щось, щось давнє, добре знайоме, щось, чого він не розбирав ніколи. Не

яка думка, спомин, це щось зовсім інше. Це щось сильне, зухвале, горде, упряме, що перемагало його не раз при стрічі з нею і чому піддавався завсігди.

І на його устах з'явився нараз глумливий усміх. Він звертає голову в ту сторону кімнати, де Діана розтяглася знов до спання, і говорить голосом, мовби нічого не сталося:

— Діано, ти гарна звірюко, ходи сюди!

Саме в тій хвилі підвела і Наталка голову, її погляд величний, палаючий і острий заразом.

— Ви її любите? — спитала.

— Ах, адже вона прегарна собака!

— Ні, я думаю про вашу суджену...

Він звертається блискавицею до неї, і по його лиці розливається гарячий рум'янець. Опісля викривляє з погордою уста і мовить з притиском:

— Розуміється, що люблю її.

І він ненавидить її вже, і за то одно питання. Що за шалена, безлична відвага, питати його о це!

Він відчув, що між ним і нею вступило щось, щось важке, погане. Він спотикається на тім, і воно корить його і обурює проти неї, обурює страшенно. Воно сунеться на його, обхоплює його; він обтрясся би з того, затоптав би це! Воно гидке, нестерпиме і в його умі приймає вид пересвідчення, що вона має право ставити йому таке питання і що це

питання доторкається сотень струн в його душі, і всі вони відзиваються негармонійними, прошибаючими звуками.

Він ненавидить її. Ненавидить все, що йому здавалося на ній ліпше і тонше; ненавидить, бо відчуває, що в неї є "раса" і що їх ділить степінь чистоти.

— За чотири неділі відбудеться наше вінчання, — говорив далі з огидною пихою. — Я й їздив тому в рідні сторони, щоби полагодити там деякі справи.

— А панна Марія?

— Що ж?

— Вона переселиться до вас?

Він зачудувався:

— Чому до мене?

— Отже, ні?

— Я не бачу найменшої причини до того...

— Я думала, бо ви обіцювали їй те так часто.

Він засміявся насилу.

— Це була романтика. Слава богу, я її вже позбувся.

— Ви вже стільки позбулися!.. — Вона каже це якось мимоходом, байдуже, все ж таки з якимось незамітним, роздразнюючим усміхом.

Він скипів.

Вона корить його і б'є в самі найвразливіші місця. Вона його знає, його, котрого деінде цінять так високо... Однак хто вона така, тота зарозуміла креатура [143]? Чим вона вища від його, що так кидає йому погордою в очі?

— Я вже не одного позбувся, — промовив він, — але ви помиляєтеся, думаючи, що в мене не осталося ще доволі сили.

— Ви справді спосібні...

І з якою інтонацією вимовляла знов ті слова, чи не іронічно? В нім збурилося все нутро. Він піднісся з свого місця. Обоє гляділи на себе палаючими очима.

— Чого ви властиво від мене хочете? — спитав він.

— Чого ж би я могла від вас хотіти?

— Чому зневажаєте мене?

— Хіба я зневажаю?

Він трохи не казиться від сих слів.

— Я відчуваю, що я у ваших очах упав, або ні, гірше ще. Я у ваших очах безчесний і зрадник. Я у ваших очах чоловік, що запродує і других; на вашу думку, я, певно, і негідний носити ім'я "муж"! Що ви собі властиво думаєте?

Вона мовчала і не рушалася з місця. Стояла оперта спиною до стіни, змінена, і підвела лише трохи вище голову, щоб її також опісля сперти до стіни.

— Що ви собі думаєте? Питаюся ще раз!

— Тепер я думаю, що найкращою ілюзією в моїм житті були ви для мене. Він витріщив очі на неї.

— Що? Ілюзією? Дякую!

— Ілюзією, котру я, впрочім, боготворила. Тепер мені жаль.

Він усміхнувся цинічно.

— Страшно жаль. — Вона говорила, усміхаючись слабо, а її великі очі блукали безцільно понад його голову. — Не думайте, що я жалую за любов'ю, котрою я вас колись любила. Я навіть переконана, що вас не любив ніхто так, як я, і, може, й не буде так любити. — І під час тих слів покрила смертельна блідість її лице. — Мені лиш жаль, що ви мене не розуміли! З хвилини, в котрій ми перший раз розсталися, почали ви мене не розуміти. Другий раз ви мене вже не розуміли.

— Другий раз я благав вас іти зо мною! — боронився він. — А ви відопхнули мене від себе. Я був вам замаловажний. Ваша шалена гордість і хороблива уява бажала собі бог знає чого; тим часом я був лиш звичайний чоловік і хотів ділити з вами свою долю, чи як ви то там назвали: буденне щастя.

— Правда, — відповіла вона, — я не хотіла подати вам руки до такого щастя, бо я вірила в вас, т. є., уявляла собі, що ви мусите розвинутися в кращу, сильнішу істоту; в таку, до котрої і я, і другі могли би молитися. Я чула вже тоді, що без того не змогла би бути для вас тим, чим я хотіла в глибині душі своєї статися вам. Чи я бажала чогось

справді неприродного? В моїх очах чоловік щось дійсно божеське, хоч — як ви раз казали — він має своє коріння в землі. Він може розвинутися в прегарний цвіт, але до того треба волі, треба борби і відречення! Відмовивши вам, я не хотіла, щоб ви пішли і стали вперед "великим паном". О ні! Я бажала лиш, щоб ви стали морально свобідним мужчиною, а не наймитом своїх страстей. Я хотіла перед вами коритися без краски на лиці. Того хотіла я. Та тут я, мабуть, помилилася. Ми не порозумілися. Ви казали мені, що в мене нема змислу для дійсного життя; впрочім (вона усміхнулася гірко), може й нема!

— Навіть посада компаньйонки була вам миліша, ніж замужнє життя зі мною! — говорив він тремтячим, зворушеним голосом.

— Я бажала закоштувати хліба, зробленого власними руками! — відповіла вона. — Я хотіла пізнати, що то таке свобідна воля. Я не жалую того, хоч я не була би пішла, якби жила моя мати або отець; але я й не пішла з бути, ви це знаєте. Мені показали двері, тому що я не хотіла віддаватися за Лордена, — чи, може, було мені піддатися? Ах, Орядин, я не боюся голоду і холоду, бо я не боюся і смерті, Впрочім, я чула в собі силу і тому пішла; чи то було неправе?

— Ви вимагаєте від чоловіка забагато! — сказав він — Не звертаєте уваги на вплив його обставин; в тім ви помиляєтеся... і тому...

— Я, Орядин, я? — перебила вона йому і розсміялася. — О, я вірю у вплив обставин, в те, що вони формують наші думки і сили, але я вірю і в те, що в чоловіці суть і відмінні черти, котрі опираються обставинам і опановують їх. Вас мала я за такого чоловіка, що не підпадає буденним прикметам, що бореться з убійчими, пригнетаючими обставинами доти, доки не стануть підвладними йому! — і в тім я помилилася! — А коли він мовчав, говорила вона далі: — Скажіть, як мені жити в теперішніх обставинах, щоб моє життя стало подібне до життя вдоволених, або ні, — закинула живіше, — скажіть мені радше, яку роль надали ви українкам або й мені, напр., нині, заявляючи мені свої заручини з полькою?

— Роль вам? — промовив він, зчудований.

— Так; на вашій українській шахівниці...

Хвилину дивився він безмовно на Наталку. Опісля заграв якийсь лихий усміх на його устах і, шукаючи очима за шапкою, обізвався:

— А, так! Тепер розумію; та що мені багато говорити? Цим разом, т. є. тут, я невинний. Ви вибрали собі самі роль на тій шахівниці. Мені остається хіба пригадати вам високе значення цеї ролі; а то — ваше змагання до "полудня людськості, до вищого чоловіка".

Вона дивилася на його своїми великими очима, що на її блідім лиці тепер аж горіли, — і неначе линула думками дальше, як він бажав...

— Отже, це моя провина! — промовила гірко. — Це тота недуга, задля котрої прийшлося мені стільки терпіти, проклін, що споганив мені вже життя дома і пігнав між чужі люди! Гаразд! — додала з якоюсь веселою гордістю. — Я буду її наслідки зносити. Бувши дитиною, я бажала летіти через море в полудневі краї, котрих красу уявляла собі моя фантазія в тисячних барвах. А вирісши, я бажала, щоб ми стали інтелігентним народом, свобідним, непоборимим в своїй моральній силі, щоб дійшли також до "полудня". Розуміється, кожда і кожда одиниця (думала я собі) мусила би сталити свої сили, перемагати і себе, щоби розуміти життя пануюче, і бридилася прикметами невільничими. Об тім марила я часто. Це була і є ще моя хиба. Коли моя уява сягала поза границі можливості, то в тім, може, не її вина, то судіть мене, Орядин, судіть і ви! Ви знаєте ціле моє життя! — Сказавши це, затяла зуби, бо її давило щось в горлі, мов корч.

Але він не міг її судити.

Він не міг опертися цілком впливові її пориваючої істоти, впливові її слів, що вона його так дуже любила. Такого зізнання не надіявся він

ніколи. Він думав, що вона закутається в уражену гордість і що ціла сцена відбудеться холодно кількома словами, гратуляцією, і він зірве всі тоті неясні відносини, що накладали на його якісь обов'язки і тяжіли на нім не раз так дуже. Чому? Він сам не знав. Тим часом він зворушився сам, переконуючись, що вона йому не байдужа, що не була йому такою, хоч як вмовляв в себе часто, що не обходить його нічо і що не любить її. Але що ж! Він мусить з нею зірвати. Це було би нерозумно дати запанувати одному чуттю над цілою своєю будучністю і то саме тепер, коли все склалося для нього так легким способом і так гарно. Тамта любила його, мала прегарний маєток і була така сама добра людина, як ця, хоч оця приковувала його якоюсь чудною силою до себе. Та ба! Він не хоче більше бавитися чуттями, вона йому ще недавно завдала доволі горя і прикростей з тою шаленою румункою, а тепер починати знов наново? Він буде щасливий і з тамтою, хоч і не любить її; він переконався, що щастя становить щось інше, як сама любов, тому — вперед!

Він станув перед нею, гарний, високий, на вид спокійний і простяг до неї руку.

— Я зворушив вас, — сказав непевним голосом, — хоч і не бажав того ніколи, я не є ваш ворог, я переконаний, що в таких людей, як ви, є доволі сили, щоб знести кожду страту в житті і кождий удар, хоч би і найтяжчий.

Вона кинула на його гордим, недовірчивим поглядом, і її чоло захмарилося.

— Найтяжчі страти в житті переболіла я вже; а то страту родичів і бабуні. Те, що наступило потім, або що може ще наступити, не в силі завдати мені більше горя, як завдало це. Впрочім... дякую вам за вашу гостину і за всі новинки і — гратулюю вам!

Він склонився низько, аж надто низько — і пішов.

Така сама тишина, як перше.

Вона оперлася одним коліном до софи, а руками заслонене лице втиснула у подушки.

Так, це правда, що потонув і пропав! Вона не думає над нічим ясно; їй здається так, мовби хто прийшов і ударив її по голові довбнею, а вона, хоч заголомшена, відчуває цей удар. Але ні, їй властиво не так здається. В ній збудилося прецінь стільки голосів, зовсім так, мовби в її серці ожив рій бджіл; шукав виходу і не міг його найти, а вона або удавиться, або оглухне...

Вона вмовляє в себе, що все те перемине, силується згірдливо усміхнутися і від часу до часу шептають її уста майже несвідомо: "Марко! Марко!" Її мучить жадоба виконати щось подібне того, як сісти на дикого коня і пустити йому свобідно поводи, щоб помчався скаженим летом і затоптав всі ті підлі, самолюбні, брехливі креатури, собак тих! Або кинутися в човен в бурливі хвилі... і реготатися!

Або, може, ще інше? Може.

Може, потонути душею в тони і виграти то, що її так страшно давить? Так, виграти, однак не лиш для себе! Для всіх, що мають серце і слух... Та ба! Грати!..

Так оперта лежить вона довго...

Відтак проходжується по кімнаті. Принесені ним листи впадають їй аж по довгім часі в очі. Вона сягає вперед за листом від тітки. Майже не розуміє, що читає, і лише при кінці писані слова вражають її. "Ти думаєш над бог знає чим, Наталко, а не застановишся над тим, що твої роки не стоять. Леночка майже цілий рік молодша від тебе, а має вже дві донечки, а третє в дорозі..." Вона кинула від себе лист, немов в її руках опинилося щось гидке, і вхопила за другим письмом від панни Марії. "Я

така вдоволена, — писала вона між іншим, — що з Василем склалося все так щасливо. Бог добрий, допоміг йому до доброї волі. Я боялася за його, тепер сповідаюся перед вами одверто. Він пристрасний і змінчивий характер, хоч у його серце золоте і чувство глибоке, а розум острий. І Маєвський з нього вдоволений. Каже, що перший мудрий учинок Василя — то цей, що жениться так пишно, і тому простить йому всі його прочі "дурниці". Зоня гомонить на його, як звичайно, і каже, що вона була би воліла, щоб він женився з ким іншим і не шукав передусім маєтку. Але вона все така, як була давніше. Я лиш не розумію, чому ваша тітка і вуйко приняли так дивно звістку про його заручини. З тітки мені не дивно: вона має претензії до кождого молодого чоловіка і засуджує кождого безоглядно, що не звертає уваги на її доньку; але ваш вуйко, Наталко, той спокійний, добрий чоловік, він засміявся так злобно на вістку про заручини Василя, що я того сміху й до смерті не забуду. А відтак вийшов з кімнати, мовби не хотів про його й чути. Я розповіла те все Василеві, більше жартом, а він просто казився з лютості. "Це міщанська вузькоглядність! — казав. — Але, слава богу, що в мене сумління сильне і що я не трус. З часом поклоняться мені всі, побіда буде по моїй стороні. Я вже не той сфанатизований дурак, який був давніше! Я європеєць!.." І т. д.

Кімната освічена слабо.

Вона лежить зморена, і її гарні білі руки звисають сплетені безсильно понад край отомани і відбиваються блідо від темного її тла. В її душі запанувала якась пітьма, здавалося, що одна з її найзвучніших струн урвалася.

— Хто винен, хто винен? — шевелять її уста і вона передумує все наново ту думку, що в нім любила свій народ, рідну пісню свою, котрої частина потонула з ним в якусь бездонну глибінь безповоротно, і одним голосом стало знов менше... Хто винен?

XVII

Чотири неділі пізніше вийшла вона з дому, щоби побачити його вінчання.

"Де люди люблять, там мусить той коритися, що найбільше любить", — писав десь раз данець Якобсен. А що вона любила більше, то черга коритися припадала на неї.

На судженій Василя мусить щось бути, коли він жениться з нею; вона має прегарно Ліста грати.

Надворі погідно, тепло. В неї є охота погуляти на свіжім воздусі і аж потім піти в костьол. Вона звертається в місто і йде головною, ясно освітленою вулицею. Перед нею, за нею тиснуться люди. Вона йде скоро, майже без плану. В її душі хмарно, і вона потребує тепла і простору...

По проході зайшла в латинський костьол. Тут мало відбуватися його вінчання.

Вступивши сюди, вона змінилася до глибини душі. Її напало страшне зворушення і якась пропасниця. Костьол був багато освітлений, набитий видцями і повний голосного шепоту. Якась дивна, а як їй здавалося, гнітюча атмосфера наповняла його. Головний престол, а радше великий образ розп'ятого Христа на престолі, здавався немов світлом облитий; а міська інтелігенція і велика маса знайомих молодої обступила його зовсім. Всі бажали молодим людям глядіти прямо в обличчя.

Вона всунулася також близько престола і сховалася за якусь старшу даму, що вичублена, мов молоде дівча, перешіптувалася без перерви з своєю сусідкою.

Чувство гарячого сорому обгорнуло її, що й вона находилася тут, і вона ховалася за цікаві дами, щоб її ніхто не замітив, їй здавалося, що

всі мусили відчути, що й вона тут, і відгадати причину її приходу. Бо що ж пригнало її сюди? Ах, просто сміх бере!..

В послідній часі вона майже числила години до сьогоднішнього вечора, ну — і діждалася вкінці його! Ах, вона була би сама з себе реготалася, що всі кругом неї обглядалися би за нею. І чи не варто було заглянути їй в лице? Чи такий кінець не був інтересний?

Вона схилила голову боязко за спину дами, що перед нею стояла, і майже не важилася дивитися на зібраних. Вони ждали в цікавій нетерпеливості, заглядаючи раз по раз до входових дверей. Скілько то їх було, жінок і мужчин! Завсігди суть це лиш жінки й мужчини! А як блідо й втомлено і скорбно виглядали лиця декотрих жінок! Майже всі вони, — думала вона, — стояли також раз тут, складали присяги "вірності" і здобули собі тим "історію". Тепер стоять і ждуть.

Чого ждуть? Що ж хотять вони бачити? Чи це якась новина для них? Коли б їх всіх історію злучив докупи, то вийшло би одно і те саме. Вона уложила би життя кождої в музику. Напр., в сонати, в етюди без закінчень, в прелюдії... а її історія? Ба! З нею малася річ інакше. В неї не було історії, бо в неї не було фактів, і тому вийшла би хіба якась химерна фантазія, котрої не вмів би навіть кождий грач відограти, хіба яка вибаглива або розстроєна душа...

І їй діється так, мовби над її жіночою гідністю глузували й знущалися, мовби доля кпила собі з неї, бо хто ж така вона? Або то, що пригнало її нині сюди...

"Де люди любляться, там мусить той коритися, котрий найбільше любить", — відозвалося в її душі, мов у відповідь, і вона усміхнулася гордим, гірким усміхом.

Це була хоч розрада, якої не стрічається щодня.

Внутрі костьолу настав рух і — "Вони йдуть! вони йдуть!", пронеслося з уст до уст.

Зимні дрожі пробігають її тілом, і вона чує, як їй відступає вся кров з лиця, але нараз почуває в собі і чудну силу і з супокоєм, їй самій незрозумілим, вступає в перший ряд видців коло престолу.

Вони дійсно надходили.

Довга шовкова сукня молодої шелестить остро по камінних плитах, — знати, що вони зближаються. Все здержує віддих, щоб приглянутися всьому докладно і не втратити з очей і найнезначнішої дрібниці. Вкінці вони вже тут і станули перед престолом. Боже, що за поважна хвилина!

Довкола тихо. Священик прилагоджується до вінчання, звертається по щось до престолу.

Гарне лице молодого якесь сумне і неспокійне, а вона виглядає щасливо.

Вона велика. Спина в неї довга, заокруглена. В цілості робить враження темно-понсової рожі, буйної краси, котра в гарячих, сонячних хвилинах здається просто жаркою... Її великі чорні очі немов пожирають усе, на що впадуть, і сіяють якимсь дивним, холодним блиском. Але вона гарна.

А він? Йому чогось прикро, чується не своїм, майже пригнетеним. Чи тут нема нікого з його людей, когось такого, хто би хоч через оцю хвилину був з ним, як одна душа і одна думка, між всіма тими гостями і її кревними? Він такий чужий! А оця, з котрою має проживати цілий свій вік і котру він властиво так мало знає, здається йому також такою чужою! Він просив своїх товаришів і деякі прирекли явитися до "церемонії", але, мабуть, жоден з них не додержав слова і не явився. Ну,

він їм цього не забуде, це запогано, і він обглядається з болісно зморщеним чолом, чи не побачить кого, і нараз — затремтів.

Вона! Вона тут, прийшла!

Ніколи в житті не злякався він так дуже, як в цій хвилині, але й ніколи не відчув удруге такого жалю, як тепер. Його серце прошиб біль. "Вона, вона, вона!" — співало в нім, і він дивився на неї, мов безтямки, і, мабуть, не забуде її вигляду й до смерті. Широко створені, немов нерухомі очі на його! О боже! Так дивилася вона за ним того вечора, коли розставалися перший раз, коли він їй говорив, що вона його царівна і що він по неї прийде... І він нараз усе забув. Все, що між ними зайшло, що їх розвело, і знав лиш те одно, що любив її, її одну на світі і що втратив її навіки... і чи лиш її саму?

Його лице покрилося смертельною блідістю.

Чи він такий підлий?

Ні, він добрий, він чує, що добрий і що ним заволоділа лиш якась могутня погана сила, котрій не хотів опиратися, і тепер тоне...

А її очі, здавалося, що говорили: "Я тут, свідок твоїх здобутків. Нехай живе мужська честь і мужське діло!" А відтак чи не усміхнулася вона? Ні, це не був усміх, це був плач роздертої душі, що виступав у неї так, цей усміх розуміє він в тій хвилині так добре! О, він розумів її завсігди!

Вона виступила з ряду видців і вийшла з костьолу...

Йому діється так, якби на його душу залягла тінь і затемнила все, що зложилося для його так "гарно й сонячно"! Через хвилину він немов обезсилений, немов западається в себе і майже не може вдержатися спокійно, щоб не звернути на себе глибшої уваги; але за хвильку звертається до його священик, і він мусить над собою запанувати.

Свіжий, холодний воздух вдарив її в лице, коли вийшла з костьолу. Вона немов відродилася наново, віддихує глибоко.

Так! Тепер вона свобідна. Позбулася того, що пригнетало її і заморочувало її душу. Вона то зсунула з себе і оставила йому; а він буде то носити до кінця свого життя....

Як же видивився там на неї, мовби побачив її вперше в житті! Правда, вона стала йому цілком чужа, так само, як і він не був для неї вже тим колишнім Василем з бунтівничою душею і ідеально гарними думками, за котрим з жалю раз мало що не збожеволіла! Тепер — за два-три роки перестануть себе й знати. Так буває звичайно. Тепер стане йому полька тим "морем", в котрого золотих хвилях буде купати свою душу, спрагнену "любові".

Гай, гай; як все гарно склалося!

Вона була би то говорила цілому світові, щоби добре чули всі і добре все затямили. Нею запанувала якась дика веселість, і вона чулася сильною, мов львиця. Відтак задержалася на хвилинку і задумалася: куди тепер?

Усміхалася.

Однаково куди; куди-небудь.

Її не ожидав ніхто. Могла йти і йти, доки би з утоми не повалилася; то не викликало би в нічиїм серці жалю.

Вона йде скоро, мовби хотіла утекти перед тим, що перед хвилиною пережила, мовби воно йшло крок в крок з нею, гуляло кругом неї. Вона з своїм гладким, шелестячим, довгим шлейфом, з великими пожираючими очима, а він з лжею на устах і на чолі... Гай, гай! Як все гарно склалося!

"Я не нещаслива, — силується втихомирити себе щокрок і підносить гордо бліде лице. — Я лиш сама. І що ж на тім? Слово "нещастя" придумав якийсь безсильний чоловік, воно принялося і находить відгомін. Чи ослабати їй для того?"

Всюди кругом неї клекотить життя, розлягається безладний гамір людської товпи, розмови, сміх і дзвінки. Елегантні сани мчаться блискавкою дорогою повз неї, багато пар, побравшись попід руки, горнеться тісно одно до другого і йде, весело балакаючи...

Куди йде вона? Адже вона не хотіла до нікого йти, майже не мала нікого, бо саме тепер не було жодної з її товаришок в місті. Малярка від'їхала до В., а Оксана, помирившись з чоловіком, виїхала з ним. Одного дня прийшла до неї зворушена, з чудним блиском в очах і оповіла їй, що він приїхав по неї і що обоє помирилися. "І так я йду, Наталко, — говорила з якимсь напівнасмішливим, напівроспучливим усміхом. — Він каже, що я йому потрібна до життя, мов воздух, і я рішилася стати йому тим воздухом. Чи вже не розстанемось більше? Бог знає, може, ні. Він казав, що не пустить мене ніколи від себе і нехай уже раз зрозумію, що він любить мене на свій спосіб! Буду старатися привикати до того "способу", хочу, щоби щастя усміхнулося до мене ще раз так, як в перших днях нашого подружжя. Ах, Наталко, люблю його шалено..." — І виїхала. А тепер вона не має тут майже нікого.

Вона придивляється тепер людям, як ходять у світлі, там далеко долом вулицею перед нею і тут близько біля неї. Там, куди вона звертає свої кроки. Яка їх всюди сила! Як же їх багато, справдішнє море люду. А й там далі, де вона не була і де її, може, ніколи й не буде, і там їх така маса!

Їй впадають в очі нужденні постаті жіночі і чоловічі з змарнілими лицями. То її посестри і браття, говорять її мовою і належать до тої самої матері, що вона. Їх багато. Однак — куди гонять вони, за чим? Де їх доми і як живуть вони? Ні, радше вже, яка їх доля?

"Доля!.." І, усміхаючись, пішла далі.

Не дивилася ні вправо, ні вліво, лише перейшла скоренько попри ясно освітлену елегантну кав'ярню, з вікон котрої лллялось світло струями, освічуючи всіх, що переходили тротуаром, і вступила в другу вулицю так нагло, що спіткнулася сильно з якимсь панком. З переляком відскочила, вп'явши в його свої очі, але майже в тій самій хвилині помчалася вперед. Він завернувся і пішов за нею. Її великі, промінні очі, що блиснули з-під чорної шапочки на його в переляку, зацікавили його; а її висока гнучка постать манила його... Хто вона? Йому здавалося, що її уста усміхнулися при слівці pardon [144], киненім скоро й півголосом. Вона спішиться, але він здогонить її.

Ідучи за нею, приглядається він її одежі. Він тонкий знаток в таких речах. Пальто лежить на ній складно, зріст у неї прегарний, але пальто не послідньої моди, а рука, що держить, мабуть, несвідомо сукню, без рукавички. Чи оце не якась кокетерія, щоби подивляли її білу руку? О жінки, ті жінки!.. Далі зарукавок також не послідньої моди!

І він іде вже сміло за нею. Що ж, спробувати можна... Крім того, вона звертається в одну вулицю, не замешкувану великою аристократією, а це також дещо значить...

Він прилучається до неї, оглядає бистрим оком її профіль, а відтак каже привітним голосом і з таким же поклоном, що він замічає, що вона йде в оцю "погану" вулицю сама, і тому осміляється відпровадити її...

Вона станула мов вкопана і, глянувши на його, усміхнулася.

— Я дійсно сама, — промовила якимсь здавленим голосом. — В мене нема ні вітця, ні матері, ні брата, ні мужа, котрі би мене проводжали, тому маєте право обиджати мене!

Вона тремтіла на цілім тілі від обиди, а йому здавалося, що, промовивши тих кілька слів, виросла йому понад голову. Вона глянула на його з несказанним маловаженням, а відтак відвернувшись, пішла далі.

Затяла зуби і зморщила чоло, а очі шукали зористого неба...

— Видиш, бабуню, видиш? — .прошептала, і серце її заболіло від несказанного жалю. — Чому воно. так? Чи тому, що. я, сама і що мене не береже нічия любов?

Повернувши додому, застала, від Марка лист. Здивувалася ним чимало, бо від'їжджаючи, не обіцяв їй написати ані одного слова, а вона не просила його о це. Писав сумно. Писав, що коли вона одержить цей лист, він буде вже в дорозі до Індії. Що ся подорож йому тепер дуже непожадана, бо хотів уже назавсігди вернути до Буковини, а ся дорога, хоч як і бажав не раз побачити землі над Гангом, віддалить його знов на час від його наймиліших сторін. Вона — каже — здивується, що він до неї пише, однак він не може позбутися немилого чуття, будтоби їй лучилося щось дуже прикре. Від часу до часу доносила йому Оксана листовно, як його "одинокий товариш" проживає, але тепер замовкла, а він не зносить непевності, тим більше, що не має надії вернути надто скоро додому і переконатися о всім самому.

Він звертається прямо до неї і просить її о звістку про себе. Це заслужив він собі хоч би і тим, що серцем і думками пробував так часто дома. Вона, може, не повірить йому, вона така недовірчива, але коли він поверне, тоді переконає її в щирості його слів. Далі просить її не забувати на його, так само, як не забуває гробу його матері; а натомість він обіцяє їй подивляти тамошню красу природи "з спомином" на неї. Йому саме тепер на душі так важко, мов би йшов на смерть, хоч смерті не боявся він ніколи. Чи вона його розуміє? Він пише до неї з таким довір'ям, як пишеться лиш до найщирішого друга. І знов дальше, що він має для неї узбирані прегарні мушлі, справдішні чудеса природи, і багато інших речей, котрими прикрасить кімнату "свого одинокого

товариша", коли поверне. Що буде числити дні до прибуття її листа, кількох успокоюючих щирих слів, бо на тепер буде й з того рад і т. д.

Прочитавши цей лист, вона немов з поганого сну збудилася.

Він писав так приязно, а вона? Що діялося з нею останнім часом, чи не збожеволіла вона? Боже, боже! в яку погань заплуталася вона і при кім спинялися її думки, коли тим часом тамтий на морі був її одним-одніським приятелем на світі!.. Ні, то вона з самоти божеволіла, і її палка душа, що шукала неустанно заняття, спинялась і там, де була непотрібною, їй встидно, вона була замало горда, а на його вінчання не повинна була йти!

Глузуючи з себе, усміхнулася згірдливо і склонила втомлену голову на руки, згорнені навхрест на столі. Думала над Марком.

Написав, написав! Саме тепер, коли була мов громом побита, втомлена до крайності і коли чулася нужденною, мов та собака. Написав! Її обгорнуло почуття вдячності, і вона притиснула його лист майже пристрасно до уст.

Коли б він тут був або коли би був цілком не від'їжджав, то вона була би щаслива і не томилась би якимись хоробливими чувствами. Вже сам спосіб його бесідування мав у собі для неї щось успокоюючого; ох, перед ним вона би й похилила голову покірливо і то не боліло би її!

Але що з ним? Чому з його слів видко такий сум, і чому його переслідує погане передчуття? Коли такий чоловік, як він, заговорить тужливо, то на тім мусить щось бути. Вона вірить в передчуття.

Він стоїть перед її душею живо, мовби гляділа на його. Майже негарний, а з-поза окуляр шукають її його ясні, допитливі очі. Він замкнений, вразливий, на дрібниці байдужий, але супроти себе строгий аж до жорстокості, а задуманий так часто!

Такий він.

Він журиться о неї. О боже, отже о неї боїться хтось на світі! Вона була б розсміялася і заплакала відразу, так усі струни були в ній розстроєні...

Вона йому напише все, як він собі бажає, і успокоїть його...

Попросить також, щоб дійсно згадував її, коли побачить красу тамошньої природи, коли над ним засіяє зористе небо Індії і він, може, буде глядіти в срібні хвилі Гангу. Він не знає, як її душа бажала краси і зміни, як вона бажала розмахнути хоч однісінький раз свої крила цілком свобідно!

Розкаже йому все, нехай він знає. Нехай знає і те, скільки німих сліз пролила її душа, скільки німих боїв перебула вона, чорних, мов ніч, від часу, як померла його дорога мати, а її одніська опікунка. Що їй додає охоти до життя надія, що буде працювати для свого народу пером (він це знає), і не утоне безслідно, як тисячі інших, подібних долею до неї. Відтак спитає, чому не веселий; що, впрочім, вона йому вірить, коли це пише (адже вона йому все вірила!), але що і їй не веселіше. Вона тут сама, прикована тими невидимими кайданами, що звуться обставинами, до одностайності, і побивається і числить дні, котрі минають без повороту, не лишивши по собі їй сліду. Він, певно, вже пійме принаду такого життя. Але вона не хоче жалітися, нехай же і він не жалує її...

За мушлі дякує йому, але чим віддячиться вона йому за його пам'ять?

Роздумуючи так, засіяли різні спогади в її душі з часу, як жила його мати і як пробував тоді дома.

І не знати, чого мучилися обоє (він і вона) часом так погано! Він був гордий і глумливий, а вона холодна супроти його, хоч не раз серце з

жалю їй мліло! Та все вже минуло. В неї кінчилося все скоро і в один спосіб, але з всіх її знайомих товаришів і товаришок остався він їй найвірнішим. Пробуваючи там в далеких сторонах, не забув її, розвідувався через других, як живе і чи щаслива, а тим часом ті, що пробували тут з нею... але ні! радше вже не думати й не згадувати всього того, що ранило її душу; то погребла вона вже і не хоче об тім вже ніколи більше думати.

"Що я люблю, люблю вже навіки!" — заговорив в ній нараз якийсь голос, і з тим затремтіло в її душі гаряче почуття щастя.

Він її любить! Це мусить бути правдою, було вже тоді правдою, коли і не снила о тім, коли говорив, прощаючись з нею, що для його "сонце заходить", а руку стиснув їй, мов кліщами; було вже тоді, коли мучили себе так страшно. Те все була любов.

В її душі спалахнуло оп'ять почуття вдячності і навіть якоїсь гіркої розкоші, але майже в тій самій хвилині стягнула болісно брови. Вона бачить в уяві, як корабель несеться по хвилях, поре їх, а вони товпляться довкола його, б'ються о його і мов віддаляються від неї чимраз дальше і дальше, кудись страшенно далеко... А вона тепер уже зовсім сама — тут! Її взяв нараз шалений біль, і глухий зойк вирвався з її груді... Вона тут!

Опустила знов голову на руки і заплакала тепер гірким, пристрасним плачем, хоч довгі часи не плакала ані раз...

XVIII

Весна. Але не та весна, що пишається вже явно цілим багатством своєї розцвілої краси і свіжою новою зеленню, що в її воздусі мішаються пахощі бозу і жасмину і інших, незлічимих цвітів, гомонить дзвінкий бренькіт бджіл і лунає веселий спів птахів, гамір життя в якімсь відновленім блиску; це ще та перша несмілива, напівrозбуджена весна,

ще замкнена в собі, і котра свою красу що лиш заповідає лагідним теплим воздухом, а красу її відгадується більше чуттям... Дерева ожидають строю. Земля покривається ніжною зеленню, горобці цвірінькають так галасливо, мовби сварилися, а воздух помимо теплоти перенятий ще і холодом. Десь-не-десь лисніє проти сонця латочка снігу.

Ранок.

Наталка в городі. Порається там, як щороку і за життя Марко, около зільника. її звичайно прозоре біле обличчя зарум'янілося, а хустку, яку була закинула на себе, ідучи сюди, відкинула вже давно. Сонце обсипало її ярким світлом, і її волосся здається чистим золотом.

Вкінці втомилася і кинула рискаль [145] від себе; змучилася добре. Але вона любить таку втомляючу фізичну працю, в котрій буває ціле тіло в напруженні; це приводить і зворушений ум до рівноваги. Впрочім, вона здорова і дужа і таке заняття їй приємне. З руками, сплетеними над головою, приглядалася деревам, чи не розвинуться вже далі? Там недалеко неї находилася арфа еольська, але саме тепер мовчала. Воздух був цілком спокійний. Своїм сумним зітханням пригадувала їй все той вечір, коли Марко від'їжджав, і вона прислухалася кождому з його рухів. Ну, раз поверне він уже назавсігди до свого дому і заживе тут, це знає вона.

А що станеться тоді з нею?

На її устах появився прегарний усміх, і гаряча полумінь розлилася по її лиці. Вона не знає, що. Впрочім, чого їй журитися вже відтепер? Вона чується такою свобідною і свіжою на силах, бодай тепер, що не хоче ніякими планами заморочувати оцю прегарну хвилину. Слава богу, що вже настала весна, і сніги зникли, а то її переслідувало чуття, що не дочекається її. Правда, зимові дні тягнулися безконечно довго і були переповнені одностайністю і скорботою, вичерпували часто всі її сили,

всю її тривкість, а погана якась туга так і пожирала її. Але тепер їй мило і серце її повне надії.

Якої?

Ах, вона її не розбирає! Може, тому, що вона останніми часами жила лиш у своїй улюбленій праці, т. є. в писанні, і була майже переконана, що та звісна повість, відослана перед кількома місяцями, тепер принята, бо коли би була не придалася, то були би їй вже давно назад відослали! Взагалі вона цілком спокійна в справі повісті, а переконання, що праця придалася, скріпило її так в намірах віддатися зовсім праці на тім полі, що це стало вже для неї душею життя.

Здалека долітають до неї звуки дзвонів.

Вони порушують її нині так чудно, мов якесь поздоровлення, мов примана з давно забутих, напівказочних часів, в котрих жилося щасливо і в спокійній пишності. В її серці заворушилася туга за життям любові. Перед її душу тиснулися картини з рідних сторін, бабуня, мати, як зривала їй тоді цвіти, і якісь інші погідні хвилини. О, як бурливо кидалася вона на все, щоби здобути собі якесь щастя. Як відважно пробивала собі путь, гонена незаспокоєною жадобою за чимсь доскональшим, щораз вперед і без тривоги перед терпінням!

Так стояла вона вже раз з тужливим серцем і гляділа кудись в далечину. Тоді, як опускала пишні гори буковинські і свою рідню, щоби стати "собі ціллю"! Тоді думала вона про "полудне" і її душа, окрилена тугою, неслася до його. Але тепер? Відтепер?

Так, як вона тут стояла, гарна, сонцем облита постать, була сама собою пишною скінченою картиною "полудня".

Усміхнулася нараз в своїх думках.

Це було неможливо. Було неможливо, щоб для неї і для її народу не вибила також година полудня. Щоби вся їх сила не вистарчила на те, щоби в їх житті не засяяли такі хвилини, котрі свідчили би твердо об їх здібностях до самостійного існування і якійсь своєрідній красі, що не дається нічим притьмити. Це неможливо, у них мусить настати полудне!

Тоді зможуть жити повно. Без утиску і хитрощів, без лжі і малодушності, і без ненависті.

Життя, яким вона жила досі, було якесь незріле. Було нап'ятноване клеймом якоїсь недостачі й рабства і було випливом брудних обставин. Але вона знає, що можна й інакше жити; і вона має почуття, що не впаде ніколи більше духом відтепер. Той вихор, що потрясав нею так, що аж хиталася, здається їй якоюсь красою і не знищив права на якусь іншу будучність. А ту іншу будучність хоче вона собі виробити працею, їй осталася лиш праця, і вона припала до неї цілою душею...

Так, полудне наспіє ще, помимо всіх лихих і ворожих обставин, що переслідувала її і її народ. На світі є ще сила, не зламана ще цілком. На світі є ще і любов всеобіймаюча, несамолюбна, в котру вона вірить і до послідньої хвилини життя вірити буде...

Вона чує, як у ній ожило одушевління і чинить її вдвічі сильною. Раз для неї, а другий раз для того її народу; чує, як хоче жити і пила би те життя всіма нервами...

* * *

(О 6-тій годині вечором того самого дня).

Це не була видумка, не був сон, це була правда.

Вона знівечена.

Ступала через кімнату така обезсилена, мовби опустила вперше постіль по довгій недузі. Кутики її уст знизилися, а повіки лежали тяжко на очах. Її руки тремтіли. Вона сховала скоро рукопис, ніхто не смів об тім дізнатися. Її улюблена праця, душа її, її сила, перша, а заразом уже й послідня, лежала там відкинена без усякого пояснення...

І що ж тепер?

Її руки ослабли, а лице задеревіло. Вона проходжувалася все наново, опираючись часами об стіну. Чулася фізично підтятою і відчувала, як ніби старілася. Для неї не було вже нічого, нічого! Видерли їй і те послідн€. Упавши безсильно на крісло, закрила лице руками...

Ще був день, як листоноша приніс їй письма. Безхмарне небо жевріло на заході, а сонячні промені обливали кривавим сяйвом дахи, бані церкви й вікна. Це затямила вона собі. Вона вихилилася з відчиненого вікна, щоби вдихнути ще раз свіжого воздуху, заким запре вікна на вечір, і заслухалася в далеко лунаючу військову музику, що смілими звуками долітала до неї і проймала її... Та музика все поривала її. Саме тоді стояла з затаєним віддихом, щоби не втратити ані одного звуку, зворушена і з гарячими очима, думаючи в такт музики:

"Тепер я згинула б, тепер ішла б до бою!"

Аж тут згорблена стать старого чоловіка мов виросла з землі під її вікном і всунула їй туди пакет.

Вона відгадала зараз усе в першій хвилині. В ній зойкнули всі нерви, а вона поблідла, мов смерть. Вікном долітали ще здалека уривані тони музики, а її уста вимовляли майже несвідомо:

— Тепер, тепер я згинула б, тепер ішла б до бою! — І немов не своїми руками зачинила вікно...

В житті лучаються хвилини, в котрих нічого не думається. Вся діяльність мозку немов устає. Так було тепер і з нею. Вона лише чула, як у грубі огонь горів, як мокре дерево шипіло, одностайно, тихесенько. Опісля здавило її щось у горлі, мов корч сміху, лівий кутик уст здригнувся нервово, а відтак то все перейшло. Вона витягнулася в кріслі, а голову сперла глибоко взад за спинку крісла. Очі прижмурила.

Це не був сон, це не була видумка, це була правда.

Її праця була непридатна, її годі було друкувати, а це значило те саме, що вона була непридатна і з неї не було хісна. По якійсь хвилині засміялася здавленим сміхом. Вона була горда і бутна, і її гнало, мов орла, вивинутися у висоту, і за те лежить тепер із розтрісканими крилами і ледве дише!

Що за сором і що за упокорення! Чи не глумився цілий світ над нею тайком, тихо з усіх закутків? Бо вона відчувала на собі тепер наслідки такого глуму. А далі, чи на ній не було ніщо правдиве, і це ніщо грало в її житті головну роль? Чи це було фальшивим золотом, а вона, пристроюючися ним, хотіла так перебрехатися через життя. Чи вона ошукувала всіх на кождім кроці, лицемірила неустанно і вмовляла в себе все, навіть і всяку красу?

Ах, їй недоставало змислу для дійсності, і вона грала лише якусь комедію! Он там на столі лежала каліка, лежала та її "праця", що її "дух" витворив, а з неї хісна нема. Вона змалювала там свою душу до наготи, всі чуття свої, так мовби з непорочного тіла скинула одіж, а проте повість по прочитанні відкинули! Ні, вже таке упокорення!..

Вона була рада якнайглибше в землю запастися.

Чи, може, те все було смішне?

Може. Але вона не могла сміятися. Вона була така обезсилена і не завдавала собі труда, аби це знесилля скинути. Понурі, однозвучні тони, однобарвність — це її душа...

Полумінь освічувала це місце, де вона сиділа. Вона встала і похилилася над сплячою Діаною; трохи згодом закликала її з напругою.

Вона спала.

— Діано!

Звір підняв ліниво голову і дивився через хвилину на Наталку. Відтак простягнувся на всю свою довжину, позіхнув так, що аж язик склубився йому в роті, і притягся покірно до її ніг.

— Діано!

Діана поклала голову звичайним способом на коліна своєї пані і дивилася на неї з сумною щирістю.

— Так, — сказала і дивилася на звіра майже тупо. — Що ж тепер? Правда, що нічого?

Звір зітхнув і дивився їй далі слухняно в очі.

— Все, що досі було, було дрібне, але це велике. Напр., розчарування моє перше в порівнянні з цим! Чи ж не так? Тамте мало барви, мало якесь життя і могло викликати і сміх, але це?.. О, тепер наступає втихомирення! Чи, може, сповняти дальше безкровні вчинки, лакейські послуги і брати в нагороду зношену одежу? Дошкулювати другим німим благанням, не давши ніколи щось від себе? Гей, як же це погано і не гідно чоловіка, але до того ми все такі занадто великодушні, Діано! Чи ждати на того з Індії і "взяти" його? Але ж бо тоді, коли він пізнав її, не були ще в її душі повривані струни, котрих гра сама настроїла його так

супроти неї. Тепер вони повривалися в неї, і вона обманила би його собою. О, це буває так завсігди. Одна неміч тягне за собою і другу так, як одна лож тягне й другу за собою. Виходити заміж тому, що женщині не остається нічо, крім того, значить те саме, що зневажати мужчину і понижати його в вартості. А того вона не хоче вчинити. Йому ні. Вона його надто поважала а замного любила, її серце переповнене для його несказанною любов'ю і красою, а в деяких хвилинах здавалось їй будто би він пересилав їй свої мрії, прегарні, переткані якоюсь ніжною, ледве зрозумілою тонкою любов'ю і красою його независимої, замкненої душі. І вона відповідала йому також мріями. Напр., коли сиділа сама в сумраці своєї тихої в'язниці, уявляючи собі його своєю буйною уявою десь далеко по полудні. Відповідала також так. Мріла, що коли він поверне, то привітає його не тим, що "ждала" на його, а тим, що працювала і що її сила розвинулася вже і пливе бистрим потоком також до "полудня". І він зрозумів би її і був би з неї гордий, і все сплелось би в якусь пишну картину і в якесь невимовне щастя...

А так?

У ній задавили те, що її могло повести до "полудня", що грало вже з дитинства тисячними тонами в її душі. Вбили те, що живило її духа і могло заступити всю розкіш світу, в чім вона кохалася; а саме тупе тіло йому зберегти — вона соромилася...

І чи була вона коли дужа?

Того вже не знала. Знала лише те одно, що не підкладе ніколи голови під колеса брудної буденної потуги, котра своєю милостинею зневажає женщину і понижає. Що не піддасться тому, чому опиралася через ціле своє життя і перед чим утікала, мов перед чимсь поганим.

І тому мусить наступити втихомирення.

— Ми не труси, Діано, — прошептала, зморщуючи гордо чоло. — Не правда ж? — І її погляд глипнув несамовито на стіну, на котрій висів тепер в сумраці невидимий револьвер...

Відтак зігнулася низько над звіром, так що аж її лице діткнулося голови Діани. Звір полизав її чутно по чолі і руках. Опісля Наталка подалася знов взад, і її голова упала, як перше, майже безсило на поруччя.

"Ах, матінко моя, що се мусила бути за безсонячна днина, в котрій ти мене на світ привела! Чи тому мусило мене сонце уникати і я, мов його світла не гідна, тинятися лише в тіні і не зазнавати його тепла? А ти, бабуню; ах, ти любила мене! — По її устах заграв на хвилину слабий усміх. — Ти наказувала гамуватися, наказувала оставатися чистою, гордою, не піддаватися немочі і лжі... І чи я не слухала тебе, бабусенько? О, я ж пам'ятала твої прикази... Але я, може, бувала замало горда, а піддавалася надто чуттям. Може, може! Може, оце моя провина... Ох, прости, бабусенько! Тебе не було, ні нікого не було в мене, і воно само вело мене життям. Думала я, що запровадить до раю..."

Пізніше мала почуття, мовби в її грудях накипіла кров. Дивилася неустанно напіввідомкненими очима на револьвер. Ні, ні, вона відійде. Що могла ще виконати тепер, що дало би їй ще якесь послідне вдоволення, як не це, що відійде впору? Бо що ж оставалося їй тут? Упокорення? Вперед не могла йти, бо заперли їй дорогу, а вертатися не хотіла, тому...

(По малій хвилині, з великим, майже несамовитим поглядом): "Чи, може, о боже великий, напружити силу і йти далі тою самою дорогою? Може, сміятися сміхом погорди і розбивати на силу темінь недолі, щоби добитись до сонця? Ах, хто би мені тепер сказав велике рішуче слово, щоб я знала, що починати! Тепер, в оцій найтяжчій хвилині мого життя, коли я полишена долею "мов на сміх, щоб або згинути, або встати. Але в

мене нема нікого, крім власної роздертої душі, а вона — що ж каже вона!.." І

Наталка заскреготала зубами, викрививши уста з неописаним маловаженням, а відтак звернула знов погляд на зброю. Вона не була натурою, що дробиться хоч на малі прикмети. Вона ладувала [146] все на одно судно і тому мусить для неї наступить втихомирення.

Лише забутою нехай би не була! Се щось страшне, нестерпне. Вона уявила собі все без себе. Всі ті місця, куди ходила, всі ті вулиці, алеї в парку, котрий так любила, оцей город, поодинокі дерева, кущі. Все облите сонцем. барвне, все повне життєвого гамору, завсігди мов нове — і без неї! "О, лише забутою нехай би не була!"

Вона з натугою протирала собі чоло і зітхала глибоко, мов з утоми.

Тому було так тяжко умирати!..

Але тепер і не могла би вже дальше жити. Вона була мов розбита. Чому, чому не осталася їй праця так, як вона не раз мріла, праця, а до того широка, свобідна воля, мов думка...

Чи вона завдала кому болю?

Ні! Може, Орядинові? Ні, то з ним було лише непорозуміння, і вона бажає йому щастя, але тому, другому, за морем, що просив її так дуже не забувати його, чи вона тому не завдала коли болю?..

Думає, що ні.

Пішле йому свій дневник і попрощається з ним. Напише йому, що коли одержить цей лист, її вже не буде. Нехай він її не забуває! Нехай ніколи не забуває — о це одно просить вона його. Напише йому, що в найглибшій глибині своєї душі берегла його образ, не думала, що

заговорить об тім коли сама до його; він вражав її не раз своїм чудним поведенням (котре розуміє аж тепер!) і викликував тим всю її гордість, але під її ногами урвалася дорога життя і тому приходить вона перша до його і складає йому свою любов до ніг...

Її серце рвалося до чуття. До тонкого сердечного чуття, як до гармонійних звуків. Мріла об тім, щоб її любили не якоюсь неспокійною, пристрастною любов'ю від сьогодні до завтра, але тою незгасимою любов'ю, якою люблять лиш дуже лагідні, тонкі або дуже вірні натури. Він любив її так, не правда? Ах, вона йому дякує за те, а він нехай простить їй, що завдала йому своїм "втихомиренням" рану і нехай не забуде її ніколи, ніколи! Вона лише забуття боїться. Тому так тяжко умирати! Але все ще легше умирати, ніж жити на те, щоби звільна конати, щоби викликувати увагу і милосердя других і аж у такий спосіб зазнавати краси життя.

Такий її кінець!

Дотужилася вже до його.

(І знов по якійсь хвилині з завзяттям в очах):

Хто та доля, що її не можна побороти? І що це таке, в що вона попала, це чорне, важке, безсердечне лихо, що проводжало її вже від колиски і переслідувало, мов тінь? Раз потайно, а раз прилюдно, лишаючи її життя без подій і без полудня. І хто були ті, що придбали їй це "нині", котре примушувало її відходити? Вона склала руки, мов до молитви, і не порухалася більше.

Світло полум'я, що б'є з коминка, обливає її повно. Буйне золотисте волосся розсипалося по плечах, руках і поруччю крісла. У нім щось світить, мов фосфор, її сніжно-білий класичний профіль відрисовується від темного тла фотеля і здається в своїй болісно-задумчивій красі майже сіяючим.

А її "полудне"?

Було, може, тоді, коли пенсові і жовті рожі були такі гарні, а вона в сонячнім сяйві мріла про красу і велич і про "вищих" людей; коли її серце було переповнене світлом і надією на якусь будучність, як та окружаюча її тоді миготяча зелень города і ніжна зелень буковинських гір?

Ах, чому не була її праця такою, якої вона собі бажала з цілої душі!

І так спіла, доспівала в ній думка "відійти". Вона думає, передумує. Заглядає в будучність і в минувшість. Бореться з любов'ю до "його" і до життя, а заразом і з тим, що підшептує їй від часу до часу напружити ще раз свої сили і йти далі тою самою дорогою, якою йшла досі. А відтак, мов давлена якоюсь сильною згадкою, вертає назад до одного і того самого висновку. Найбільше спасаюче, найбільше вдовольняюче і те, що додає та піддержує її послідню силу і вдоволення, є це, що вона відійде впору.

Тепер чи пізніше?

Вона усміхається перелетним усміхом.

Іде лиш о години. Вона хотіла би відійти саме перед сходом сонця. Була би бажала потонути лицем у квіти, коли б тепер які були. В безчисленні різнобарвні, солодко пахучі, майже упоюючі квіти, як рожі, лелії, боз, астри і багато-багато інших. До її слуху міг би долітати бренькіт бджіл. Але не тонесенький, журливий, що накликує насилу тугу в серце, лиш той голосний, повнозвучний бренькіт роя бджіл, бренькіт, що нагадує ясні весняні дні і теплий, квітами садовими переповнений воздух. А відтак — вже по всім нехай би зійшло сонце, велично, пророчо і нехай би цілою своєю пишнотою і всім багатством свого блиску — поцілувало її...

Рано зійшло сонце велично, пророчо і цілою пишнотою, цілим багатством свого блиску цілувало її. Але не мертву. Вона стояла, як учора рано, закинувши сплетені руки поза голову, обгорнена чудовим волоссям своїм, що сягало аж до землі, і дивилася широко створеними очима кудись у далечину.

Її бліде, перемучене лице свідчило о важкій перебутій борбі внутрішній, але блиск її очей говорив об побіді. Стягнувши гордо брови, думала вже зі спокійним пересвідченням.

"Буду жити, — думала вже сотний раз, — і йти тою самою дорогою, що досі. Це неможливо, щоб я не побідила, або щоб надо мною панувало що інше, як сама краса життя". І, усміхнувшись перший раз по тім важкім німім бою якимсь розкішним усміхом, прошептала:

— Я ж царівна!..

XIX

(Три роки пізніше).

Вуйко Наталки, професор Іванович, вернув саме перед двома годинами з Ч., де пробував цілий місяць у своєї сестріниці і її мужа, лікаря Марко, і оповідає своїй жінці, що в них бачив.

— І чого ти так кричиш, Мілечку, розповідаючи мені те все, мовби я була глуха? — перебила вона йому оповідання. — За той місяць, що не був ти дома, ти просто забув, що в мене нерви ослаблені до крайності. Будь ласкав, говори тихше або не повторюй мені одного і того самого по кілька разів!

Він видивився на неї заклопотаний. Досі вона ніколи не жалілася на нерви, ба навіть казала, що нервових слабостей зовсім нема, що це лише вигадки лінивих женщин.

— Чи я говорив так голосно, Павлинко?

— Авжеж! Просто кричиш, що вони "живуть собі прегарно"! Мені досить чути це раз!

— Так, гм, так! Але ж бо вони справді живуть гарно!

— Ну, і що з того?

— Та нічого; мене це тішить. Я ніколи не надіявся, щоб її доля мала в собі стільки щастя і краси; що який-небудь мужчина буде її так любити і шанувати, як її любить і боготворить Марко.

— Ага, ти хочеш сказати, що вона була все така примхувата і зарозуміла? Ну, це й не таке велике диво, що вона йому подобалася. Жінки знають різні способи, як придбати собі мужа; хто її там знає, як вона собі поступила? Вони побралися зараз по його повороті з Індії і не були заручені з собою хоч би й три неділі. Чи це годилося так?

Він змішався сильно.

— Павлинко, даруй, але мені здається, що в тім нема нічого нечемного.

— Так? Вона повинна була приїхати до нас, заким він ще вернув додому, і заручини і вінчання повинні були відбутися під моїми очима!

— Коли ж бо він не хотів, щоби розлучалися знову, і тому побралися так скоро. А що в них не було весілля такого, як ти собі думаєш, то річ інша. Обоє не хотіли того. Але, проте, люди поважають їх. А відтак коли б ти бачила, Павлинко, як у них по-панському, як він прибрав, напр., її кімнату, яка в неї бібліотека, як вони...

— Живуть прегарно!.. Ха-ха-ха! — перебила вона йому глумливо, а відтак додала: — Не знати, чи була би така щаслива з тим своїм першим любовником. Мені здається, що ні, бо він не такий, щоби дав собі по голові танцювати, її ніби любив, а у другої грошики взяв. Впрочім, я його і знати не хочу. Ти знаєш, Мілечку, що він на мене казав? Я дізналася об тім аж недавно. Він казав, що в мене такий язик, що коли б я вмерла, то його треба би зосібна убити! Чи ти чув щось подібне? Ну, вже як я його ненавиджу і як погорджую ним, то йому більше не треба. Чи ти не чув, як він живе? Вони не сходяться з ним?

— Не знаю, Павлинко. Знаю лише тільки, що він має вже синка, котрий зветься Kazimierz [147]. Марко не любить навіть, щоб Орядина при нім згадувати, а з його жінкою не сходиться Наталка ніколи.

— Ну, та це певно, що вона не піде до своєї суперниці, хоч би то була сама княгиня. Впрочім, де ж їй тепер приставати зі звичайними жінками? Преціньвона займається пером! Ні, Мілечку, всього я сподівалася по ній, знаючи її примхувату вдачу, але цього не сподівалася, що, вийшовши заміж, не покине своїх химер!

— Це не химери. Вона пише радо, і люди читають те, що вона пише.

— Так вона тобі казала?

— Павлинко, вже це свята правда.

— А він що на це? Надіюся, що хоч тим не одушевляється?

— Противно, він гордий на це і старається дати їй до тої праці якнайбільше спраможності. Одну з її перших праць, з котрою їй не щастилося, післав він потайно, щоб об тім не знала, до одного дуже значного літерата за границю з питанням, чи, по його думці, знати з цієї праці справді писательський талант і чи авторці займатися дальше літературною працею, чи залишити її. А той прочитав рукопис і відписав,

щоби працювала доконче далі і не покидала пера ніколи, що в неї є талант. Тоді виявив їй все, і з того часу вона працює з подвійним запалом та каже, що та праця довершає її щастя. Так мається та річ, Павлинко, і ти повинна тим тішитися.

— Тішитися, Мілечку? Тішся ти, коли можеш, я не можу тішитися. В світі нема правди!

— Ет, Павлинко, ти мені чогось надто огірчена. Я би власне сказав, що в світі є ще правда!

— Є? Ха-ха-ха! І ти справді сказав би це ввиду сумної долі твоїх доньок? Глянь на Лену! Віддалася за пристарілого дивака і, стративши з дітьми здоров'я, дожила того, що він рахує кусні хліба, котрі вона бере в рот. А Катя, здорова, добре вихована, гарна, мов та квітка, працьовита, мов мурашка, діждалася в своїм найкращім віку, що о неї не питає і один мужчина. І це в тебе "правда"? Чим заслужила собі Наталка на таке шалене щастя? Випросила його у бога хоч би одним зітханням? Чи, може, послухом на твої і мої моральні науки і упімнення? Чи, може, працею? Такою працею, яка пристоїть жінці, якою займалася я в своїх дівочих літах у родичів, а відтак, вийшовши заміж, і в себе, щоби своїому домові надати значення і характер, а дітей щоб випровадити на чесних і правих людей? Скажи! Ти, як мені здається, заголомшений превеликим щастям своєї сестріниці, забув уже задивлятися на речі тверезими очима! Та слава богу, що в мене не ослаб ум і що я, ставши непохитно на раз вибранім становищі, не поступлюся з його ніколи на один крок, — слава богу!

Він не відповідав і лиш випускав з люльки раз по раз густі клуби диму. На її згадку про Лену стиснув йому жаль серце, мов кліщами. Це була правда; вона не була щаслива в своїм подружжі, і в її теперішнім житті приходила рідко така днина, що не була би споганена криком і сваркою; а тим часом Наталка — о боже, як гарно проживала зі своїм чоловіком! І перед його душу, переповнену ще враженнями з побуту у молодят, явився один образ, і він потонув у його всіма думками.

Одного дня перед вечором сидів він з Наталкою на веранді, прибраній квітами, і розмовляв. Марка не було дома. Виїхав був день перед тим в якихсь справах у другу місцевість і мав вернути аж третього дня.

Говорили між іншим про людську вдачу, про виховання і про те, як складається людська доля. Відтак вона замовкла. Полинула кудись думками, її очі зоріли з білого її лиця, мов у зворушенні, і вона видалася йому в торжественнім настрої.

— Вуєчку, — обізвалася по якійсь хвилині, — в мене настало "полудне". Воно настане і для нашого народу, не правда ж? Я вірю в це, як вірю в силу волі, і я несказанно горда за тих, що ступили на дорогу, котра веде до сього полудня, а удари ворогів чи недолі зносять з усміхом на устах. В їх руках спочиває будучність народу, а їх самих жде безсмертність. Це гарна і горда нагорода.

А відтак напружила зір і дивилася нерухомо в одну частину саду, звідки давалося чути від часу до часу зітхання арфи еольської. Відти йшов хтось хутко до них, якийсь мужчина. Вуйко не пізнав його, але зате були в неї ліпші очі.

— Марко! — кликнула вона півголосом і кинулася, як стріла, по сходах до його — ні, не як стріла, але як рожа, кинена кимсь йому назустріч. Обоє обнялися.

— Це я тому так устроїв, щоб ти радувалася, — сказав він.

— Умієш любити, — прошептала.

— Як годиться мужеві царівни, — відповів усміхаючись і поцілував нахилені до його уста.